

ПРОФ. ДР. СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ

ОСНОВИ ЗЕМЛЕЗНАННЯ УКРАЇНИ

ДРУГА КНИГА
АНТРОПОГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ

УЖГОРОД
НАКЛАДОМ АВТОРА : ДРУКАРНЯ ОО. ВАСИЛІАН
1 9 2 6

ПРОФ. ДР. СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ

ОСНОВИ ЗЕМЛЕЗНАННЯ УКРАЇНИ

ДРУГА КНИГА

АНТРОПОГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ

УЖГОРОД
ДРУКОВАНО В ДРУКАРНІ ОО. ВАСИЛІЯН
1926

ВСІ ПРАВА ЗАСТЕРЕЖЕНІ.

Copyright by Drukarňa OO. Vasilian v Užhorodi. 1926.

ПЕРЕДНЕ СЛОВО.

Наслідком крайно неприхильних умов для української книжкової продукції в загалі, а для наукових книжок спеціально, приходиться мені оцю другу книгу „Основ землезнання України“ видавати в іншому місці й іншим накладом.

Ця друга книга творить сама про себе дуже виразну цілість, обіймаючи антропогеографію усіх етнографічних українських земель, без огляду на політичні кордони. Она розслідить і опише Україну як місце пробування українського народу й освітлить бодай найважливіші взаємини, що втянуть українську землю й український народ в одну цілість, яка живе в нашій уяві як „Соборна Україна“.

Сумні часи й неприхильні умови приневололи мене також і цю другу книжку як мога найбільше скоротити. Мимо цього постарався я, щоби найважливіші відомости про етнографію, історичну, політичну й економічну географію України ввійшли бодай у головних обрисах у цю книжку. З повною свідомістю я взяв за основу, з осібна в економічній географії, дати з перед світової війни, додаючи тільки сям і там новіці дати. З цього роблено мені навіть гострі закиди. Та географія має завданне представити не хвилевий стан господарства даної країни — на се єсть економічна статистика. Географія має представити, і то переважно заокругленими цифрами, нормальний (для даного розвиткового ступіня) стан населення й господарства. Україна ще далеко не залічила ран війни й революції. Колиби географ представив її економічний стан на основі дат пр. хочби років 1920—25, вийшли би числа для статистика чи економіста може дуже важні, але для географа напевно майже безвартісні, з окрема в книжці загального змісту й невеликого об'єму.

Як перша так і друга книга „Основ землезнання України“ мусить виходити в світ без ілюстрації і без мап. І тут відбиваються болючо сумні часи й неприхильні умови. Що йно тоді, коли вони покращають, можна буде подумати про видання третьої книги цього твору, яка обійме мапи й ілюстрації з відповідним текстом.

Прага 3. VI. 1925.

Автор.

I. Українські землі як антропогеографічна одиниця.

Антропогеографія або географія чоловіка розслідує землю як місце пробування людського роду й усі людські справи, які остають у виразній звязи з землею як цілістю й її поверхнею. Сама по собі є антропогеографія поруч з фітогеографією й зоогеографією тільки одною з віток одноцільної географії життя на землі або біогеографії. Та вже хочби з цієї причини, що географія як і вся инша наука є витвором людського духа, її антропогеографічна галузь займала завсігди місце без порівняння вище, не тільки як географія рослин чи тварин, але в багатьох періодах розвитку географічної науки просто приглушувала всі инші галузі землезнання в загалі. В цих часах визначного антропоцентризму антропогеографія була череном усього землезнання.

Перед сотнею років в останнє настав такий стан, коли великий німецький географ Карло Ріттер досліджував і описував землю як „дім виховання людства“, розумів географію як науку про „земновиповнений простір“ і шукав тривких прикмет усякої території шляхом досліду історії народів, що цю територію заселяли й заселяють. Не диво тому, що репрезентована його учениками географія, описуючи якийсь край, коротко лише збувала його природу, зате його населення довго і широко описувала, подаючи багато-прегато всіляких з географічного боку зайвих дрібниць. Розводженося довго й широко над усякими етнографічними заковиками, розписуванося навіть про чисто політичну історію країни, її форму влади, її військо, флоту, сипано статистикою на всі заставки й сторони. Вчислювано дрібонькі, зівсім маловажні місточка, навіть села, зі скількістю населення, як найдокладнійше, з усіми будівлями, історичними пам'ятниками і т. д. і т. д. Землезнання, з осібнаж антропогеографія стали сухими збірницями назв і чисел.

Таке вузьке розуміння землезнання в загалі мало на диво також фатальний вплив на саму антропогеографічну його вітку. Вона виявляла дуже швидко. Що йно праці Пешеля, Реклю, Рацеля, Кірхгоффа і и. в другій половині минулого століття двигнули антропогеографію з занепаду й указали їй нові, слушні шляхи.

Нинішня антропогеографія розслідує чоловіка як твір природи серед инших земних предметів і явищ. Взаємини чоловіка з природою гак усеї землі як з окрема краю, який він замешкує, це головний предмет дослідів сучасної антропогеографії. Вона розслідує розміщення й густоту населення, форми його матеріальної культури (господарство, промисл, торговля, лучба, селитьби і т. и.) й умової культури (державна, віра, мова, містецтво, наука і и.) все і всюди з огляду

взаємин всіх оціх елементів з землею як цілістю, на якій живе ціле людство, зглядно з краєм, у яким поселилась дана частина людства.

Беручись до розслідування й представлювання антропогеографічних відносин України, — мусимо собі таксамо як при фізично-географічних дослідях зясувати основи самостійности й окремішности України. Ми навели в першій книзі природні дійсности, які приневолюють усякого безсторонного землезнавця признати Україні окреме й самостійне становище серед шести головних одиниць східньоєвропейського комплексу країв.

Дотеперішне описове землезнання творило з антропогеографічної точки погляду одиниці сливе тільки на основі державних границь. Таке поступованне легко зрозуміле та з наукового погляду не багато вартне. Воно оправдане властиво тільки в політичній географії, подекуди теж і в економічній. Та при глибшій розсліді всюди показується, що границі держав не все годяться з границями політично-географічних чи пак економічних областей. А вже в інших галузях антропогеографії: географії населення, культури, лучби, в історичній географії, нинішні державні границі мають тільки дуже мале значінне.

Це впливає з того, що держави, а з осібна їх границі, це твори дуже короткотривалі. Переміщує границі сливе кожна війна; кожна більша політична заверюха нищить одні держави — будує другі. Остання світова війна дала зайвий раз повний доказ непостійности держав і їх границь. Томуто, при поділі земної поверхні на антропогеографічні одиниці, мусить теперішне описове землезнання оглядатись за іншими критеріями поділу.

Далеко тривкіші від держав і їхніх границь є раси й народи. Мимо всеї еволюції й постійного ріжничковання держаться головні раси людства, як знаємо з досвіду, довжезні тисячліття. Народи і ті без порівнання довговічніші як держави, їхніх границь не може перемістити аби яка собі війна чи навіть більша світова заверюха. Жиди, Вірмене, Ірляндці, Греки, Болгари, Поляки і т. д. і т. д. потратили свого часу свої держави та вдержали в більшій чи меншій мірі свої національні території. На них пізніше в пригожий час, відновлювалась питама державність. Упадок давньої Польщі під кінець вісімнадцятого віку знищив організм польської держави й вичеркнув її границі з карт Європи. Та польський нарід остав при житті й його етнографічні межі остали. Аж прийшов слухний час відбудовання державности.

Найгарнійший примір без порівнання більшої тривкості й вищости народів і народніх границь над державами й державними границями бачимо на Україні. Українська державність упала вже в XIV. столітті. Друга українська державність — козацька, була майже тільки зародком, із якого при гарних умовах могла вийти могутня національна держава. Вона не вийшла. Та український нарід остав українським народом, його етнографічні границі оказались без порівнання тривкішими як політичні границі його держави. Вони мало подались ба навіть розширилися у двоє підчас його політичної несамостійности.

Супроти цього являється вповні оправданим, навіть практичним, творити в описовому землезнанні антропогеографічні одиниці не на

основі держав і політичних границь, а на основі народів і етнографічних меж. Цей засади держиться й ця книжка. В ній формуємо як антропогеографічну одиницю України — суцільну етнографічну територію українського народу.

Робимо це тим сміліше, що суцільність території України оперта не тільки на мові й етнографічних прикметах народу, що її в збитій масі заселює. Українське народне живло приносить усій території, яку воно заселює, цілком самостійні й окремішні прикмети з погляду всіх царин антропогеографії, прикмети дуже виразні й дуже тривкі, яких вікове чужинецьке панованне не змогло не тільки знищити, але й навіть видатно перемінити.

Український нарід надав цій частині Східної Європи, яку він замешкує й якій він приніс назву України, цілком своєрідні прикмети з огляду на: розміщення населення й його густоту, розміщення й типи селитьби, господарське відношення населення до землі, рух населення у часі й просторі. Наслідком того форми так матеріальної культури (селитьба, домівка, ноша, їда, всі господарські і почасти суспільні чинники) як і умової культури (мова, віра, обичаї, родина, товариські форми, право, мистецтво, знання, політичні чинники) мають на Україні своє питоме обличчя, дуже відмінне від обличчя таких же справ в Румунії, Польщі, Білій Русі, Московщині і т. п.

Отсі обставини, які докладніше будуть обговорені в дальших главах отсеї книжки, дають нам повну основу вважати Україну, себто землю суцільно заселену українським народом, окремою антропогеографічною одиницею, яка має свій самостійний і окремішний антропогеографічний тип.

II. Етнографічні межі України.

Перше завдання антропогеографії є дослідити розміщення чоловіка по земній поверхні. Досліджуючи Україну, мусимо тому наперед дослідити як далеко вона сягає, себто як далеко сягає своїми суцільними селитьбами український нарід.

Вже описуючи географічне положення України я подав в головних обрисах його розміщення. Тепер час подати докладно границі, котрими обмежена суцільна територія, населена українським народом.

Подати етнографічні границі одного з западно- або середно-європейських народів це дуже легка річ, бо вони здавна докладно досліджені й ніхто не думає навіть їх затирати, промовчувати, фальшувати. Зівсім инакше у нас. Український нарід ані не має політичної самостійности як пр. Німці, Французи, Італійці і т. и., ані навіть більшого політичного значіння. З усіх більших народів Європи тепер (поч. 1926. р.) одні тільки Українці не мають своєї національної держави, а їх суцільна територія розділена між Польщу, Чехо-Словаччину, Румунію й Совітський Союз.

До світової війни й східно-європейської революції Українці були розділені тільки між дві держави: Австро-Угорщину і Россію. В Австрії етнографічні межі Українців були пізнані доволі добре, хоч

і тут переписи населення були роблені на некористь Українців. В Угорщині на урядові переписні дані ще менше можна було покладатись і що йно посторонні наукові досліди дозволяли пізнати дещо докладне пізнання розміщення Українців на Угорщині. А вже в Росії докладне пізнання розміщення Українців було майже не можливе. Перша загальна перепись населення на європейський спосіб була в Росії переведена що йно 28. січня 1897. Всі попередні урядові обчислення й оцінки мають лише проблематичну вартість. Але і ся перша перепись не дала, хоч повинна була, докладного образу розміщення українського народу в російській державі. Ось усіх Українців Минської губернії (Пиньчуків) причислено до Білорусинів, Українців північної Чернигівщини до Великорусів, на Підкавказзі й у Каспійщині величезні простори суцільної української території зроблено на папері великоруськими і т. д. і т. д.

Томуто й ці межі української території, що їх тепер подам, не можуть бути так докладні, як би цього вимагала стисла наука. Ще довго мабуть підіждемо на цю хвилю, коли знатимемо обсяг української території так докладно як знають свої території щасливіші від нас народи.

Мимо цих очевидних недомагань австроугорських і російських урядових статистик, які з такою послідовністю зменчають скількість Українців і вкорочують межі їх суцільної території, опиратиму мій огляд меж і національної статистики України на урядових статистичних джерелах. Тільки там, де безсторонні наукові досліди навели поправки, мусітиму ними покористуватись.

Межі української території починаються в дельті Дунаю. Майже на цілім її просторі, навіть на добрудькім березі, сидять до нині потомки славних наших Запорожців, промишляючи рибальством. Оттут і починається наша границя з Румунами або Молдаванами, що проходить потім крізь Бессарабію, Буковину й Закарпаттє.

Національно Бессарабія дуже ріжноманітна. Ця країна залюднилася густіще що йно в минулім столітті і творить дійсну етнографічну мозаїку. Майже половину населення творять Румуни, одну п'яту часть Українці. Тільки ці два народи мають тут суцільні території, крім цього порозкиданими оселями або в роздріб сидять тут Жиди, Москалі, Болгари, Німці й Турки. Їх оселі перемішались посполу так, що етнографічних границь Українців годі провести з належною докладністю. Приблизно вони представляються так: озеро Разельм, Тульча, Ізмаїл, далі озеро Катлабух, північна межа ізмаїльського повіту аж до ріки Ялпук, горі цею рікою аж поза м. Комрат, потім попри мм. Чимишлія і Лейпцігська, в кінці північно-західня границя акерманського повіту аж до р. Дністра. Далі йде межа здовж правого берега ріки аж понизше Сороків, щоби звідси завернути на захід на: Згурицю, Марамонівку, Городище, Дондюшани, східню межу хотинського повіту до м. Корпач. Звідси йде границя здовж течви Прута до Новоселиці на давній границі Буковини. Тим способом оба кінцеві простори довго простягнутої Бессарабії: північно-західний і південно-східний мусять вважатися частинами суцільної української території.

По українській стороні багато на усім просторі Бессарабії румунських етнографічних островів, по румунській стороні українських.

На Буковині йде румунсько-українська етнографічна границя спершу на південь здовж давньої границі держави аж поза Серет, і творячи узкий півостров вертає опісля знов під Чернівці попри мм. Липовени, Гатна, Калинівці, Гаврени, Щербівці, Ботушаниця, Гропана, Балківці, Негостинна, Серет, Черепківці, Климівці, Біла Керниця, Вовчинець, Камінка, Глібока, Мигучени, Кичера, Кучурів великий, Камінна. Від околиці Черновець йде наша межа неправильною дугою на південний захід і полудне, полишаючи в українській території верхівя Серета, Сучави, Молдави і Золотої Бистриці. Граничні місцевості по українській боці є: Нові Брошківці, Панка, Давидени, Банилів волоський, Фальків, Фрасин, Арджель, Чумурна, Руська Молдовиця, Бряза, Кирлибаба.

Українська етнографічна межа в Бессарабії й на Буковині носить виразні ціхи молодости й неготовости, з масою етнографічних півостровів і островів. Вона тут аж до найновіших часів йшла наперед.

Тим старша є наша межа в давній Угорщині, яка в переважній часті є продуктом пачення українського живла й корення його території. Вона йде від Кирлибаби здовж границі давньої Угорщини з Галичиною аж до Буднівської гори й далі вододілом між річками Вазир і Руськовою. Далі вона переважно держиться долини Вишової й лівого берега Тиси, виходить на Гутинський хребет і спускається на великий Угорський низ. Тут кінчиться наша межа з Румунами (попри мм. Руська Поляна, Гор. Вишів, Руськово, Вижню Руну, Крочунів, Миків, Верхню Апшу, Грушово, Тересву, Урмезово, Ремети, Буштин, Велятин, Дубовинку й Севлюш) й починається малярське сусідство.

Наша границя з Мадярами прамує клесами на північний захід попри Вуйлок, Берегсас, Мукачево й Ужгород. Вона держиться південної обноги Карпат та забирає то більші: то менчі частини угорського низу (мм. Севлюш, Шашфалу, Гимлівці, Чома, Шашвар, Карачфалва, Егреш, Кумнята, Квасово, Ремета, Шаркад, Макаріово, Барбово, Пістрялово, Фогараш, Лялово, Ділок, Куштановиця, Кендерешів, Росвигово, Підгородде, Ключарки, Горона, Лучки, Дубровка, Комарівці. Глібоке, Гедьфарк, Коритняни, Дравці, Радванка, Підгородде, Ужгород).

Між Ужгородом та галицькою границею є нашими сусідами Словаки. На цім просторі границі українського живла дуже попятились за останні століття. З осібна широкий підгірський простір між Ужгородом та Пряшевом був грищем сильного винародовлення Українців. Цему процесови дуже пособила мала ріжниця між граничними українськими й словацькими діалектами. Нині від „Срібної землі“ Спишу до Ужгороду живе дуже багато Словаків, яких грецький обряд виразно зраджує їхню колишню українськість.

Межа словацько-українська переходить біля оціх місцевостей: Конюш. Хлівище, Поруба, Валашківці, Гонківці, Снина, Берестів, Валків, Петківці, Зборів, Габолтів, Бардіїв, Жатківці, Сабінів, Штельбах, Ториска, Ольшавиця, Годермарк, Якубяни, Камінка, Липник, до галицької границі.

Межі української території в закарпатських землях в загалі ще дуже невиразні й мало просліджені. Подані тут межі, основані на досліджах і зіставленнях В. Гнатюка, С. Томашівського, Л. Нідерлього й М. Кордуби, зазначають тільки мінімальний обсяг української території Закарпаття.

В Галичині сусідують Українці з Поляками. І тут протягом півтисячліття попятились межі України дуже значно. Колись сягало тут українське живло аж недалеко під Краків, у кожному разі по Дунаєць і великі ліси надвислянського низу. Та польська експанзія на Схід, перта від заходу німецькою, відібрала від упадку галицько-володимирської держави (XIV. в.) до нинішнього дня українській національній території значні простори. Тільки в горах удержалося українське живло на далеко на захід висуненому лемківському півострові. На Підгіррі й на низу зате польська територія дуже значно поширилась на некористь української, головно задля сколонізовання давних граничних лісових пущ, головно німецькими кольоністами, які пізніше спольщились. Томуто межа української суцільної території в Галичині починається в Карпатах недалеко самого Дунайця і йде спершу загално на схід здовж обноги верховини. В околицях Сянока починає ця межа держатись лівого берега Сяну й остає при цій ріці аж до границь Холмщини. Граничні українські місцевости в Галичині ось які: Шляхтова, Чорнавода (пов. Новий Торг), границя краю, Вірхомля, Розтока мала, Складисте, Матійова (пов. Н. Санч), Білянка, Ропиця, Менщина, Розділі, Боднарка (пов. Горличі), Цеклинська воля, Перегримка, Березова, Скальник, Дошниця (пов. Ясло), Мисцова, Гирова, Тростяна (пов. Коросно), Завадка, Балутянка, Волтушова, Синява, Одрехова, Новосільці, Костарівці, Пакошівка, Ялин (повіт Сянік), Грабівка, Кінське, Лодина, Улюч, Грошівка, Яблониця, Володь, Селиська (пов. Березів), Солонне, Руське село, Іскань, Бахів, Скопів, Середня, Мацьковичі, Косиничі (пов. Перемишль), Боратин, Заміхів, Радимно, Висіцько, Ярослав, Гарбарі, Конячів, Ришкова воля, Цетуля, Радава, Лежахів, Сіява, Пискоровичі, Дубровиця (пов. Ярослав), Дубно, Ржухів, Ожанна (пов. Ланцут).

Холмщина так само споконвішня українська територія як Галичина. І тут українське живло вміло довгі століття опиратись польському напорови на схід, сягаючи своїми межами аж недалеко середньої течви Висли. Що йно в останньому півстолітті процес польщення почав поступати дуже швидко наслідком знесення церковної унії. Українські Холмщаки, не бажаючи переходити на російське православіє, масово приступали до римського католицтва (головно в 70-их роках XIX. в. і по 1905. р.) і пропадали для рідної народности. Щоб спинити масову польонізацію, утворив російський уряд 1912. року з останків тутешньої української території окрему Холмську губернію. Її знесла пізніща австрійська й польська окупація.

Західна межа холмської губернії зазначає і до нині західну межу суцільної української території в цих сторонах докладно. Тільки на самому півдні вона загортає теж деякі відприски суцільної польської території. Томуто мінімальну етнографічну межу треба повести від галицької граници ось як: Біща, Княжпіль, Лукова, Осухи, Сопітський

Майдан, Тарнаватка, Криниці, Комарів, Снятичі, Котличі, Горішів, Грабовець, Войславичі, Раколупи й звідси на північ здовж західньої межі холмської губернії.

На Підляшші, яке обіймає південний виступ давиої Городнянської губернії, проходить західня етнографічна границя України від р. Буга по при мм. Мельник, Дорогичин, Земятичі, Боцьки до Страблї над р. Нарвою. Тут кінчається zarazом західня межа України й сусідство з Поляками, а починається північна межа (й сусідство з Білорусинами). Вона йде тут попри Семенівку здовж горішньої течви Нарви, аж до її джерела, обіймаючи тим робом цілу Біловежську пушу в межі України й прямує потім на: Велике, Пружани, Сілець, Картузьку Березу до Чорного озера на границях Минщини.

Вже на Підляшші визначенне межі українського живла трудне, бо на півночі від наведеної саме границі нарід говорить переходовими українсько-білоруськими діялектами.

Те саме в ще більшій мірі зустрічаємо на Поліссі, яке обнимає цілий південь Минщини й Гомельський повіт Могилівщини. Здавна прийнята й визначена Ріттіхом і ин. північна мінімальна межа українського живла йде на Бобровичі, Вигонівське озеро, Ганцевичі, східньою межею Пинського повіту аж до устя Цни в Припять коло Лунинця, потім же Припятью аж понизше Мозиря, східньою межею Мозирського повіту, вкінци межами давних губерній: Волинської, Київської й Чернигівської аж під Мглин.

На північ від цієї лінії простягається широка полоса згаданих переходових діялектів. Вона сягає на півночі аж під Новгородок, Слуцьк, Бобруйськ. Заки основні діялектольогічні досліди не переведуть у цих сторонах докладного розмежовання Українців і Білорусинів, найбільше вказаним буде поділити цю переходову полосу на дві рівні шириною смуги, з яких південну признамо українською, північну білоруською. Тим способом дістанемо як максимальну північну межу українського живла на Поліссі лінію, яка йде по північних межах повітів: Пинського, Мозирського, Річницького й Гомельського й переходить опісля на північну межу Чернигівської губернії. Туди й проходили державні межі України 1918. р.

Коло Мглина (зглядно Молоткова) кінчиться наше сусідство з Білорусинами й починається сусідство з Москалями або Велико-русинами. Що правда, російська перепись 1897. р. числить чотири північні повіти Чернигівщини білоруськими згл. московськими (так само як усіх українських Поліщуків Минщини числить Білорусинами). Та для науки мусять бути більш міродатні етнографічні карти й досліди такого Ріттіха чи О. Русова, що вважали населенне північної Чернигівщини безусловно українським, як маніпуляції російських чиновників, що переводили перепись 1897. року.

Границі поміж українською та московською етнографічною територією теж дуже трудні до докладного визначення. Не тому, щоби тут були переходові діялекти як пр. на білоруській границі. Навпаки — їх тут немає ніде. Українські й московські села, навіть части сіл дуже виразно від себе відділені й нема ніякого сумніву, куди причислити їх населенне. Трудність лежить у чім иншій. Гранична полоса

між українським та московським живлом, яка простягається від борів Чернігівщини по степово-пустинні береги Каспія, почала густіше заселюватись що йно в XVII. і XVIII. віках. Кольонізаційні струї Українців, що плили з заходу на схід, перехрещувались з московськими кольонізаційними струями, що плили з півночі на південь. В результаті повсталала довжезна й широка мішана полоса, в якій зустрічаємо величезну скількість обосторонних етнографічних півостровів і островів.

Само собою розуміється, що подана позниже границя обіймає виключно тільки суцільну етнографічну українську територію. Де є які небудь більші сумніви що до шляху етнографічної границі (так з огляду на лиху й несправедливу офіційальну статистику, як з причини слабого прослідження цієї частини краю і т. д.), подаю дві границі: мінімальну й максімальну.

Українська етнографічна границя в Курщині починається коло м. Амонь і йде на Ломакино й Куренево (пов. Рильск) з двома виступами до Глушкова й під Льгов, далі на Суджу й Довгий Колодязь (пов. Суджа), Богатий, Кочетівку (пов. Обоянь), Підвільхи, Корочу (пов. Короча), Орлик, Козачок (пов. Ст. Оскол). У Вороніжчині наша границя йде на Городище, Шаталівку, Розсоші, Репівку аж до устя Потудані в Дін коло Коротояка (пов. Коротояк), потім здовж Дону на Ліски, Маслівку, Мечетку Нижню Кислю, Козлівку, Васи́лівку, Бурлаівку, Красне, Пихівку, Банну.

В Донщині виходить потреба потягнути дві межі української території. Мінімальна межа обіймає собою простори, які після переписі 1897. суцільно заселені українським народом. Вона йде від Банної здовж західньої межі Хоперського повіту на Гарячий, Краснопілле, Круглий Абазів, Березняки, Казанську, Мигулинську (пов. Донець), Лиховидів, Дукмазів, Березову (Манькову), Риковський, Проциків, Голову, Калитвенську, Дубовий, Погорілів, Усть-Білокалитвенську, Богданів, Каменське, Гундоровське, Дарівський (пов. Черкаськ), Кутейник, Грушівку, Ростів (пов. Ростів), Новоботайськ, Маничське, Орлівку, Мартинівку, Харитонівку, Протополівку, Ремонтне, Ілинку, Крилів до границі Астраханської губернії.

До переписі 1897. р. всі географи й етнографи вважали Донщину переважно українською. Бо є загально відоме, що тільки т. з. Верхові Донські Козаки є дійсними великоросами. Донці-Серединці говорять, що правда, також по великоруськи та вже з великою примішкою українського. Зате в Низових Донських Козаків „великоруський діалект“ — по Семенову — вповні подавлений „малоросійським“. Коли ще зважимо, що крім української мови ці Низівці держать ще й переважно українські звичаї, мусимо прийти до переконання, що давніші погляди на етнографічний склад населення Донщини були правильні й що територію Низових Донських Козаків треба зачислити бодай до максімальної української території.

Максімальна межа Українців у Донщині піде супроти цього ось як: від Банної до Березової по мінімальній границі, з відси на Чу́даків і р. Кумшак аж до її устя, на Романівку, Нижній Ширів, Ілинку, Крилів, межу Астраханщини.

Далший шлях мінімальної межі суцільної української території зазначають: західня межа Астраханщини і східня, а південно-східня межа Ставропільщини, Кубанщини й Чорноморщини. Що правда кочовища Кімликів, Кіргізів, Ногайців і т. д. переходять ці межі місцями дуже значно, та годі цієї обставини брати в рахунок при означуванні суцільної території осілого народу. В Кавказькій верховині сусідають Українці з Чеченцями, Кабардинцями, Черкесами, Карачаївцями й Абхазами.

Максимальну етнографічну границю України в надкаспійських і кавказьких землях дістанемо, обнявши ці простори Астраханщини й Терщини, в якій йшла останніми часами до великої війни така сильна колонізаційна струя, що тамошні землі дістали абсолютну українську більшість. В Астраханщині проходить межа цих недавно зукраїнізованих земель від Крилова здовж губернської межі аж під Сарепту, звідсіля на південь на Цацу, Тундутову, здовж озер і болот Хамата, Заганнор, на Єрханборо й Кошоти до давніших українських осель коло Шуралінська: Михайлівки, Павлівки, Промислової, Тернівської і до берегів Каспія.

Дальшу максимальну границю України творить беріг Каспія аж до устя Тереку. Тут починається південна межа України, яка йде горі Тереком і його притокою Малкою аж до гори Ельбруса й меж Кубанщини й Чорноморщини.

Між Гаграми й Адлером доходять межі України знов до Чорного моря.

Відсіля на цілому просторі аж по дунайську дельту творить південну границю України беріг Чорного й Озівського моря. Лише Крим, зосібна південний, до недавна оставав поза межами української території. Однак в міру цього як тамошні Татари почали переселюватись у Турцію, поширилася у Криму українська колонізація так сильно, що вже в 1914. році мож було цілий північний Крим повноправно вважати українською землею. Ще більші зміни принесли часи великої революції. Безталанні кримські Татари потерпіли від голоду й пошестей такі великі втрати, що зробилися на Криму невеликою меншістю. Основна маса етнографічної мозаїки Криму нині без ніякого сумніву українська.

Отсі саме подані межі обіймають собою територію, що заселена українським народом в одній суцільній масі. В цих межах лежить етнографічна Україна. Як бачимо з її меж, обіймає вона північну і западну Буковину, північно-східне Закарпатте, цілу східну Галичину і південно-східну частину западної Галичини, цілу Холмську губернію, південну частину давньої Городнянської, південну полосу Минської і кусник Могилівської губернії, цілу Волинську, Київську, Подільську і Херсонську губернії, полуднево-східну і північно-західну частину Бессарабії. Лівобіч Дніпра обіймають межі України в цілости давні губернії Чернігівську, Полтавську, Харківську, Катеринославську, Таврійську, Кубанщину, Ставропільщину і Чорноморський округ. Крім цього ще: південну третину Курщини і південну половину Вороніжчини, западну третину земель Донського Війська, південно-західний куток Астраханської губернії і північну полосу Терської області. Це

територія величезна. Україна в Європі жадній іншій національній чи державній території крім великоросійської не уступає. Простір етнографічної України вносить мінімально 905.000 km², максімально 1.056.000 km².

III. Українці поза межами України.

Крім цієї суцільної сутоукраїнської території живуть Українці ще в багатьох інших землях і творять там численні, часом навіть дуже значні етнографічні острови. В Бессарабії зустрічаємо цілий ряд українських етнографічних островів здовж Прута і давньої російсько-румунської границі, в Румунії в Добруджі при устях Дунаю, на Буковині коло Сучави й Кімполонгу; на колишній Угорщині в Бачці, коло Ніредьгазів і Великого Кароля, на Словаччині коло Пряшева і на Спиші коло Гнильця над Гернадом; на Холмщині між Луковом та Желеховом, між Сідльцем та Калушином, коло Соколова. Уздовж московської границі, де оба народи виразно від себе відокремлені й навіть дуже рідко живуть в однім і тімсамім селі, українських островів дуже багато. В Курщині бачимо їх коло Фатежа, цілим рядом від Дмитрієва по Обоянь і при джерелах Сейма. У Вороніжчині є кілька українських островів біля Землянська і коло Борисоглібська. Кілька колоній підходить аж під Єлец і Тамбов.

Донщина має серед пограничних земель України це велике значінне, що вона є головною переходовою країною новітньої української колонізації на схід і південний схід: на Поволже, південну Сибір, Туркестан, Підкавказзе, Кавказ і Закавказзе. На самій Донщині зустрічаємо більший етнографічний острів на верхівях Бузулука й над сусідною частиною течви Медведиці, коло Пятиізбьянська, на донсько-волжанській переволоці, повище устя Цимлі і т. д. На Поволжі (Саратівщина, Самарщина, Астраханщина) живе до 2/5 міліона Українців у великих етнографічних островах коло Балашова, Аткарська, Баланди, над Еманю і Медведицею, далше коло Миколаївська, Хвалінська, Самари, Богуруслана. Від Хвалінська долі Голгою аж по її дельту займають Українці стількиж само з лівого берега ріки що й Москалі. Великі простори займають вони напротив Саратова, Камишина, Дубівки, Чорного Яру, коло Царева, крім сего на верхівях Єруслана і Великого Узеня, коло Ёлтонського і Баскунчакського озера й над Иловлею. Саратівщина мала 1914. р. Українців 202000 (6·2%), Самарщина 163000 (4·3%), Астраханщина 50000 (13·3%). В Оренбурщині, де колись наш Тарас пропадав з туги за рідним краєм і рідною мовою, маємо нині звиш 56000 українських колоністів (10% в оренбурьскім, 5% в орськім повіті, в цілій губернії 2·6%).

В кавказьких краях поза межами суцільної української території, зустрічаємо також дуже багато наших колоній. В Дагестані було 1914. р. (мінімальні числа!) 4000 Українців (0·5%), в Баку 4000 (0·4%), в карській губернії 7000 (1·7%), в еріванській 3000 (0·3%), в кутаїській 4000 (0·4%), в тифліській 8000 (0·6%). Після переписі 1897. р.

творили Українці в губерніях еріванській, кутаїській, дагестанській і карській 17—19% „русского“ населення, в тифліській 7^{1/2}%, в елизаветпольській і бакинській 5%.

Крізь надволжанські й кавказькі землі поплила одна струя української колонізації в центральну Азію й розсіяла українські етнографічні острови аж по межі Персії, Афганістану й Китаю. Який обсяг і яка численність цієї колонізації, про це знаємо дуже мало. Ось процентові дані з 1897; абсолютні цифри обчислені на цій основі виходять ось як: Уральщина 0·5% (4000), Закаспія 1·4% (7000), Сирдарія 0·4% (8000), Фергана 0·1% (2000), Тургай 1% (7000), Семипалатинськ 0·5% (4000) Акмолинськ 7·5% (114000), Семиріченськ 1·9% (241000), Самарканд 0·2% (2000). В сирдарійській області творять Українці до 29% „русского“ населення, в акмолинській області 23%, в закаспійській, семиріченській, тургайській, самаркандській і ферганській області 10—20%.

Дуже енергійно взялися Українці останніми часами перед великою війною до колонізації Сибіру. Довжезною смугою протяглися українські колонії вздовж південної границі цього величезного краю, що має таку велику будучність перед собою. Найбільший процент становлять Українці у Приморській області над рікою Уссурі і коло Владивостока (звиш 60%) і в Амурській області (звиш 50%), що до числа найбільше їх є в південних повітах томської, тобольської і енісейської губернії. Вже перепись 1897. р. рахувала Українців в губерніях: тобольській 2·6% (на 1914—53000), томській 5·2% (208000), енісейській 3·8% (38000), іркутській 0·4% (3000), амурській 17·5% (44000), приморській 14·9% (9000).

Ці числа напевно вже в 1897. р. не були вірні. Ще менше вірні вони будуть для нинішніх відносин, з особна коли спогадаємо, що до великої війни щорічно коло 5000 Українців з одної Київщини переселювалося на „Зелений Клин“ над Амуром і Тихим Океаном (Нечуй-Левицький). В часах революції утворилася була на Амурщині й Приморщині певного роду українська державність, що спиралася на 1^{1/2} мільона Українців, які мали творити аж 80% населення Амурщини й Приморщини. Примінивши як найбільшу критичність до цих звісток, можемо всетаки прийняти, що в цих величезних країнах вже виросла перша українська колоніальна земля „Зелений Клин“. Її статистичний образ виглядає по сирій оцінці ось як: простір 1091000 Км. кв., населення (1914) 875000; Українців: 500000 (58%), Великоросів 200000 (23%), Китайців 60000 (7%), сибірських інородців 50000 (6%). Корейців 30000 (3·5%) інших 17000 (1·9%).

Друга українська колоніальна земля росте в південно-західній Сибірі. По інформаціям Українців-землемірів, що розмірювали землі для колоністів, мали вже в 1914. р. українську більшість отсі повіти: челябинський (оренбурської губернії), курганський (тобольської губ.), каїнський, барнаульський, змеїногорський, бійський і південні частини томського, кузнецького й марїїнського (томської губ.), міну-синський і південна частина ачинського пов. (енісейської губ.); крім того цілі губернії Семипалатинська, Семиріченська й Акмолинська. Та тутешні відносини навіть для сирій оцінки ще за мало ясні.

Крім цих етнографічних островів, розкинутих на широких просторах європейсько-азійського материка, бачимо також українські острови в Новому Світі. Голод на землю і шукання зарібку приневолили сотки тисяч Українців шукати щастя за морем. Зарібкова еміграція звернулася головню у З'єдинені Держави Північної Америки, де наші емігранти, в числі близько $\frac{3}{4}$ мільона розсіпані дрібними групами по промислових центрах, головню в Пенсільвенії. Осаднича, хліборобська кольонізація звернулася натомиць у Канаду і Бразилію. В Канаді зустрічаємо дуже поважні українські етнографічні острови в Манітобі, Саскачевані й Альберті, поменчі в Онтеріо, Квібек, Колумбії. В Канаді живе загалом поверх $\frac{1}{3}$ мільона (350000) Українців. В Бразилії розселились Українці головню в державі Парана, сягаючи кількома кольоніями в держави: Ріо Гранде до Суль, Санта Катаріна, Сан Паульо та в сусідню Аргентину (100000 разом). Деякі українські емігранти попали навіть на далекі Гавайські й Новозеландські острови серед Тихого Океану.

Усі ті українські кольонії в Азії і в Америці відірвані від рідного пня — від суцільної української території і суцільної маси українського народу. Наш нарід, не маючи власної держави, не зміг ще утворити кольоній, на котрих би він, зайнявши значні суцільні простори, міг собі утворити справді нову вітчину і нову сильну свою парість. Ще неосяжно далеко нашому народови до того, що має англійський нарід. Він пустив дуже сильні парости в північній Америці, Австралії, південній Африці, де утворились нові суцільні ности, звязані з матерним народом передівсім спільною мовою й культурою. Не є однак виключене, що колись і наші кольонії в Азії а може і в Америці зможуть мати гарну будучину, коли наша еміграція туди буде ведена пляново, коли наші переселенці будуть займати значні суцільні території і своєю більшою масою хоронитися від винародовлення. В Азії й у Бразилії хліборобська культура нашого переселенця значно вища як культура його сусідів. Там могли колись повстати краї, значні простором і природними богацтвами, заселені українським народом — неначе дочки України у великої матери — України.

У нашій книжці не будемо займатись географією українських кольоній. Предметом нашого досліду буде виключно суцільна українська територія.

IV. Скільки Українців і їх розміщення по Україні.

Яке є загальне число усіх Українців на землі та скільки їх живе на суцільній українській території?

Відповідь не легка і то з тих самих причин, які не дозволяють нам докладнійше, як це ми зробили, означити границі української землі. Політичне поневолення українського народу з одної, а величина його і його території з другої сторони справляє, що сусідні народи, що мали політичну владу над українським народом, переводили статистичні обчислення на свою користь. Українців дотепер

або просто записувалося як приналежних до іншої, звичайно пануючої нації, або всілякою пресією приневолювалося їх до того, що самі вони подавали чужу розговірну мову, хоч у дійсності були і є Українцями. На території давньої Угорщини цілі села й околиці зазначені статистикою як мадярські, показуються при ближчій досліді як чисто або в більшості українські. В Галичині поверх з мільона Українців записано як Поляків. Головно робилося й робиться таке з Українцями-латинниками, які в подавляючій більшості навіть зівсім не знають польської мови, хоч у статистиці фігурують як Поляки. На Буковині й Бесарабії теж немало Українців записано на Волохів, з осібна в повоєнній статистиці.

Однак таки австрійська статистика позваляє нерівно ліпше збагнути дійсний стан річи як російська. Як це без сумніву сконстатував Кошовий, перепись 1897. р. була роблена для Українців дуже некорисно. Іменно по містах мало кого записувано як Українця, а всіх тамошних або підтягано в загальну рубрику „русских“, або просто таки записувано як Великоросів. Те саме роблено в численних українських кольоніях та етнографічних островах на південнім сході і сході України, в Сибірі, в Кавказії, Туркестані. А вже цілком лишаємо на боці тих малосвідомих Українців, що самі подали себе за „русских“. Переписі роблені за радянської влади не кращі від пердвоєнних.

Мимо цих очевидних недостач офіціальної статистики візьмемо за підставу обчислення скількості Українців дані урядових переписей Австрії, Угорщини і Росії. Тільки найбільш яркі хиби й недостачі цих обчислень будуть справлені. Основу до цих справок дадуть нам наукові ститистичні й етнографічні досліді й карти: Шафарика, Черніга, Ріттіха, Чубинського, Величка, Русова, Гнатюка, Нідерлього, Томашівського, Кордуби й інших. Всі понище подані числа зведені до стану 1914. року, примінено до них процентові числа Українців з переписи 1897. (згл. 1900. в Австрії).

Наш етнографічно статистичний огляд українських земель пічнемо від заходу, від українського Закарпаття.

На території давньої Угорщини займають Українці суцільну територію 14700 Км. кв. простору. Українське Закарпаття обіймає: північних дві третини мармароської столиці, північно-східну половину угочанської, майже дві третини бережської, половину ужанської столиці, північні окраїни земплинського, третину шариського та північно-східні межовини спишського комітату. Скількість населення на цій суцільній території виносить 569000; з того є: Українців 441000 (77·5%), Жидів 69000 (12·2%), Мадярів 33000 (5·8%), Словаків 13000 (2·2%), Німців 6000 (1·1%), Румунів менче тисячі (0·1%). На цій суцільній території творили Українці після офіціальної угорської статистики ось які части насеління: в мармароськім комітаті 75·6% в угочанськім 79·6%, береськім 77·5%, ужськім 77·8%, земплинськім 77·3%, шарисьськім 82%, спишськім 77·5. На сході Румуни, на заході Словаки творять невеликі етнографічні острови. Дуже значний процент творять Жиди, повсюдно дуже густо розсіяні, менчий Мадяри і Німці, що живуть головно по містах. Українці сидять збитою суцільною

масою хліборобського населення переважно в гірських, рідко заселених частях вище наведених комітатів. Поза суцільною українською територією Закарпаття знаходиться на просторі давньої Угорщини до 40000 Українців, порозкиданих по більших і менших етнографічних островах.

На Буковині займають Українці 5300 Км.² (на 10000 Км.² загального) простору. На цій території є 460000 населення; з того 301000 Українців (65·4%), 73000 Жидів (15·9%), Румунів 31000 (6·8%), Поляків 27000 (5·9%), Німців 21000 (4·6%), великоруських Липованів 3000 (0·6%). Займають Українці цілий повіт заставненський (89·4) вашковецький (82%), вижницький (76·4%), кіцманецький (87·4) і майже цілий черновецький (55%), половину серецького (42%), третину сторожинецького (26%), та окраїни довгопільського, радовецького і сучавського повіту. Між українським населенням и ту густо розсіяні Жиди, дещо Німців, Румунів, Вірмен та Поляків, переважно по містах. Загальний процент українського населення на давній австрійській Буковині є поверх 38%.

В Галичині займають Українці етнографічно суцільний простір 55000 Км.² на 78500 Км.² загального простору колишнього австрійського „коронного краю Галичини й Володимирії з Великим Князівством Краківським і Князівствами Освенцімським і Заторським“. Суцільна українська територія обіймає цілу східну й середню частину цього штучного новотвору австрійської державної політики, сягаючи лемківським клином здовж карпатської верховини глибоко на захід. Історична Галичина й до нині майже вся заселена суцільно українським живлом, т. н. західна Галичина це території давних польських князівств краківського й сандомірського, які Австрія 1772 згл. 1849 злучила в одну адміністративну цілість з українською Галичиною. Аж до розпаду Австрії залишилася ця офіційна Галичина неподіленою з великою шкодою для Українців.

Офіційна статистика (перепись з 1910. р.) нарахувала в цій цілій Галичині 4672500 Поляків (58·55%), 3208092 Українців (40·2%), 90114 Німців (1·13%) і 9771 (0·12%) інших, разом 7980477, з чужинцями 8025675 душ. В т. н. Східній Галичині (судовий округ Львів) нараховано 5317158 населення, з того Українців 3132233 (58·9%), Поляків 2114792 (39·8%), Німців 64845 (1·2%), інших 5288 (0·1%). Ці офіційні статистичні дані не мають ніякої наукової вартости, бо причисляють до польського живла: 1) усіх галицьких Жидів, які є без сумніву самостійною народністю, 2) 170000 греко-католицьких Українців, 3) 587000 Українців латинників.

Суцільна українська національна територія Галичини обіймає по дослідям В. Охримовича, М. Кордуби, С. Томашівського й моїм 5378650 населення, з того 4002000 Українців (74·4%), 661490 (12·3%) Жидів, 656000 Поляків (12·2%), 47380 Німців (0·9%). Поміж Українцями є 3415000 (63·5%) Українців греко-католиків, а 587000 (10·9%) Українців латинників (р. 1914).

Найбільший процент українського населення бачимо в частях повітів, що становлять лемківський клин (Н. Торг 99·5%, Гривів 94·1%, Горличі 92·7%, Коросно 91·9%).

Від 80 до 90% населення творять Українці в повітах переважно верховинських: Ясло (часть) 87.7%, Печеніжин 87.4%, Косів 85.6%, Богородчани 84.9%, Старий Самбір 82.6%, Турка 82.4%, Долина 81% Сколе 80.9%. Одначе зустрічаємо такі високі проценти також в повітах підгірських та покутських (пр. Калуш 87%, Товмач 85%, Снятин 84%, Городенка 81.6%), подільських (Борщів 82.6%, Збараж 82.5%, Заліщики 80.4%, Зборів 81.7%, Теревовля 80.7%), опільських (Підгайці 83.4%, Рогатин 81.7%) та розтіцьких (Яворів 85.7%, Жовква 80.9%, Рава 80.2%). Найбільша скількість галицьких повітів числить 70—80% українського насеселення (Городок 79.7%, Бібрка 79.4%, Жидачів 79.2%, Гусятин 79.1%, Ярославська часть 78.7%, Рудки 78.6%. Лисько 78.4%, Тернопіль 78.3%. Скалат и часть Ланцута 78%, Добромия 77.7%, Сокаль 77.1%, Бережани 76.8%, Чортків 76.7%, Золочів 75.9%, Перемишляни 75.7%, Самбір 75.3%, Камінка Стр. і Новий Санч часть 75%, Бучач 73.4, Броди 73.3%, Коломия 71.2%, Сянік ч. 71%). Понизше 70% спадає число Українців тільки в повітах граничних від заходу (Чесанів 67.2%, Перемишль ч. 64%, Березів ч. 63.8%), або в таких повітах, де є великі міста чи промислові осередки, до яких стягається польське й жидівське населення (Станиславів 65.8%, Стрий 65.7%, Дрогобич 64.3%, Львів повіт 56.3%). Одинока адміністраційна одиниця української Галичини, в котрій Українці творять меншість (24.2%), є місто Львів з його 45.2% Поляків (головно державних урядовців і слуг), 27.8% Жидів і 2.7% Німців.

Всі ці цифри, оперті на критичнім розсліді офіційної статистики, дуже значно ріжняться від цифр, які вона сама подає, зосібна тому, що ми числимо Жидів окремою нацією й Українців-латинників числимо Українцями, а не Поляками, як це робить офіційна статистика.

Більші міста української Галичини переважно жидівсько-польські (по офіційній статистиці 19-ти міст української Галичини, є в них 38.5% Жидів, 35.5% Поляків, 24.8% Українців), менчі місточка мають звичайно українську, рідше жидівську більшість. Дуже замітне є постійне кріпшанне українського живла в містах Галичини за останні десятиліття. Від 1881. до 1910. року зросло українське населення Львова о 149%, Станиславова о 224.5%, Перемишля о 155.1%, Стрия о 130.5%, Коломиї о 107.5%. Це значить, що українське живло починає щораз то сильніше заливати міста, дотепер чужі острови серед українського моря. Поляки Галичини тільки в одній шестині осілі хлібороби, в одній третині урядовці й вільні фаховці, в половині ремісники, робітники й слуги. Жиди, розсіяні головно по містах і місточках, живуть торгівлею й промислом. Німці, це майже виключно хліборобські кольоністи й ремісники.

В обсязі давної російської держави займають Українці величезну суцільну територію, якої простір вносить мінімально 830.000 Км. кв., максіально 981.000 Км. кв., відповідно до того чи максіальну чи мінімальну етнографічну межу візьмемо за основу обчислення. Означити вповні докладно цю територію можна буде що йно тоді, коли будемо розпоряджати докладною етнографічною картою і доброю статистикою України. Наразі величина поодиноких просторів україн-

ської території мусять бути лише з грубша оцінювана. Усі процентові статистичні дані є з урядової переписи 1897. з приміщенням результатів обчислення 1914. року і наукової статистики.

Зачнемо від заходних окраїн, від Холмщини. Холмська губернія обіймала в цілості 13.500 Км. кв. з 1,088.000 населення, з того 483.000 (44·4^{0/0}) Українців, 4·4^{0/0} Москалів, 33·8^{0/0} Поляків, 14·3^{0/0} Жидів, 3^{0/0} Німців, 0·1^{0/0} інших. Суцільна мінімальна українська територія Холмщини є дещо менча: 10.456 Км. кв., 842.000 населення, 443.000 Українців (52·6^{0/0}), 31.000 Великоросів (3·7^{0/0}), 203.000 Поляків (24·1^{0/0}), 129.000 Жидів (15·3^{0/0}), 34.000 Німців (4^{0/0}), 3000 інших (0·3^{0/0}). Поляки живуть враз з Жидами не лише по містах але й по селах Холмщини і в поблизу західної межі України творять дуже значний процент людности повітів. Процентів числа Українців і Поляків (в скобках) вносять в повітах: Грубешівським 55·7 (25·9), Томашівським 44·1 (41·1), Холмським 41·9 (27·6), Володавським 62·6 (14·8), Більським 55·5 (15·7), Константиновським 68·4 (14·2). Жида складають по повітах 11—23^{0/0} населення, Німці в Холмським повіті 13^{0/0}. У містах Українців доволі багато, в Грубешові навіть абсолютна більшість.

На Підляшші, в Городненській губернії (38.669 Км. кв., 2048 т. м.). Українці творять до 23^{0/0} населення і займають повіти: Берестейський (64·4^{0/0} Українців), Кобринський (79·6^{0/0}), східну половину Більського (39·1^{0/0}, зглядна більшість) з окраїнами Пружанського (7^{0/0}), разом простір 14002 Км. кв. з 699.000 людности суцільної української території. З того є Українців 499.000 (71·4^{0/0}), Жидів 115.000 (16·4^{0/0}), Великоросів 45.000 (6·4^{0/0}), Поляків 25.000 (3·6^{0/0}), інших (головно Білорусинів 15.000 [2·2^{0/0}]).

На Поліссі розріжнили ми, як відомо, дві етнографічні межі України: мінімальну й максімальну. Мінімальний етнографічний простір українського Полісся обіймає цілий Пинський і південну частину Мозирського повіту Минської губернії: 19.944 Км. кв., 470.000 населення, з того 356.000 Українців-Пинчуків (75·8^{0/0}), 86.000 Жидів (18·3^{0/0}), 13.000 Великоросів (2·8^{0/0}), 11.000 Поляків (2·4^{0/0}), 3000 (0·7^{0/0}) інших. Максімальний простір українського Полісся обіймає цілі повіти Пинськ, Мозир, Річиця й Гомель т. є 46010 Км. кв., 1,307.000 населення, Українців 985.000 (75·4^{0/0}), Жидів 203.000 (15·5^{0/0}), Великоросів 96000 (7·3^{0/0}), Поляків 21000 (1·6^{0/0}), інших 2000 (0·1^{0/0}).

Волинська губернія (71736 Км. кв., 4,189000 м.) належить в цілості до української території. Українці становлять тут 70·1^{0/0} всего населення дещо 2,936.000. Жида 553.000 (13·2^{0/0}), Поляки 260.000 (6·2^{0/0}) Німці 239.000 (5·7^{0/0}). інші, головна чеські кольоністи, 54000 (1·3^{0/0}). Ріжниці між поодинокими повітами невеликі, Українців є: в Овруцьким 83·4^{0/0}, Кремянецким 80·7^{0/0}, Ковельським 78·5^{0/0}, Заславським 76·9^{0/0}, Староконстантиновським 76·9^{0/0}, Острожським 76·7^{0/0}, Володимирсько-волинським 72·1^{0/0}, Дубенським 68·2^{0/0}, Новгородсько-волинським 65·5^{0/0}, Житомирським 62·4^{0/0}, Рівенським 60·5^{0/0}, Луцьким 57·1^{0/0}. Головну примішку творять тут Жида, процент котрих хитається по повітах від 10—16. Німецьких кольоністів найбільше в середній Волині (Луцьк 12^{0/0}, Новгород 10·9^{0/0}, Житомир

10·8^{0/0}). Поляків найбільше в Луцькому повіті (9·7^{0/0}), Рівненському (9·2^{0/0}), Володимирському (8·2^{0/0}); Великоросів у Житомирському (5·9^{0/0}) і Луцькому (5·2^{0/0}), Чехів у Дубенському (5·3^{0/0}). Великороси, Жиди й Поляки живуть головню по містах, де всюди вони переважають Українців, за вийком Кремянця. Німці й Чехи це хліборобські кольоністи по селах.

В Київській губернії (50957 Км. кв., 4,793.000 м.) творять Українці 79·2^{0/0} населення себто 3,796.000. Жидів є 580.000 (12·1^{0/0}), Великоросів 283.000 (5·9^{0/0}), Поляків 91000 (1·9^{0/0}), Німців 19000 (0·4^{0/0}), інших 24000 (0·5^{0/0}). По майже всіх повітах процент Українців переходить 80^{0/0}. В Чигиринським є їх 89·4^{0/0}, в Канівським 88·7^{0/0}, Звенигородським 88^{0/0}, Таращанським 87·6^{0/0}, Уманським 85·4^{0/0}, Черкаським 84·9^{0/0}, Васильківським 83·6^{0/0}, Сквирським 83·5^{0/0}, Липовецьким 82^{0/0}, Радомиським 78·4^{0/0}, Бердичівським 67·1^{0/0}, Київським 56·2^{0/0}. Останні низькі процентів числа виходять з посліпного числення міської людности, яка є переважно чужинецька. Головну чужу примішку становлять і в Київщині Жиди (Бердичівський повіт 23·1^{0/0}, Липовецький 15^{0/0}), Великороси (Київський 27·3^{0/0}) і Поляки (п. Бердичів 5·8^{0/0}). В Києві творять Українці більше чим 1/5 часть людности — тільки само, що Жиди і Поляки в купі. Абсолютну українську більшість мають міста: Васильків, Канів, Тараща, Звенигородка й Чигирин; в Бердичеві, Черкасах, Умані, Липівци, Сквирі й Радомишли переважають Жиди.

В Подільській губернії (42017 Км. кв., 4,057.000 м.) становлять Українці 80·2^{0/0} населення, себто 3,254.000. Жидів є на Поділлі 495.000 (12·2^{0/0}), Великоросів 134.000 (3·3^{0/0}), Поляків 93000 (2·3^{0/0}), Румунів 37000 (0·9^{0/0}), інших 45000 (1·1^{0/0}). Повітові проценти Українців хитаються дуже незначно (Гайсин 86·3^{0/0}, Ямпіль 85·7^{0/0}, Ущиця 84·6^{0/0}, Літинь 83·1^{0/0}, Брацлав 82·6^{0/0}, Ольгопіль 81·6^{0/0}, Летичів 80·8^{0/0}, Могилів 80·5^{0/0}, Камянець 79^{0/0}, Проскурів 78·2^{0/0}, Балта 76·9^{0/0}, Винниця 74·5^{0/0}). З подільських міст тільки менчі пр. Ольгопіль, Ямпіль, Ст. Ущиця, Хмельник мають українську більшість; в Гайсині, Винниці, Літині і Барі Українців стількиж що Жидів; у Камянци, Балті, Брацлаві, Летичеві, Могилеві, Проскуріві переважають Жиди. Жидівське населенне розміщене досить рівномірно (від 10·4^{0/0} в Гайсинським, до 14·5^{0/0} в Могилівським повіті, переважно по містах), так само великоруське, яке тільки в Винницьким повіті доходить до 7·2^{0/0}, звичайнож хитається від 1·8—4·1^{0/0}. Поляків найбільше в Проскурівським (6·4^{0/0}) і Винницьким (5·1^{0/0}) повіті, впрочім число їх хитається між 0·9^{0/0} та 2·7^{0/0}. Румунів є 2·9^{0/0} в Ольгопільським і 4·5^{0/0} в Балтським повіті.

В Херсонській губернії (70799 Км. кв., 3,745.000 м.) населенне є нерівно більше мішане як у попередних трох. Українці становлять тут офіційально лише 53·5^{0/0} населення, себто 2,003.000. Причину цього найдемо передівсім у великих містах Херсонщини, де переважають „русскіє“ та Жиди, а потім в численних кольоніях Молдаван, Болгарів, Німців. Число Великоросів виносить по переписі 1897. аж 21·1^{0/0} (на 1914. р. 790.000) та його по критичнім розгляді треба обмежити до 408.000 (10·9^{0/0}), причислюючи останок 382.000

до Українців, яких число зростає тим робом до 2,385.000, себто 63·7⁰/о. Жидів є в Херсонщині 442.000 (11·8⁰/о), Румунів 202.000 (5·4⁰/о), Німців 169.000 (4·5⁰/о), Поляків 41000 (1·1⁰/о), Болгарів 34000 (0·9⁰/о), інших 63000 (1·4⁰/о). Мимо всього творять Українці: в Олександрівським повіті 85·1⁰/о, Єлисаветським 66·1⁰/о, Херсонським 55·1⁰/о, Ананіївським 62⁰/о, отже абсолютну більшість, в Тираспільським 33·3⁰/о (24·9⁰/о Молдаван) зглядну більшість. Тільки в однім одеським повіті спадає процент Українців до 21·9⁰/о, а то в наслідок почислення разом повіту (де є Українців зглядна більшість 47⁰/о) й міста Одеси. Одеса, це правдива вавилонська вежа народів. Переважають „рускіє“ і Жиди, Українців дещо більше як одинайцята пайка, крім цього заступлені всі інші саме вчислені народи, до того є ще Греки, Французи, Англіїці, Альбанці і т. д. В Миколаєві Українців ледви 1/13 пайка, в Херсоні 1/5 пайка, в Єлисаветі звиш 1/4. Абсолютну перевагу мають Українці над Москалями в Александрії, Ананієві, Бобринци, Вознесенську, Ольвіополю, Очакові, Бериславі, Дубосарах.

Огляд правобічної України закінчимо оглядом Бессарабії (45632 Км. кв., 2,657.000 м., з того 1,265.000 (47·6⁰/о) Румунів). Українці займають в Бессарабії суцільний простір 17213 Км. кв. з 1,020.000 населення. На цім просторі живе 426.000 (41·8⁰/о) Українців, 111.000 (10·9⁰/о) Великоросів (у ³/₄ паперових!), 193.000 (18·9⁰/о) Румунів, 102.000 (10⁰/о) Болгарів, 94000 (9·2⁰/о) Жидів, 62000 (6·1⁰/о) Німців, 27000 (2·6⁰/о) Туркотатарів, 5000 (0·5⁰/о) інших. Цей суцільний український простір у Бессарабії обіймає майже цілі повіти Хотинський і Акерманський та окраїни сумежних повітів, головно Ізмаїльського й Сороцького. Вся остання Бессарабія належить до суцільної території румунського народу. Абсолютну більшість творять Українці лише в Хотинським повіті (55·3⁰/о), при 23·8⁰/о Молдаван і 15·6⁰/о Жидів. В Акерманським повіті Українців 26·7⁰/о, Болгар 21·3⁰/о, Німців 16·3⁰/о, Молдаван 10·4⁰/о, Турків 3·9⁰/о. Українці сидять над морем і Дністром. В Ізмаїльським повіті Українців 17⁰/о (Молдаван 47⁰/о, Болгар 11⁰/о, Турків 9⁰/о, Німців 3⁰/о). В Сороцьським повіті Українців також 17⁰/о (Молдаван 67⁰/о, Жидів 11⁰/о). В інших повітах Бессарабії Українців багато менче: в Білецьким 12⁰/о, Бендерським 9⁰/о, Оргіївським 6⁰/о, Кишинівським лиш 2⁰/о. По містах мають всюди перевагу Жиди і „рускіє“. Абсолютну більшість мають Українці лиш в Акермані, зглядну в Ізмаїлі та Килії,

Огляд лівобічної України начнемо знов від пограничних областей, щоби потім перейти до чисто українських. В першу чергу піде Слобідська Україна. В Курщині (46456 Км. кв., 3,257.000 м.) займають Українці суцільну територію з простором 18029 Км. кв. і населенням 1,349.000. З того є 743.000 (55·1⁰/о) Українців, 599.000 (44·4⁰/о) Великоросів і 6000 (0·5⁰/о) інших. Ця територія обіймає майже цілі повіти: Путивльський (52·5⁰/о Українців), Грайворонський (58·8⁰/о), Новооскольський (51⁰/о), Білгородський, південну половину Суджанського (44⁰/о), південні части Рильського (33⁰/о), й Корочанського (35⁰/о) повіту. Крім цього є ще Українці більшими етнографічними півостровами й островами розміщені в Обоянським (12⁰/о), Старооскольським (9⁰/о) і Льговським (5⁰/о) уїзді. Одинокими сусідами Укра-

інців у Курщині є Великороси, вони поза своєю територією мешкають теж по містах тутешньої України. Однак є тут також чисто або переважно українські міста пр. Миропілле (98% Українців), Суджа (65%). Грайворон і Короча на половину українські.

В слідуочій Слобідській губернії — Вороніжчині (65895 Км. кв., 3,681.000 м.) займають Українці суцільну територію на півдні цієї губернії. Вона обіймає 31199 Км. кв. простору, 1,637.000 населення, з того 1,262.000 (77·1⁰/о) Українців, 371.000 (22·7⁰/о) Великоросів і 3000 (0·2⁰/о) інших. Ця територія обіймає цілі повіти Острогожський (90·3⁰/о Українців), Богучарський (81·8⁰/о), Бирюченський (70·2⁰/о) і майже цілий Валуйський (51·6⁰/о), крім цього половину Павловського (43⁰/о) і південні окраїни Бобровського (17⁰/о), Коротоякського (17⁰/о) і Новохоперського повіту (16⁰/о). Етнографічні острови є головню у Землянськiм повіті (4⁰/о). Одинокі сусіди й тут Москалі. По містах вони теж всюди переважають, лише в Бирючі, Богучарі та Острогожську творять більшість Українці.

Слідуоча гранична область — Донського війська (146.606 Км. кв., 3,876.000.) показує подібні відносини розселення Українців як Курщина чи Вороніжчина. Як там українські частини областей прилягали до сусідних суто українських земель Полтавщини чи Харківщини, так і українські частини Донщини безпосередню прилягають до чисто української Харківщини та Катеринославщини. Українці становлять в Донщині офіційально 28·1⁰/о населення, себто звиш 1,089.000 душ і займають мінімально 46000 Км. кв. простору. Населення на цiм просторі, обнятiм мінімальною етнографічною границею України, виносить 1,722.000, з того є Українців 986.000 (57·3⁰/о), Великоросів (низових і середних донських козаків) 618.000 (35·9⁰/о), Німців 37000 (2·2⁰/о), Вірмен 36000 (2·2⁰/о), Жидів 22000 (1·2⁰/о), інших 20000 (1·1⁰/о). Найгустійше сидять Українці в південних повітах: Таганрогськiм (69⁰/о), Ростовськiм (52⁰/о) і західній половині Донецького (40⁰/о), менше їх є в Черкаськiм (23⁰/о) і Сальськiм (31⁰/о). В першiм Донськiм (12⁰/о), другiм Донськiм (9⁰/о), Усть-Медведицькiм (11⁰/о) і Хоперськiм (7⁰/о) округах Українці живуть на висунених етнографічних півостровах і островах серед донських козаків. В Сальськiм повіті зглядну більшість творять Кiмлики (39⁰/о), впрочiм всюди сусідами Донці. Загалом дані переписи 1897. року для Донщини дуже непевні. Сеж загалом звiсна річ, що т. н. низові донські козаки є властиво таки української народности. Коли причислимо їх до українського живла, дістанемо в Донщині максiмальну українську область, якої границі визначено вище. Ця територія займає 84411 Км. кв. простору, 2,692.000 населення, з того Українців 2,070.000 (76·9⁰/о), Великоросів 436.000 (16·2⁰/о), Німців і Кiмликів по 48000 (1·8⁰/о), Вірмен 43000 (1·6⁰/о), Жидів 22000 (0·8⁰/о), інших 25000 (0·9⁰/о). По містах Донщини Українців дуже небагато пр. в Ростові ледви 1/к пайка. Тільки оден Озiв переважно український.

З Донщиною сусідує Астраханщина, якої південно-західню окраїну ми вище зачислили до максiмальної української території. Українська територія Астраханщини представляється в числах ось як: простору 55720 Км. кв., населення 173.000, Українців 121.000

(70%), Великоросів 9000 (5%), Киргізів 26000 (15%), Кімликів 17000 (10%). В Царівському повіті є навіть офіційально 38%, в Чорноярським 43% Українців.

Кубанщина (94903 Км. кв., 2,985.000 м.) має офіційально тільки згляду більшість українську — 47·4% на 42·6% Великоросів, а 9% ріжних інших, головно дрібних кавказьких народів. Та ці числа мають дуже малу вартість. Уже в 70-тих роках минулого століття числив Чубинський 60% Українців на Кубанщині. Таксамо високо оцінював процент Українців О. Русов. Опираючись на цих двох авторитетах і на окремих вивідах, числимо цілу Кубанщину до суцільної української території. Вона має 1,791.000 (60%) Українців, 895.000 (30%) Великоросів, 102.000 (3·4%) Кавказців, 81000 (2·7%) Туркотатарів, по 33000 (1·1%) Німців і Греків, 50000 (1·7%) інших. По переписі 1897. року мають повіті: Єйський 74% Українців, Темрюцький 75·2%, Катеринодарський 51·8% в Кавказьким повіті Українців 47% — стількиж що „Русских“, в Майкопським Українців 31%, Русских 58%, Черкесів 6%, Кабардинців 2%, в Лабинським Українців 20%, Русских 77%, в Баталпашинським Українців 28%, Русских 39%, Карачаївців 13%, Абхазів 5%, Кабардинців 4%, Ногайців 3%, Черкесів 2%.

В Ставропільській губернії (54309 Км, кв., 1,329.000 м.) становили Українці до 37% населення (по офіційальній переписі 1897. р.). Та Чубинський і Русов числять їх тут 80% і всі інші інформації, зібрані мною 1916—22 р., велять їм уповні вірити й причислити цілу Ставропільщину до суцільної української території. Вона статистично виглядала б ось як: Українців 1,063.000 (80%), Великоросів 159.000 (12%), Туркотатарів 58000 (4·4%), Кімликів 16000 (1·2%), Німців 13000 (1%), Вірмен 8000 (0·6%), інших 11000 (0·8%).

Чорноморський округ (8338 Км. кв., 153.000 м.), хоч 1897. р. офіційально мав лише 16% Українців, можна нині зачислити в цілости навіть до мінімальної етнографічної території України. Від 1897 до 1914 число населення Чорноморщини майже потроїлося. Значно подавляюча більшість нових колоністів були Українці. Вже в 1905 числив відомий етнограф Нечуй-Левицький в одній західній половині Чорноморщини 30000 Українців. Відносини 1914. року мож оцінити ось як: Українців 92000 (60%), Великоросів 31000 (20%), Греків і Вірмен по 8000 (5%), Кавказців 5000 (3%), інших 9000 (7%).

В Терщині (72913 Км. кв., 1,261.000 м.) творили Українці (1897., офіційально), лише до п'ять процент населення, хоч Нечуй-Левицький числив їх на 50% і від цього часу дуже багато українських колоністів поселилося в Терщині. Мимо цього числимо тільки північну третину Терщини по Терек і Малку й то тільки до максимальної етнографічної території України. Ця територія по сирій оцінці числить 28147 Км. кв., 430.000 населення, 258.000 Українців (60%), 129.000 Великоросів (30%) 21000 Туркотатарів (5%), 9000 Німців (2%), 13000 інших (3%). Сусідами Українців у Терщині є крім Москалів Кабардинці, Татари, Осетини, Інгуші, Чеченці, Аваро-андійці, Кумики і Ногайці.

Найважнішою граничною областю на півдні України є безперечно Таврія (60375 Км. кв., 2,059.000 м.). Українці становили 1897. р. офіційно зглядну більшість населення 42·2⁰/₀, себто (1914) звиш 869.000 д. на 605.000 (27·9⁰/₀) Москалів, 284.000 (13·8⁰/₀) Татар, 111.000 (5·4⁰/₀) Німців, 78000 (3·8⁰/₀) Жидів, 142.000 (6·2⁰/₀) інших, в тім до 3⁰/₀ Болгар, звиш 1⁰/₀ Вірмен і т. д. Абсолютну більшість творили Українці в повітах: Дніпровському (73·6⁰/₀), Бердянському (58·8⁰/₀) і Мелітопольському (54·9⁰/₀), дуже значні меншости в Евпаторійським (27⁰/₀) і Перекопським (24⁰/₀) повіті, де Українці мешкають головно в північно-західній частині. Крім цього було записано Українців у Феодосійським повіті 13⁰/₀. Симферопольським 10⁰/₀, Ялтинським 2⁰/₀. Ці цифри переписі 1897. року мають дуже малу наукову вартість навіть на свій час. Ще менче вони підходять для 1914. року супроти великого напливу українського живла в межичасі до Таврії, зосібна до південної. На Криму навіть зглядна більшість вже в 1897. р. не належала Татарам (38·6⁰/₀) супроти 41·5⁰/₀ Українців і (переважно паперових!) Великоросів. Основну масу кримської мозаїки народів творить таки українське живло й велить нам цілу Таврію з Кримом причислити до суцільної етнографічної території України. Чужі примішки до Українців творять у Таврії передівсім Великороси, що сидять головно по містах. В 1897. році було їх офіційально: 16⁰/₀ в Дніпровському, 32⁰/₀ в Мелітопольському, 18⁰/₀ у Бердянському, 24⁰/₀ у Перекопському, 17⁰/₀ у Евпаторійському повіті. Татари найгустіше сидять на півдні Криму (Ялтинський повіт 71⁰/₀, Симферопольський 51⁰/₀, Феодосійський 45⁰/₀, Евпаторійський 40⁰/₀, Перекопський 24⁰/₀). Крім цього заслугоють на увагу Німці кольоністи пр.: в Перекопським повіті 24⁰/₀, Евпаторійським 12⁰/₀, Бердянським 8⁰/₀, Мелітопольським 5⁰/₀ і Болгари в Бердянським повіті (10⁰/₀). Подаю ці офіційальні числа, хоч уже в 1914. році вони не були стійні, тим менче вони вартні нині. На 1914. р. оціною скількість Українців у Таврії на 65⁰/₀, Великоросів на звиш 12⁰/₀.

Остали нам ще до розглянення тільки суто українські лівобічні області: Катеринославщина, Харківщина, Полтавщина і Чернігівщина.

В Катеринославщині (63393 Км. кв., 3,456.000 м.) становлять Українці по офіційальній статистиці 1897. р. 68·9⁰/₀ населення, себто (на 1914. р.) 2,381.000, Великороси 17·2⁰/₀ (594.000), Жиди 4·7⁰/₀ (162.000), Німці 3·8⁰/₀ (131.000), Туркотатари 1·2⁰/₀ (41000), Поляки 0·6⁰/₀ (21000), Румуни 0·4⁰/₀ (14000), інші 3·2⁰/₀ (111.000), з того Болгари 1·1⁰/₀ й Греки 2·1⁰/₀. Ці цифри мають невелику наукову вартість, з осібна цифра Великоросів тут таксамо надто висока, як і в інших землях південної України. По моїй оцінці треба число Великоросів Катеринославщини обмежити до поверх 6⁰/₀, натомісць число Українців збільшити до 80⁰/₀. Деякі повіти Катеринославщини мають звиш 90⁰/₀ Українців пр.: Новомосковський 93·2⁰/₀, Верхньодніпровський 90·3, інші менче: Александрівський 82·5⁰/₀, Павлоградський 79·7⁰/₀, найменше Катеринославський 55·7⁰/₀ (враз з містом рахований, 22·2⁰/₀ Великоросів, 13⁰/₀ Жидів, 5·8⁰/₀ Німців, 2·2⁰/₀ Поляків), і південно-східні повіти зі значною чужою кольонізацією: Бахмутський 58·2⁰/₀ (31·9⁰/₀ Великоросів), Славянськський 50·5⁰/₀ (46·3⁰/₀ Мо-

скалів), Маріупільський 46·1% (19% Греків). Чужинці Катеринославщини живуть головню по містах, де переважають Українців значно. Пр. в Катеринославі Українці творили 1897. р. ледве 1/7 часть людности, зате в Александрівську, Верхнодніпровську, Новомосковську й Бахмуті переважають Москалів, у Славянську й Павлограді їм до рівнують.

В Харківщині (54493 Км. кв., 3,417.000 м.) Українці творять 80·6% населення, себто 2,754.000 при 605.000 (17·7%) Великоросів, 17000 (0·5%) Жидів, 14000 (0·4%) Німців, 7000 (0·2%) Поляків, 21000 (0·6%) інших. Наслідком доволі значної московської колонізації, що розсілася островами серед нашого народа, деякі повіти мають значно менчий процент Українців (Харківський 54·9%, Зміївський 63·7%, Вовчанський 74·8%), як другі (пр. Старобільський 83·4%, Ізюмський 86·2%, Купянський 86·6%, Ахтирський 87·6%, Богодухівський 88·2%, Сумський 92%, Лебединський 95·3% Валківський 97·2%). Затє бачимо тут вперше цікаву появу, що у всіх повітових містах Харківщини мають перевагу Українці, а в Харкові становлять звиш 1/4 людности (1897).

Полтавщина (49804 Км. кв., 3,792.000 м.) може бути названа серцем України, бо наш нарід становить тут 93% (3,527.000) населення. Українське живло розміщене доволі рівномірно, бо хитання є лише між 80·3% в Кремінчуцькім та 98·7% в Зіньківськім повіті. Інші повіти мають Українців: Константиноград 86·1%, Полтава 88·2%, Ромен 93·5%, Переяслав 93·8%, Прилука 94·6%, Лубні 95%, Пирятин 95·2%, Золотоноша 95·6%, Лохвиця 95·8%, Хорол 96·6%, Гадяч 96·9%, Миргород 97·1%, Кобеляки 97·3%. Останок населення Полтавщини творять Великороси (99000 [2·6%]), Жида 152.000 (4%), Німці й інші (по 8000 [0·2%]). Тут лежить і одинокий губерньський город України, що має абсолютну українську більшість — Полтава. Всі повітові міста губернії мають теж українську більшість, з виїмком Кремінчука, де переважають Жида.

Чернигівщина (52306 Км. кв., 3,132.000 м.) теж дуже чиста українська територія, бо має 85·6 % (2,681.000) української людности (по Русову й Ріттіху). З виїмком скрайно-північних повітів, які перепись 1897. року зазначила як неукраїнські: Суражського (що має 19% Українців, 67% Українців-Білорусів переходового діалекту, 11% Москалів), Новозибківського (66% Українців, 30% Москалів, 2% переходових Білорусів) і Стародубського (75% Українців, 22% Москалів) усі інші повіти Чернигівщини суто українські з дуже високии відсотком української людности: (Чернигівський 86·2%, Городнянський 86·8%, Конотопський 90·9%, Новгородсіверський 91·1%, Глухівський 91·6%, Ніжинський 91·8%, Остерський 92·5, Борзенський 93·8%, Сосницький 94·2%, Козелецький 95·3%, Кролевецький 96·3%). Числа чужих народів виглядають у Чернигівщині ось як: Великоросів є 282.000 (9%), Жидів 153.000 (4·9%), Німців 12000 (0·4%), Поляків і інших по 3000 (0·1%). Також усі повітові міста з виїмком Новозибкова, Стародуба, Суража і Мглина мають українську безглядну більшість, сам Чернигів зглядну.

На сім кінчимо огляд розміщення українського народу по його території. Зчисливши разом двацять дві області мінімальної етнографічної території України дістанемо ось який образ: простір 905.000 Км. кв., населення 51,249.000, з того Українців 36,605.000 (71·3⁰/о), Великоросів 6,384.000 (12·5⁰/о), Жидів 3,884.000 (7·5⁰/о), Поляків 1,449.000 (2·8⁰/о), Німців 975.000 (1·9⁰/о), Туркотатарів 493.000 (0·9⁰/о), Румунів 479.000 (0·9⁰/о), Болгарів 196.000 (0·4⁰/о), Греків 140.000 (0·3⁰/о), Кавказців 112.000 (0·2⁰/о), Чехословаків 52000 (0·1⁰/о), Вірмен 52000 (0·1⁰/о), інших 428.000 (0·8⁰/о).

Максимальний етнографічний простір України представляється ось як: простір 1,056.000 Км. кв., населення 53,906.000; Українців 38,737.000 (71·7⁰/о), Великоросів 6,439.000 (12⁰/о), Жидів 4,035.000 (7·5⁰/о), Поляків 1,623.000 (3⁰/о), Німців 984.000 (1·8⁰/о), Туркотатарів 588.000 (1·1⁰/о), Румунів 479.000 (0·8⁰/о), Болгарів 196.000 (0·4⁰/о), Греків 140.000 (0·2⁰/о), Кавказців 112.000 (0·2⁰/о), Вірмен 59000 (0·1⁰/о), Чехословаків 52000 (0·1⁰/о), інших 462.000 (0·8⁰/о).

Ці числа доказують нам, що етнографічна територія України по просторі друга, по населенні третя поміж національними територіями Європи (по великоруській і німецькій).

Щоби означити загальну скількість Українців на земній кулі, мусимо до скількості Українців на їх суцільній території додати числа Українців по колоніях і інших етнографічних островах та в діаспорі. Число їх (мінімальне) є в середній Європі 145000, в європейській Росії 421000, в степовій російській Азії 389000, на Сибірі 302000, на Зеленому Клині 500000, на Кавказі 30000, в З'єдинених Державах Північної Америки 750000, в Канаді 350000, в Бразилії і Аргентині до 100000, разом 2987000. Додавши се число до числа Українців на мінімальному і максимальному просторі етнографічної України, дістанемо для загального числа Українців на світі 39,592.000 зглядно 41,724.000 душ (1914). В кожному разі круга цифра 40 мільонів Українців (в 1914 р.) вповні відповідає вимогам наукової докладности.

Порівнюючи це число Українців з числом інших європейських народів, бачимо зі здивованнем, що ми є що до численности четвертим по черзі народом Європи. Лише Німці, Великороси й Англіїці перевищують нас числом, Італійці дорівнюють нам (і то не цілком, ледви по причисленню до них Лядинів, Фурулян, Ретороманів і Мальтійців). Всі ті великі народи Європи мають свої могутні держави, що рішають політичні й економічні судьби світа. Сорок мільоновий український нарід не то що не має власної самостійної держави, але і в тих державах, між котрі його розшматувала історична доля, ледви животіє, не маючи ніякого політичного ні економічного значіння. Серед славянських народів Українці займають що до численности друге місце по Великоросах (яких є тільки двічі більше). А прецінь як їм ще дуже далеко до того значіння, яке мають народи чеський чи польський, не говорячи вже про сербський чи болгарський народці,

що кілька разів менчі від нашого народу числом! А як прямо недосяжним ідеалом є для нас Норвежці! Їх є не цілих півтретя мільона, в гарній але малородючій, холодній країні. А прецінь вони мають свою державу, котрої прапор шанують по усіх континентах і морях, їх фльота одна з найбільших на світі, їх просвіта і культура взагалі стоять на найвисшій ступени, їх енергія проторила відкритте північного бігуна й відкрила полудневий та записала імя дрібного народця на віки в історії людства.

Про нас ледви зачинає тепер „довідуватись“ світова наука, політика й публіцистика. Наша просвіта одна з наймарнійших в Європі, наша культура, наука, література, штука ставлять від віків завсїгди тільки перші непевні кроки...

Правда, ні оден з великих народів Європи не зазнав ні в малій частині такого лихоліття як український нарід, якого раз у раз заливали кочові азійські повені, якому раз у раз ставали на груди щасливіші сусіди. Та всетаки кожний безсторонний чужинець киває на нас головою.

Не пора нам тому дивитися з гордістю на наших сорок мільонів! Не пора уповати на чудесне пробудженне сплячого велитня! Саме наведені порівнання показали нам наглядно, що число само про себе має дуже малу вартість для оцінки значіння народу. Число набирає вартости доперва тоді, коли його творять національно свідомі й національно культурні одиниці. З них треба зложити нарід, коли він має зайняти належне йому місце у великій сімі європейських націй, коли він має відограти цю велику ролю в світовій політиці й у світовім господарстві, яку йому обіцює його величина й велика вага його національної території.

Бсі наведені статистичні числа тільки в грубім приближенні відповідають нинішнім відносинам. Від 1914. р., на який зредуковані всі ці числа, підпали всі українські землі видатному обезлюдненню від війни, революції, голоду й пошестей. Означити числами втрати, які понесло населенне України, поки що майже не можливо. В кожнім разі скількість населення в 1926. р. мабуть не більша як у 1914., а дещо менча. На одній тільки Радянській Україні, що творить ледви половину суцільної території українського народу, ефективні втрати в населенні можна обчислити на 6—7 мільонів.

V. Густота населення України.

Густота населення етнографічної України переходить на мінімальній її території 56·5, на максімальной 51 душ на 1 Км. кв. Україна творить отже перехід між густо заселеними краями Західної і Середньої Європи та рідко заселеною Східною Європою.

Розміщенне густоти населення по Україні показує широку полосу густого населення, що сягає приблизно здовж 51. рівнобіжника від Сяну аж поза Дніпро. В ній лежать ось які землі України: Галичина (густота 98·6 д. на 1 Км. кв.), Холмщина (80·2), Поділля (96·5),

Київщина (94), Полтавщина (76), Курщина (74·8). По обох боках цієї полоси густішого населення йдуть дві рідше заселені. На півночі: Підляше (49·3), Волинь (58·4), Полісся (мінімальне 23·5, максимальне (28·4), Чернігівщина (59·7), Харківщина (62·7), Вороніжчина (52·4). На півдні: Закарпаття (38·7), Буковина (57·1), Бессарабія (59·3), Херсонщина (53·3), Катеринославщина (54·5), Таврія (34·1). Найрідше заселені південно східні окраїни: Кубанщина (31·4), Донщина (максимальна 31·9, мінімальна 37·7), Ставропільщина (24·5), Чорноморщина (18·3), Терщина (15·2), Астраханщина (3·1).

Ріжні поменчі повіти й округи цих земель України різняться також дуже сильно між собою що до густоти населення. Найгустіше заселений повіт України Черновецький (238·9), далі йдуть галицькі повіти: Станиславів 190·2, Перемишль 165·1, Коломия 161·9 і по одному повіті Київщини й Харківщини — Київ 158·4, Харків 154·3. Ця велика густота спричинена разом численими великими містами цих усіх повітів. Дійсно найгустіше заселеним являється на всій Україні Снятинський повіт (149). Дуже густо заселені (повище 100) повіти: Львівський заміський 136·3, Кіцманський 131·6, Печеніжинський 131·6, Товмацький 129·7, Стрийський 127·8, Дрогобицький 125·7, Тернопільський 124·8, Подільсько-Камянецький 122·1, Городенський 120, Буцацький 119·6, Теревельський 117·9, Самбірський 116·9, Винницький 116·1, Проскурівський 114·2, Рогатинський 113·3, Руденський 112·8, Бердичівський 112·4, Чортківський і Гусятинський по 112·1, Мостиський 110·9. Могилівський 109·5, Заліщицький 106·9, Борщівський 106·7, Скалатський 106·1, Вашківський 105·1, Канівський 104·6, Брацлавський 104·1, Ушицький і Заставненський по 103·8, Староконстантинівський 103·4, Хотинський 102·9, Грубешівський 102·7, Черкаський і Бобрецький по 102·5, Золочівський 101·5. Переважна частина повітів Галичини, Поділля, Київщини, Полтавщини, Волині, враз з Одеським, Катеринославським і Ростицьким повітом південної України мала густоту 75—100, інші хиталися між 50—75. Переважна частина повітів південної України мала густоту 30—50, Мозирський, Дніпровський і Евпаторійський повіт хиталися між 10—20, Перекопський мав 11, а Сальський 6 душ на 1 км. кв. Так само понизше 20, навіть 10 спадають області найвищих частин Кавказу і Карпат. Найрідше заселені пустинні степи над Каспієм.

Вже цей короткий розгляд доказує нам, що Україна має в царині густоти населення своє типове обличчя. На значних просторах густота населення доходить до середньої густоти Німеччини й Італії й значно перевищує густоту населення Франції. При тім бачимо, що розвиток лучби, торговлі та промислу на Україні має тільки дуже малу вагу для густоти її населення. Україна є ще на тій первісній точці розвитку, де густоту обусловлює давність заселення і плодючість землі. Галичина, Київщина, Поділля з їхнім так не значним промислом і торгівлею є дотепер центрами згущення людності України, коли не будемо рахувати штучно витворених густот округів, що мають у своїм обсязі великі міста. Давня історія України до нині впливає на розміщення густоти її населення. Колишні черенні області давньої київської й галицько-володимирської держави є до

нині найгустіше заселені, південні й східні окраїни, що найбільше потерпіли від 500-літнього татарського лихоліття, найрідше. Томуто Галичина, поміж землями України одна з найбідніших, з мало розвигтим промислом і торгівлею, є на всю Україну найгустіше заселена.

Так само велику первісність і неподібність до західноєвропейських обставин зраджує відношення сільського до міського населення України. Тільки дуже малий відсоток населення України мешкає по містах, а навіть місточках. В Галичині (1900) жило в селитьбах люднійших як 5000 душ тільки 14·5⁰/₀ населення, колиж візьмем під увагу міста повище 10000 м. то тільки 9·5⁰/₀. Подібні відносини панують і в останній Україні. Рідко де перевищає міське населення 10⁰/₀, звичайно держиться навіть нище цієї міри прикметної і для всеї Східної Європи. Поділле має міського населення 7·9⁰/₀, Волинь 7·3⁰/₀, Чернигівщина 8·5⁰/₀, Полтавщина 9·7⁰/₀, Кубанщина 11⁰/₀, Катеринославщина 12·1⁰/₀, Київщина 15·4⁰/₀, Харківщина 15·2⁰/₀, Холмщина і Підляше 20⁰/₀. Лише недавно заселені простори південної України з їх великими містами мають великі проценти міського населення: Таврія 22⁰/₀, Херсонщина 27·9⁰/₀; середно для черенних земель України 13·6⁰/₀, (на теперішній Радянській Україні 17·8⁰/₀) причім до міст зачислено багато селитьб, які не є містами в європейському й географічному розумінні. Населенне дійсних міст України недоходило 1914. р. навіть до 10⁰/₀. Що правда має цей малий процент міського населення й свою добру сторону, бо в містах, з осібно східноєвропейських, люде дуже дегенеруються й миршавіють, так що в западній Європі тепер добре собі голову ломлять, якбито спинити наплив до міст і обезлюдненне сіл — але заразом дає він образ загально низької культури на Україні. Ще яркійше виступить ця обставина, коли згадаємо, що лише в одній Галичині мешкає в містах і місточках над 14⁰/₀ українського населення краю. В Харківщині мешкає по містах лиш 10⁰/₀ всіх Українців губернії, в Херсонщині 9⁰/₀, Кубанщині 8⁰/₀, Чернигівщині 7⁰/₀, Полтавщині 6⁰/₀, Таврії 5⁰/₀, Київщині і Катеринославщині звиш 4⁰/₀, на Поділлю 3⁰/₀, на Волині 2⁰/₀; середньо в черенних землях України 5·6⁰/₀. Правда, статистика спеціяльно що до міст, для Українців всюди дуже неприхильно роблена, але виразно вказує, що саме огнища культури та економічного життя, якими повинні бути міста, полишило українське населенне на поталу чужинцям. Коли український нарід хоче добитись ліпшої будуччини, мусить здобути для себе міста. Це не трудна річ, бо міське населенне, не здібне до природного приросту, держиться лишень припливом сільського населення з околиці. Вона ціла українська, тож при зрості національної свідомости у простолюдина всі міста на Україні можуть дуже швидко стати таксамо українськими, як німецькі колись міста Чехії стали чеськими.

З огляду на густоту населення й її розміщенне ріжниться Україна дуже видатно від країв Західної й Середньої Європи. Та ріжниться вона теж і від останніх країв Східної Європи. Ріжниця полягає тут на в двоє (на загал) більшій густоті населення України. Давна європейська Россія мала 1914. р. тільки 25·9 густоти, вже по причисленні до неї України. По відчисленні України остане для останньої Східної Європи цифра для густоти населення ледви 13.

VI. Український нарід як антропогеографічна одиниця.

Загальні замітки.

Для кожного свідомого Українця нема найменшого сумніву, що український нарід є окремим народом, рівнорядним з другими європейськими народами. Навіть зі сусідними славянськими народами: Поляками, Словаками, Білорусинами і Москалями не лучать Українців як нарід ніякі тісніші звязи крім спільного славянського походження. Для того мусить український нарід бути уважаний окремою антропогеографічною одиницею, яка має повні права на рівноправність і самостійний розвиток між усіма іншими народами світу.

Отсе загальне пересвідчення у всіх свідомих Українців дає їм найвиразніше і безсумнівне право уважати свій нарід самостійним народом. Це почуття національної окремішности, що жило в інших формах і розмірах протягом довгих століть, спалахнуло ярким полум'ям в ХХ. віці і дуже швидко і постійно зростає, момо всяких внутрішних чи зовнішних перепон. Українці доказали, що хочуть бути окремим народом і мати свою окрему національну державу. Цю всенародну волю треба вважати головною остоею самостійности української нації. З нею без найменшого сумніву повинна числитися і політика і наука.

До тепер на жаль ні одна ні друга з цєю всенародною волею Українців як слід не числилась.

Причин цьому доволі.

Вже при обговорюванні України як самостійної природної одиниці я мав нагоду зазначити, що фізично географічні одиниці широко-простірної й одноманітної Східньої Європи, з легко зрозумілих причин, не можуть являтися так добре обмеженими і виіндивідуалізованими, як аналогічні одиниці країв Західньої чи Середньої Європи. Те саме дотичить і антропогеографічних одиниць у Східній Європі. Тільки що в безпорівняння більшій мірі.

Антропогеографія Східньої Європи ще так мало знана, так мало й хибно розроблена вітка географічної науки, що навіть такі великі антропогеографи як Рацель, Кірхгофф, Геттнер, Брюн і т. и. оцінювали антропогеографічні відносини Східньої Європи переважно цілком фальшиво. Щож і казати про менчих adeptів землезнання! А вже про політиків і публіцистів!

Для цього так поширеного незнання антропогеографії Східньої Європи є багато причин. Перша причина це загально невелика сума знання, яку дотеперішні досліди успіли добути на цій царині. Друга це дивна не достача інтересу до Східньої Європи в учених серед найбільш культурних народів світу; Англьосаксів, Німців, Французів і т. п. Кілько то груботомових книжок вони написали про ріжні екзотичні народи й народці, а тут ні оден зі східноєвропейських народів не має своєї монографії, хочби й куценької! Третя причина низького стану антропогеографії Східньої Європи це мале поширення східноєвропейських мов серед повнокультурних народів Заходу, яке не дозволяє їм сягнути як слід до наукових джерел.

А навіть коли й дехто тамошній має спромогу їх використувати, стає йому на перешкоді четверта причина: квантита тивна перевага російської й польської наукової й публіцистичної літератури над іншими східноєвропейськими. Через те критика джерел дуже трудна й фактично зводиться до абсурду.

Та найважливіша причина низького стану антропогеографії Східної Європи лежить у самому її предметі. Східноєвропейський гурт народів є в своїм естві й розитковому ході так дуже відмінний від гурту народів Середньої й Західної Європи, що антропогеографічні закони й методи, які (наскільки дотичать культурних народів) збудовані на західноєвропейських відносинах, у Східній Європі в повні недописують. Виступає тут у антропогеографії подібна трудність як ця, що виступила свого часу в геології, коли вона зі самим знанням європейської стратиграфії хотіла досліджувати Південну Африку чи Індію. Геологи, яко природописці швидко дали собі раду. Антропогеографи, що думають переважно категоріями гуманістичних наук, розгубилися в хибних поглядах і фальшивих загальниках.

Не диво тому, що антропогеографічну одиницю України довелося ставити аж у ХХ-ому столітті й до тепер ця одиниця що йно тільки в стислій науці сяк так поставлена. Ще довго мабуть прийдеється підіждати, заки вона буде таксамо загально признана як пр. хочби Польща чи Чехословаччина.

Всі саме наведені причини незнання антропогеографії Східної Європи дотичать у повній мірі антропогеографії України. Вона є майже цілком не розроблена. В переважній скількості ділянок антропогеографії України нема ні одної друкованої стрічки! Інтересу до українського народу на Заході є ще менче, як до інших антропогеографічних одиниць Сходу Європи. Української мови-слів не ніхто на Заході не знає. Не дивниця тому, що майже вся ця невелика сума знання, яку має Захід про українську землю й український нарід, походить від польських і московських джерел. Вона є тільки більше чи менче вірним, більше чи менче критичним зістовленням польських і московських поглядів на антропогеографічні відносини України.

Ці погляди не є безсторонні й тому не можуть мати претенсії на наукову вартість. Вони є в найтіснішій звязку з державними ідеями єдиної неділимої Росії й великої Польщі від моря до моря. Погляди великоруських учених, публіцистів і т. и. вважають цілу Східню Европу просто російською, польські погляди значну її часть просто польською. Оба ці погляди хибні та вони мають одну дуже добру прикмету: простоти. При малій сумі знання про Східню Европу серед західних Європейців, при малім інтересі до неї, були ці погляди і є до тепер дуже вигідні й легкі до запам'ятання. Томуто ці „узагальнюючі“ й „обєдинуючі“ погляди легко прийнялись і до тепер панують на Заході Європи. З осібна вміло ведена під час великої війни й після неї пропагандистична робота польських і російських публіцистів і політиків дуже причинилася до затемнення ба й цілковитого перекирчування наукової правди про антропогеографічні відносини Східної Європи. На жаль тогочасна українська пропаганда була дивно вбога і нездарна.

Погляди польських і московських учених і публіцистів годяться між собою в одному кличі: Нема ніякої України, нема ніяких Українців, є тільки Польща й Россія, тільки польська й російська нація.

Ця повна згідність громадської думки двох народів, яких держави боролись цілі століття за верховладу в Східній Європі, є легко зрозуміла. Україна це споконвіку природними скарбами найбільш богата країна Східної Європи, її нарід другий по величині, українське питання в кожній державі, що панує в Східній Європі, мусить бути найважливішим житєвим питанням. А український нарід був півтисячлітнім татарським лихоліттем і чужинецькою кормигою так ослаблений, що обом щасливішим сусідським народам видалося легкою річю заперечити навіть існування українського народу, а тим часом зупинювати його розвиток і його на користь власного народу винародовити.

Поляки, по втраті самостійности своєї вітчизни, докладали героїських зусиль, щоби оружними повстаннями вибороти собі знов независиму Польщу. Мимо неудач не понехували своїх мрій про відбудовання вітчизни аж до хвилі їх сповнення 1918. р. А все мали на думці відбудувати Польщу не в її етнографічних а в давних історичних границях, від Балтійського моря по Чорне. Тому то географічне поняття Польщі навіть у найбільш скромних польських географів обіймало, не числячи цілої Литви й Білорусі, також сливе всі українські землі правобіч Дніпра.

І тут виринула дуже вчасно „українська квестія“. Як погодити таке поняття Польщі з антропогеографічним чи хочби й етнографічним поняттям України?

Первісне розв'язання цієї квестії виглядало дуже легке. Польські учені й політики ХІХ. віку просто констатували, що Українці це лише частиє польського народу, що їх мова є діалектом польської мови і лише віра та деякі звичаї, пісні то що ділять Українців від чистокровних Поляків. Окремі звичаї, обряди, пісні ба й мова можуть остати простолюдинови і на дальше, таксамо український інтелігент може в приватнім життю уживати своєї мови чи там инакше акцентувати своє українське походження. Але він повинен бути Поляком в своїх політичних почуваннях, в своїй культурі та літературній мові. Бож українська мова це лише хлопська мова, діалект олної частини польського хлопства, української культури нема!

Ця чольська розв'язка українського питання виходила від ідеї польської великодержавности. Мимо цього, що історичний розвиток національних відносин у Східній Європі вже в другій половині ХІХ. віка показав повну нестійність цього погляду, то всетаки він дотепер панує майже неподільно серед польської інтелігенції. Учені й невчені думають, що український народ повинен стати тільки погноєм для зросту польської державної ідеї й культури. Польська державність, відбудована в 1918. р. почала відразу переводити цей погляд у дійсність.

Польська розв'язка українського питання була для розвитку українського народу не дуже небезпечна. Що Українці не є ніяким племенем польськогк народу, було ясне кожному Українцеві вже від Х. віку, себто від початків історичних польско українських зносин.

У простолюддя було почуття національної окремішності завжди дуже живе й сильне. З інтелігентів вірили в польську розв'язку тільки ці спольонізовані й аристократично настроєні Українці, які брали участь у польських тайних організаціях і повстаннях. Польонізація, яка в XVI, XVII, і XVIII. століттях взяла стільки жертв серед вищих шарів українського народу, в XIX. віці сильно ослабла й в останньому п'ятидесятилітті мала тільки поглядно невеликі успіхи. І то мимо цього, що Західня Україна є до нині під значним польським впливом.

Далеко небезпечніша була для українського народу друга розв'язка української „проблеми“ — московська. Она виходить такою як польська від державної ідеї, „єдиної неділимої Росії“, одинокої правної спадкоємниці держави Володимира Великого. Вже московські великі князі вважають себе правними наслідниками київських великих князів і заявляють від кінця XV. віку свої виключні права до всіх земель, що колись належали до староруської київської держави. Довгі три століття витревало стремлять московські царі до здобуття цих земель на польсько-литовській державі, кожду війну з нею зачинають і кінчать во імя ідеї „собирання русских земель“. Для улегнення цієї великої цілі почала вже від часів Петра Великого поводити творитись теорія єдинства „русского народа“.

Опираючись на державні традиції давньої руської держави, котрої правним наслідником має бути російська держава, голосить ця теорія, що усі три східно-славянські народи, себто московський, український і білоруський це тільки три головні племена одного неділимого „русского народа“, яких мови ріжняються між собою тільки діалектично. Спільна „руска“ літературна мова вяже — мовляв — усі ці племена в одну цілість, раса, обичай, історія, політичні й суспільні змагання, культура є — мовляв — спільні усім трьом „ріжновидностям“ русского народу. Україна, Українець це просто тільки льокальні назви. Та вони заносять національним і політичним сепаратизмом і є тому небезпечні й недопустимі.

Ця теорія єдинства русского народа творить від більше як двісті років основу політики російської держави і нації супроти української державности й української нації. Ця політика старається український нарід спинити в його розвитку й переіменити його на сиру, етнографічну масу, яка має спровола винародовлятись і тим причинюватись до зросту сили й політичної експанзії російської держави.

Російська обєдинительна теорія принесла величезні шкоди, так антропогеографічному знанню як українському народови. Перші назвавбим внішними, другі внутрішними, (вийшлими з її практичного примінювання російським урядом і народом).

Внутрішні шкоди російської обєдинительної теорії були для українського селянства доволі незначні. Український селянин відчуває свою національну окремішність супроти Москаля може ще сильніше як супроти Поляка. Етнольогічна культура українського селянина настільки вища від великоруської, що Українець селянин згїрдно дивиться на малокультурного „кацапа“. Це, так сказати етнографічне

почутте окремішності, має наш люд всюди, чи на суто українській території, чи на найдальших сибірських і туркестанських колоніях. Це почуття і є головною причиною великої відпорності українського народу проти русифікації. Лише мала частина т. н. сільської аристократії пр. висужені вояки, старшини і писарі, бувші міські робітники і т. д., що дещо підвчилились московської мови, стараються говорити по „благородному“ і удавати „русских“. Вся остання маса українського сільського населення ставиться до російської мови й обичаю неприхильно й держиться вперто своєї національної окремішності. Її головним виразником є попри мову, своєрідна дуже висока етнологічна культура, про котру говоритимемо в одній із слідуєчих глав цієї книжки.

Богато гірше стоїть справа серед міського пролетаріату. Втрапивши звязь зі селом і опинившись у зросійщених міських центрах, український міський пролетаріат дуже швидко й сильно винародовлюється, так що в обсязі російського культурного впливу міські пролетарі, що залишилися Українцями, є майже етнографічними феноменами.

Значно краще стоїть справа з передміщанством і міщанством дрібних міст і місточок. Воно ще переважно задержало своє українське обличчя. Інтелігенція, в особна від революції 1905. і 1917. зробила величезні поступи в самоукраїнізації, та на жаль тільки в малій мірі встигла скинути зі себе російський культурний покiст.

Російська об'єднательна теорія найшла прихильників теж серед цих Українців, що жили поза межами давньої Росії: в Галичині, на Буковині й на Закарпатті. Вона потворила там т. н. староруські й „москвофільські“ партії з їхнім „язичієм“, „тисячлітною етимологічною“ правописною, пропагандною російського православ'я і т. и. Перейняті цією теорією москвофільські інтелігенти встигли своєю рухливою агітацією поширити свої погляди навіть серед селянських мас.

Це багато важніші є внішні шкоди, які українська національна ідея терпить від об'єднательів. Вони моглиби декому видаватись мало важними, однак так на жаль не є. Ці внішні шкоди дадуться зібрати в однім висказі: Наслідком безподільного нановання російської об'єднательної теорії в географії, статистиці, історії Східної Європи цивілізований світ не знає, що є в Європі велика географічна одиниця, що зветься Україна, і що на ній живе самостійний, сорок мільоновий народ, що зветься Українці.

Правда в останніх роках появляються в чужих часописах: англійських, французьких, німецьких і т. д. статті про Україну й Українство, писані авторами, що ліпше чи гірше ознайомлені з українськими справами. Однак статті в дневниках і місячниках це все ефемерні появи, що читаються або й ні і тривкого значіння не мають. Ледви час від часу політичні круги, коли їм треба, заінтересуються цією чи тою статтею про українське питання. Наукові круги того роду публіцистику мусять з конечности нехтувати, бо вона звичайно основана на мутних джерелах або хоч добрих та неуміло використаних, так що сторонньому зерно від полови відрізнити трудно. Мо-

лода українська наука ще не спромоглася на стисло научне спецізування українського народу як самостійної одиниці між іншими славянськими народами Європи. Лише з історичного огляду окремішнє становище українського народу серед сусідних є дещо краще зазначене, завдяки Костомарову, Антоновичу, Грушевському і іншим. На язиковім, антропологічнім, етнологічнім, етнографічнім полі є що правда багато роботи, зробленої і чужими і своїми, але систематичного представлення українського народу як самостійної цілоти з огляду на ці галузи наук дотепер нема. З антропогеографічного боку першу пробу становила моя Коротка Географія України I. II. 1910/14.

До того майже всі дотичні праці появлялись виключно в українській і російській мові, недоступній для подавляючої більшості європейського ученого світа. З тих причин світова наука мусить поки що опиратись на т. ск. урядових поглядах. Офіційна російська географічна наука признає Українців лиш одним з трох племін „единого русскаго народа“. Офіційна московська статистика подає це світові. Томуто й світова географічна наука: англійська, німецька, французька і т. д. числить Українців звичайно просто до Росіян. Уживані чужими ученими терміни *Kleinrussen*, *Petits Russes*, *Little Russians* не означають окремого народу а лиш одно племя російського народу. У всіх загальних енциклопедіях і лексіконах, у всіх підручниках географії й статистики фігурують Українці як частина „русскаго“ народу. Дперва в останніх роках починає пиняво свитати і в європейській науці.

Давних австро-угорських Українців, котрих тутешня статистика числила як окремих нарід „Рутенів“, уважається в широкім світі часто теж частиною „русских“ лише католицькою по вірі або що цікавіше зівсім окремим 4 мільоновим народцем: „Ruthenen“ відмінним від *Russen* і *Kleinrussen*.

Наслідки того непризнання Українців в науковім світі окремим народом є для них дуже прикрі. Кожний важнійший політичний чи культурний їх виступ не має по широкім світі належного зрозуміння.

Чого хочуть ці люде зі своєю борбою проти офіційної Росії, обрусительної політики и т. д? подумав кожен образований Європеець XIX. віку. І поясняв це політичними, суспільними, економічними причинами а ніколи національно-культурними, чи пак національно-політичними Бо не знав, що тут бореться великий самостійний нарід за національні права і власну державність а не якась політична чи суспільна партія за значінне в державі. Борба колишніх австрійських Українців проти уряду і Поляків була мало що менче незрозуміла для посторонних як змагання колишніх російських Українців. Найбільше незрозумілою являлася і тут борба Українців з москвофілством. Її довгі часи уважали нещирою ба навіть неіснуючою і це мабуть було причиною оцих виїмкових законів, якими загороджено австрійським Українцям дорогу до нормального політичного і культурного розвитку.

Цілком не краще стояла справа, колн 1917. і 1918. наслідком революції в Росії й розпаду Австрії уконституувалась українська

державність. Національного підкладу цієї державности в західній Європі не вміли й не хотіли розуміти. І знов шукано в цілій українській проблемі (не без нашої власної вини!) переважно соціальних, економічних, територіяльних и т. п. основ а не як слід було національних. Не дивно, що симпатії для української держави було на заході дуже мало, антипатії багато.

Вже з цього короткого огляду могли ми пізнати, які великі труднощі зустрічають Українці в своїх змаганнях поставити свою націю як рівновартний чинник серед інших народів Європи. Політично й культурно сильніші сусіди не тільки через винародовлювання Українців розривають їх між себе, але й заперечують Українцям права існування jako самостійний нарід. Проти цих забірних змагань бореться зі всіх сил нечисленна й ще не вироблена як слід українська інтелігенція, півсвідомо підпирана величезною, сірою масою українського люду. Національна свідомість, почутте самостійности українського народу серед сусідних, змагання до національної державности є основою цих ідей, за котрі ведеться борба. Але на жаль національна свідомість Українців інтелігентів спочиває звичайно на дуже нетривких основах. Український простолюдин далеко краще (по свому) відчуває окремішність свого народу і, заховаючи свої національні питоменности навіть на найдальших і найбільш розкинених колоніях, у найбільше чужому середовищі, дав привід до званої російської пословиці: „Хохоль вездь хохоль“.

Для інтелігента оттаке етнографічне почутте національної окремішности рішучо не вистарчає. Не вистарчає тепер сказати: я Українець, бо відчуваю свою окремішність від Поляків, Білорусів, Москалів, Словаків, Румунів, Угрів і т. д., бо хочу бути Українцем, бо мені дорога українська мова, пісня, історична традиція. Вистарчалоб так сказати для Німця, Француза, Англіїця, Москала чи Поляка, що має свою державу, котрому ніхто в світі не може сказати: твоєї народности нема! вона не є самостійна! ти сам в дійсности належиш до іншої народности! Українець є в тім положенню, що його сусіди чужинці не хочуть признати самостійности й окремішности його рідного народу. І томуто є обовязком кожного інтелігентного свідомого Українця добути собі настілько відомостей з українознавства, щоби могли науково уґрунтовати свої погляди на самостійність і окремішність українського народу і стійність української національної ідеї, щоби засувати собі, як слід поступати кожній українській одиниці, щоби розвинути українську національну культуру й добути українську національну державу, щоби могли кожному ворогови української національної ідеї на його нестійні, фантастичні закиди відповісти поважними науковими аргументами. До цього не вистарчать відомости з історії, літератури, фольклору, Так тісно понимане українознавство не має вартости в нинішнім віці. Нинішнє українознавство мусить бути в рівній мірі оперте на природознавстві, географії, антропологиї, етнологиї, бо инакше таксамо буде з огляду на світову науку безплідне як було дотепер.

Справа самостійности й окремішности українського народу це одна з найважніших проблем антропогеографії Східної Європи. По-

зитивне рішення цієї проблеми ставляє Україну як самостійну антропогеографічну одиницю серед інших країв Сходу Європи. Негативне рішення приневолилоб нас шукати на антропогеографічному полі якоїсь іншої однини, яку оправдувалаб фізично-географічна суцільність і єдність українських земель.

Це останнє безумовно абсурд. Сучасна наука категорично велить нам вважати український нарід самостійним і окремішнім народом серед інших народів Східної Європи. Розглянемо його єство в слідуючих главах цієї книжки.

VII. Антропозологічні знамена українського народу.

Самостійним народом або нацією зове нинішня біологічна географія (зглядно її вітка : антропогеографія) самостійну відміну породи *Homo Sapiens*, себто велику групу людства, що має певні своєрідні прикмети, котрі вяжуть її членів в одну цілість. Є це передівсім власна територія, спільні питомі антропозологічні прикмети, спільна мова, спільні історичні традиції, спільні політичні змагання, в загалі спільна питома культура і культурні стремління. Державна самостійність є важною прикметою нації, однак вона не конечна. Політичні заверюхи й суспільні землетруси можуть і найбільші народи на довший чи коротший час позбавити власної державности. Бувало таке з німецькою, італійською, польською, чеською і т. п. нацією. Таке бувало теж і з українською. У неї все була й є величезна, суцільна територія, богата усякими підйомами економічного і суспільного розвитку, у неї питома антропозологічна расовість, у неї окрема мова, рівнорядна іншим великим славянським мовам, у неї спільні й одноцільні історичні традиції й одностайні змагання до власної державности на своїй рідній землі, у неї є дуже стара, висока, рідна культура у простолюдді і твориться та розвивається надійно питома культура серед інтелігенції. Етнозологічні прикмети української нації серед сусідних народів дже виразно зазначені, етнозологічне життя дуже богате і зовсім відмінне від такогж життя сусідних народів. А хоч некорисне географічне положення на границі між культурою Європи і кочевим варварством Азії завчасу позбавили в татарськiм лихолітті українську націю її питомої держави, хоч пізніші історичні злидні дозволили лише на коротке спалахнення самостійного державного життя в XVII. і XX. столітті, то все таки Українці потрапили удержати свою національну окремішність і вивторити свою питому культуру. Тим дали вони найліпший доказ, що поняття : нація і держава не потрібують покриватись, що нація означає своєрідну природну й культурну єдність, котрої не може здоптати ніяка тиранія, навіть як її удасться зірвати народови пандир державности. Чим сильніше є у такої недержавної нації почуття поспільности і чим сильніша воля до спільного життя, тим успішніше вона боротись буде за свою самостійну національну державу.

Впрочім антропогеографія не оглядається на теорії і дефініції народа, голошені з катедр державного права чи зі сторінок хочби

найповажніших політичних і соціологічних творів. Антропологеографія питає народи самі о їх ество і творбу.

Сміло тому розглядаймо прикмети Українців jako самостійної нації.

Першу головну ціху самостійного народу — одноцільну територію посідає український нарід безсумнівно. Територія, ним заселена, більша від території якої небудь європейської великої держави з виїмком одної Россії. Вона два рази більша як Німеччина чи Франція, звиш тричі більша як Англія чи Італія. Україна найбільш родючий край Європи, не остає теж позаду за иншими в мінеральних богатствах. Підойм промислу має українська територія багато. Так само дуже гарні завдатки на дуже знатне колись становище в світовій торгівлі й лучбі. Українській території присвячена ціла перша частина нашої книжки, про відносини української землі до українського народу будемо говорити в дальших главах цієї другої частини.

Територія, себто питома рідна земля є першою умовою й основою істновання самостійного народу — нації. Навіть Жида, розсипавшись ще в старину зі своєї вітчизни по цілім світі і втративши свою землю, тепер, коли національний рух (т. н. сіонізм) обхопив їх сильніше, конче стараються прийти знов до своєї колишньої землі, щоби там заснувати свою самостійну державу. Це найліпший доказ, як конечною підставою істнування для кожного народу є суцільна територія.

Другою головною ціхою самостійного народу є його окремі антропологічні прикмети. Вони полягають на тих сповидно дрібних відмінах загальної будови тіла отже: зросту, обему грудей, довжини рук і ніг, будови черепа й кістяка загалом, лиця, носа, краски шкіри, волосся, очей і инших відмінах, які замічаємо і в буденнім життю, зустрічаючи представників чужих народів.

Як витворились ті дрібні ріжніці в будові тіла, що ріжнять між собою народи, як витворились великі ріжніці, що ріжнять між собою раси? На це не дала до тепер наука вичерпуючої відповіді, однак уже від кількадесятьох літ вона знає дорогу, котрою мож дійти до розв'язання цього питання. Цю дорогу вказує їй теорія еволюції в розвитку органічних еств. Дідичність і приміненне, мутація, менделізація і т. д. не лишень витворювали протягом геологічних ер щораз то нові ростинні і зьвіринні породи але протягом поглядно короткого віку людства на землі вспіли положити на нім незатерті пята. Великі раси людства: т. н. біла або атлантийська, монгольська, полярна, маляйська, американська, ріжні чорні раси (Негри, Австральці, Папуаси і т. д.) повстали без сумніву вже в дуже давну давнину, на багато тисячліть перед початками історії. Спричинили їх творбу передусім географічні чинники. Моря, пустині, гори повідділювали поодинокі великі групи давного людства і виключаючи мішанне з чужими елементами, пособляли дідиченню а тим самим і розвитку ріжних спеціальних тілесних прикмет через безконечний ряд генерацій. А витворювалися ці тілесні прикмети під впливом окружаючої природи. Ми є що правда доперва в початках дослідів над впливами географічних відносин на чоловіка. Та прецінь маємо

вже стільки певних даних, що можемо без обиняків сказати, що географічне положення, відносини моря до суші, прямова будова і геологічний склад, гидрологічні відносини, клімат, рістня і звірня кожного краю множеством невидимих та глибоко сягаючих звязей сполучені з людством, що цей край замешкує. Впливи цих відносин повільні але непереможні і по віках відбиваються не лише на розвитку матеріальної й умової культури але прямо на будові тіла. І так пр. вікове перебування в рівниковій горячі дало шкірі Негрів спеціальну здібність перспірації, котра витворює значну холодність шкіри, отже відпорність на горяч. Величезна діяльність печінки в виділюванню жовчи, парализує впливи пропасниці, цього найгіршого бича рівникових околиць. З цю обставиною (а не зі спекою) звязана і темна краска шкіри.

Діличність, половий і природний добір враз із ріжними телюричними (земними) впливами обусловили не лише ріжниці між великими групами людства — расами. Вони ділали також серед самих рас, котрі розсілися були так широко, що географічні чинники поділили їх на багато поменчих груп, з котрих пішли людські колда і поодинокі народи. Розуміється, що тілесні ріжниці межі ріжними народами тої самої раси, не будуть так сильні як ріжниці між ріжними расами, але все таки закон еволюції і тут оправдується на кожнім кроці. І так звісно є, що моряцькі народи мають короткі ноги а довгі руки, що степовики відзначаються жилавістю, сухістю і бистротою змислів, що верховинці пересічно вищі зростом від долинян, що європейські кольоністи в північній Америці дістають вищий зріст а рідший заріст, що Тибетанці, Мехіканці і Перуанці дістали в своїй рідкій височинній атмосфері найбільш обемисті груди і т. д., і т. д. Таксамо й ріжні інші антропольогічні прикмети у ріжних народів є тільки наслідком природної еволюції. Тільки що антропольогічна наука не успіла ще прослідити, які впливи викликали ці а які знов впливи інші прикмети.

Антропольогія це поглядно ще дуже молода наука. Ледви одно століття минуло від початку її видатніщих робіт. Матеріал зібраний нею, хоч декому здавався величезний, є в дійсності ще незначний і дуже нерівномірно збираний. Для деяких рас і народів розпоряджає антропольогія богатньома тисячами помірив, інші раси та народи знані її лишень з кількох чи кільканацяти помірив. Томуто ми тепер ще дуже далекі від докладного антропольогічного пізнання та спредізованія рас і народів; це що дотепер антропольогія зробила, являється що йно її першими кроками.

Навіть в Європі, де антропольогічні досліди обняли найбільше число людських індивідуів, до дуже що недавна наука не могла зрозуміти розміщення ріжних антропольогічних признак у ріжних народів та племен. Доперва досліди французських антропольогів Денікер'а, Гамі'ого і т. д. позволили на (тимчасовий бодай) поділ населення Європи на т. н. антропольогічні раси.

Чистокровних народів, де усі одиниці мають тісами антропольогічні прикмети, нема ніде. Ледви в неприступних закутинах земної кулі найдуться дрібні племена на низькім культурнім ступіні, що

наближаються до ідеалу чистокровності. Усі великі культурні народи в більше або менше змішані з різних елементів і мають в собі більше число антропологічних типів. Навіть такі Китайці, що всякому Європейцеві видаються такими одноманітними в цілій своїй півчвертастамільоновій масі, втягли в себе безліч дрібніших і більших монгольських племен. А що вже говорити про західноєвропейські культурні народи: Французів, Англійців, Еспанців, Італійців, навіть Німців! Там сама історія розповідає про масу ріжнomanітних елементів, що потонули в морях цих народів. Ці мішання вспіли в значній мірі затерти первісні, дуже цитомі признаки расовости цих народів. Для того антропогеографія при розріжнюванні націй не кладе великої ваги на антропологічні прикмети. Бо вона видить їх малу варієтність на примірах найблизших: на западньоевропейських націях.

Однак ми, розслідуючи одну зі східноєвропейських націй — українську, не можемо з таким легковаженням відноситись до антропологічних дослідів. Як фізично-географічні відносини Східної Європи відмінні від таких же відносин Середньої та Західної Європи, так і антропогеографічні відносини обох просторів відмінні. І як не можна одній міри прикладати до обох просторів у фізичних відносинах, так не можна цього робити в антропогеографічних. Бо західноєвропейська ріжнomanітність будови земної поверхні переходить на Україні в східноєвропейську одноманітність. А за цим йде й така ж одноманітність в антропогеографічнім згляді. Широки простори без видатніших перепон не позваляли на відосібненне і тому не пособляли витворенню льокальних тілесних ріжниць. Цего не було в Середній, Західній і Південній Європі. Друга велика ріжниця між Україною та згаданими частинами останньої Європи є недостача більших чужих примішок.

Від цієї хвилі, коли український нарід, вийшовши зі своєї праріччини, яка лежала по найбільшій правдоподібности між Карпатами, Припятью, Вислою й середнім Дніпром, розселився в перше (IV. до VI. століття по Хр.) сливе по цілій нинішній території України, бачимо цікавий і типовий образ. Одна за другою неначе хвилі погою переходять через південно-східню Україну ріжні преріжні народи: Гуни, Авари, Болгари, Мадяри, Хозари, Печеніги, Торки, Берендії, Чорні Клобуки, Половці, Татари, Кімлики й інші. Це трівало аж до XVIII. віку з малими змінами. Потім настала остання кольонізаційна фаза українського народу. Основуючись на цих дійсностях, чужі историки, головно польські й російські, кількома наворотами висловлювали тезу, що Українці це славянсько-монгольські мішанці.

Ця теза неправдива. Бо всі згадані народи були в першу чергу кочівниками, які з осілою українською хліборобською масою не мішались а навпаки її винищували. Далі були всі ці народи надто малочисленні, щоби могли сильно змінити антропологічний тип численого вже тоді українського народу. До того всі ці народи приходили на Україну як люті вороги, з якими мирних зносин майже не було а примішка їх крови можлива була тільки в цих кольоніях воєнних полонянників, які в недуже великому числі закладали наші колишні князі, головно на західній Україні.

Таксамо дуже незначні могли бути примішки Поляків, Москалів; Німців і т. д. З тих причин український нарід повинен виказувати з антропологічного огляду значно більшу однорідність як народи середньої або західної Європи, куди протягом віків заходили безчисленні народи і там мішалися між собою у мирі чи війні. Коли отже у цих народів антропологічні прикмети не мають великого значіння, то в Українців та деяких інших східноєвропейських народів вони набувають великої ваги яко ціха самостійности й окремішности.

Та це скаже нам найкраще огляд антропології України.

Досліди над антропологією України почались доволі вчасно, перед більш як півстоліттям, однак роблені були переважно дорічно, без системи, в різних околицях, вибираних без плану і тому не давали належних результатів. Томуто погляди на антропологічну расовість Українців були до недавна дуже хиткі й змінчиві. Дперва в останніх часах погляди на антропологічні прикмети Українців дещо усталились. Хоч далеко ще до основного розслідування нашого народу на цім полі, то все таки бодай головний антропологічний тип Українців здебільша вже пізнаний. Головні дослідники на цім полі були: Маєр, Коперніцький, Проценко, Велькер, Попов, Гильченко, Краснов, Прохоров, Сахаров, Антюхов, Лебедов, Петров, Еркерт, Емме, Талько-Гринцевич, Дібольд, Білодід, Кондрашенко, Крижанівський, Руденко, Івановський, Вовк і Раковський. З їхніх дослідів виходить ось що:

Українці є таксамо антропологічно мішаною расою як і всі інші народи Європи. Однак вони становлять мішанину дуже давну, без більших пізніших примішок, своєрідну мішанину, зовсім відмінну від польської, білоруської чи московської.

Першою антропологічною прикметою, якою будемо тут займатися є зріст. Українці належать загалом до найвищих зростом народів Європи, бо їх середний зріст виносить 1685 мм. Вищі Українців у Європі тільки: Шведи, Норвежці, Данці, Англійці, Шкоти. Сербохорвати та й то не багато. Німці й Чехи посполу високі середно на 1667 мм. Серед сусідних народів Українці виразно найвищі, бо середний зріст Білорусинів виносить лише 1667 мм., Великоросів лише 1657 мм., Поляків 1629 мм. Крім цього в Українців є на 100 людей 53 вищих над середню міру, а 47 нищих, натомість у Поляків і Москалів зарівно 51% вищих, 49 нищих від середньої міри. Вже тут бачимо велику різницю між Українцями з одної, а Москалями, Білорусами і Поляками з другої сторони. Всі ті три народи між собою зростом досить подібні, Українці від усіх трох дуже відмінні. Правда, мігби хтось сказати, що тих кільканацять чи кількадесят міліметрів різниці нічого не значать, бож прецінь у найгіснійшому кружку знакомих є люде найріжнійшого зросту. На це замітимо, що подані нами цифри це середні цифри, взяті з тисячів мірених людей. Цифри, що подають нам пересічний зріст цілого народу.

І серед Українців в різних околицях України зріст досить різнородний. Загалом найвищий середний зріст мають Українці східної Катеринославщини (1716 мм.), Кубанщини (1709 мм.), Таврії (1706 мм.),

західної Катеринославщини (1700 мм.), мабуть тому, що це прямі потомки Запорожців, цього вицвіту фізичної сили українського народу. Мало що нищі від них є Гуцули [галицькі (1690), буковинські (1696) і закарпатські (1700)]. Взагалі зріст розміщений на Україні тріма довгими полосами. Найвищий (1693 мм.) він у південній полосі, що обіймає Гуцульщину, Буковину, майже ціле Поділля, Херсонщину, Катеринославщину, Таврію й усю надозівську й підкавказьку Україну. В середній полосі, що обіймає Закарпатте, галицькі ровені, майже цілу Волинь і північні окраїни Поділля, Київщину, Полтавщину, Харківщину, Вороніжщину, обнижується зріст середно до 1669 мм. (Полтавщина всетаки ще 1702). Натомість північна полоса (Холмщина, півн. Волинь, півн. Київщина, Чернигівщина, Курщина виказують тільки 1656·3 мм. висоти. З цього бачимо, що найнищий зріст мають Українці в сусідстві Поляків, Білорусинів і Великоросів. А всетаки і там на самих границях України, її нарід виразно відбивається своїм зростом, з осібна від змішаних з Фінами Великоросів. З дослідів московського ученого Анучіна виходить, що там, де в яку великоруську губернію хочби незначним клином входять своїми межами Українці, зараз пересічний загальний зріст новобранців нагло більшає. Задля поставности беруть у всіх державах дуже значний процент Українців до війська, в Росії набирано їх багато до гвардії й кінноти.

Хоч Українці на загал відзначаються висотою росту і стрункістю, то не хибує їм теж кремезности. Тонкий стан лучиться з широкоплечістю й великим об'ємом грудей. З матеріялу призбираного Івановським виходить, що пересічна окружність (обвід) грудей виносить в Українців 55·04% довжини цілого тіла. У Поляків середний об'єм грудей менчий — 53·94, ще менчий у Білорусинів — 53·36, найменчий у Москалів — 52·34. (Німці 52·94, Чехи 53·73).

Що до довжини рук і ніг займають Українці теж зовсім самостійне і окремішне становище від інших східно-європейських народів. Довжину рук і ніг означається в відношенню до довжини цілого тіла. Руки коротші у Білорусинів (45·76), Українців — 45·63, довші у Поляків 46·21 і в Москалів (46·06). Натомість ноги найдовші в Українців — 53·6, дещо коротші у Поляків (52·1) і Білорусинів (51·2), найкоротші у Москалів (50·6), що вказує знов на велику примішку у Москалів фінсько-монгольської крови (пр. у Мордві довжина ніг є 49·1, у алтайських Татар 48·6).

Найважливішим антропологічним явищем вважалося довгі часи (га й тепер подекуди звичайно вважається) форму черепа.

Українці як і всі прочі Славяне належать до круглоголових. Їх середний показчик є 83·3. І всі сусідні народи є круглоголові, однак в иншій степені. Найменче круглоголові є Білорусини (81·87) і Поляки (82·35), потім йдуть Москалі, в котрих форма черепа сливе та сама що у Поляків (82·41), потім у більшій відстані Українці (83·3). Висота черепа найбільша в Українців 70·3, менча у Москалів 70·1, найменча у Білорусинів 66·1.

Показчик черепа Українців майже таксамо розміщений в ріжних сторонах України, як і зріст. У південній полосі України, де зріст найвищий, є й круглоголовість найбільша, середньо 84·1 (Гуцули

зак. 85, бук. 85'1, гал. 84'4, півд. Бойки 84'6, Подоляки н/Дн. 85'2, над Богом 84, Херсонці 83'7, Катеринославці 83'3, Таврійці 84'5). Тільки одні Кубанці виломлюються з під цього правила. В середній полосі обнижується індекс до середно 83'2, однак і тут зустрічаємо місцями високі числа (пр. Закарпатці й середні Бойки, південно східні Києане — 84'5). В північній полосі індекс опадає до 82'9, Крім цього круглоголовість Українців менчає всюди в сусідстві Поляків, Білорусинів і Великоросів, розуміється через вікові впливи їх сусідства. У Москалів круглоголовість мала, через примішку таксамо не дуже круглоголових Фінів, у Поляків через прастару фінську примішку й пізніші впливи литовських і германських племен.

З усього того виходить як найвиразніше, що і під оглядом форми черепа представляють Українці цілком самостійний тип між своїми сусідами. Те саме бачимо у дальшій антропологічній прикметі, у формі носа. Ніс Українців у пересічи простий і узкий. Носовий показчик є 67'7, дещо більший як у Поляків (66'2). У Москалів ніс ширший та коротший (показчик 68'5). Найширший ніс у Білорусинів (69'2). Тут знов бачимо близке поєднання двох сусідних народів: Москалів і Білорусинів, а видатну окремішність Українців також і від Поляків хоч і в іншій напрямі. Значна ширина носа у Москалів є вислідом примішки фінської і татарської, у Білорусинів литовської.

Що до ширини лиця мають Українці пересічне число 180, Поляки 181, Москалі 182, Білорусини 186; показчик виносить в Українців 78'1, у Білорусинів 76'2, у Поляків 76'3, у Москалів 76'7. Бачимо отже й тут визначні різниці між Українцями та їх сусідами.

Полишаючи більш спеціальні признаки як широтно-висотний і скелічний індекс та індекс носового профілю (які таксамо видатно зазначають антропологічну самостійність українського народу), приходимо вкінці до останньої важної антропологічної прикмети — до краски очей і волосся. Ця прикмета далеко не така певна як попередні, однак становить важний додаток до них, і тут визначаються Українці зовсім окремішним становищем. У них переважають темні краски, у сусідних їм славянських народів ясні. Поміж Українцями є на 100 людей: 15% з ясним волоссям і очима, 45% зі середнім, 40% з темним. У Москалів є ясних 37%, середних 41%, темних лише 22%; у Поляків 35% ясних, 46% середних, лише 19% темних, отже ясний тип значно сильніше заступлений як в Українців. У розміщенні краски очей і волосся серед самих Українців бачимо знов тойсам виразний закон, що при зрості та формі черепа. У південній полосі України темна краска волосся переходить всюди, з виїмком півд. Бойків, 50%, а місцями (Кубанці, сх. Катеринославці, Подоляне над Дн., Гуцули) 80%. Відсоток темних очей менчий та всетаки всюди з виїмком Херсонщини переходить 40% і сягає в закарпатських Гуцулів до 75%. В середній полосі відсоток темної краски волосся хитається між 33% у Вороніжців та 79'6% у північних Бойків, очей між 19'5% та 74%. У північній полосі є хитання між 42'3 та 60'8%, зглядно 26 та 37'5%. Чим дальше на південь і захід, тим більша перевага темної краски очей і волосся серед Українців, чим дальше на північ і схід тим більше ясної краски волосся і очей, таксамо всюди на межах Поляків, Білорусинів і Москалів.

На тім кінчимо огляд антропологічних прикмет українського народу.

Виходить з него без всякого сумніву, що:

Українці мають дуже мало антропологічної подібности з Москалями, Білорусинами і Поляками. Натомість усі ці три сусідні Українцям народи між собою дуже подібні. Поляк, Білорусин і Москаль тілесно дуже до себе зближені, Українець від них усіх дуже ріжний і займає цілком окреме антропологічне становище. Це видко хочби з отсеї жмінки дат, що їх навели отсі стрічки.

Супроти цих безсторонних природописних даних упадають безслідно обі обединительні теорії, польська і московська. Проти мудровань, опертих на поперекручуваних історичних і фільольогічних міркуваннях, стає стисла природописна наука і каже: Українці не є частиною ані польської ані московської нації, вони не є ані спольонізованими Москалями ані зрусифікованими Поляками. Вони є антропологічно самостійне племя.

Антропологія розбиває далі всі ці погляди й гіпотези, що припускають великий вплив туркотатарської й загалом монгольської примішки на творбу сучасної антропологічної подоби українського народу. Жовтошкірі кочівники визначалися майже без виімку низьким зростом, короткими ногами та довгими руками, значною брахикефалією й темною краскою очей і волосся. Примішка монгольська могла бути найсильніша на південному сході України. Тимчасом антропологія доказує, що річ мається якраз противно, бо найбільша круглоголовість і майже найтемніша краска волосся і очей є не на сході, а на південнім заході української території, куди ніколи не сягали монгольські впливи і ледви деякі хвилеві набіги доходили. Йдім дальше. Усі згадані монгольські племена визначалися низьким зростом. Українці мусилиб тому бути нищі від своїх славянських сусідів. Тимчасом антропологія доказує цифрами, що якраз Українці вищі від усіх своїх сусідів. Монголи мають широкі, плоскі носи, короткі ноги, а довгі руки. Колиб Українці були славянсько-монгольською мішаниною, то й у них булиб ці прикмети. Тимчасом якраз Українці мають носи прості і узші від деяких сусідних славянських народів, якраз найдовші ноги, а короткі руки. Ось як прискає під молотом науки „учена“ легенда!

Антропологічний тип Українців показує отже цілковиту окремішність від польського, білоруського і московського і усуває припущення як небудь визначнішої монгольської примішки. Деж тепер шукати антропологічних свояків українського народу? Високий зріст, кругла голова, простий узкий ніс, темні очі та волоссе Українців серед сусідів нищих ростом, менче круглоголових, ясніших краскою, звернули вже у 80-тих роках минулого століття увагу звісного французького географа Реклю і веліли йому шукати свояків Українців у південних Славян. При кінци ХІХ-го віку париський антрополог Гамі поділив усіх Славян на дві великі групи: 1. висока зростом, круглогорова з темним волоссем, 2. низька ростом, менче круглогорова з ясним волоссем. До першої зачислив Сербів, Хорватів, Сло-

венців, Чехів, Словаків і Українців, до другої надлабських Славян, Поляків, Білорусинів і Москалів. Такий сам поділ Славян прийняв і славний антрополог Денікер, що зачислив Українців до т. з. адрійської або (як кажуть інші) динарської раси, підчас коли Поляки належать до т. з. вислянської, Великороси до т. з. орієнтальної раси, які обі між собою дуже зближені.

В останніх часах починає поширювались між ученими антропологами думка, висловлена найвизначнішим антропологом України проф. Іваном Раковським, що первісний антропологічний тип Славян є динарський (адрійський), а Славяне інших антропологічних типів це мішанці з чужими живлами або просто зіславянщені чужинці.

Ця теорія дуже поважна й влучна, бо годиться так і з дослідами над правітчиною Славян (яка мала лежати на західній і середній Україні), як і з історичними даними про мандрівки й розселення Славян. Українці, яких адрійський тип спадає тільки декуди по межах до субадрійського, булиб тим робом разом зі Сербохорватами, Словенцями, Чехословаками репрезентантами чистого славянського типу.

Антропология велить нам бачити в Українцях оден з физично найсильніших і найкращих народів Європи й цілої землі. З високим струнким зростом спарована кремезність і велика сила м'язів. Відсоток лиць виразистих у муштин і гарних у жіноцтва великий і впадає в око всякому чужинцеві, що подорожує по Україні, дуже швидко. З особна замітна велика граціозність українського жіноцтва, яка не покидає його до глибокої старости. Дегенератів на Україні сливе немає.

Дальшою дуже важною признакою української раси є її велика плодовитість. Там де українське живло має хочби сякі такі соціальні й економічні умови життя, всюди воно множитья дуже швидко. Цифри родильности на Україні всюди дуже високі й шукають собі рівня не то вже в Європі а й на цілому світі. Числа родильности й природного приросту є для Українців середно 4·8⁰/₁₀ і 2⁰/₁₀. В рр. 1900—1904. ці числа на черених землях України представлялися ось як: Волинь 4·5⁰/₁₀, і 2⁰/₁₀. Поділле 4·3⁰/₁₀ і 1·8⁰/₁₀. Київщина 4⁰/₁₀ і 1·4⁰/₁₀. Херсонщина 4·5⁰/₁₀ і 2⁰/₁₀. Таврія 4·2⁰/₁₀ і 1·9⁰/₁₀. Катеринославщина 5·6⁰/₁₀ і 2·8⁰/₁₀. Чернигівщина 4·6⁰/₁₀ і 2⁰/₁₀. Полтавщина 4·3⁰/₁₀ і 2⁰/₁₀. Галичина 4·7⁰/₁₀ і 1·7⁰/₁₀. Ці всі числа (з виїмком для Галичини) відносяться до всього, отже й чужого населення цих земель. Числа для самого українського живла булиби значно вищі. Українці множатья швидче від Поляків, Білорусинів, Великоросів, навіть Жидів, та за низьким рівнем гігієви велике число української дітвори умирає вже в перших роках, ба й місяцях життя.

Велика плодючість українського народу в порівнанні зі сусідніми народами це одна з небогатых відрадных обставин, які велять нам дивитись із певною надією на будучину української справи. Бо не можна пояснювати (як це звичайно робиться) більшої плодючости Українців вищим культурним рівнем сусідніх народів. Головного приросту населення постачає в Середній і Східній Європі селянство. А польське й великоруське селянство стоїть культурно не то не вище а навпаки низше від українського. Більша плодючість Українців є вислідом їхньої расової вищости.

VIII. Українська мова.

Третьою головною прикметою самостійної нації є окрема, відмінна від інших мова, котрої вживає нація, щоби виражати свої думки в слові чи письмі. Не всі самостійні нації землі є в посіданню окремої мови. Примір Швейцарців, півн. Американців, еспанських і португальських дочерних народів південної Америки і т. и. вчить, що окремішна мова не є конечною прикметою самостійної нації. Колиб Українці захотіли бути окремою нацією і мали до цього інші дані, то булиби нею, навіть якби їх рідна мова була тотожна з московською, польською чи якою іншою. Але і на цім полі має український нарід усі потрібні дані. Нині усі безсторонні учені язикослови згідні в тім, що українська мова це самостійна мова, рівнорядна іншим славянським; великоруській, білоруській, польській, чеській чи іншій. І на цім полі ще до недавна не було певности, а що важніше самі Українці дуже мало робили (й на жаль і до тепер мало роблять) на полі рідного мовознавства. Тим робом всілякі фільольогічні об'єдинителі мали легку роботу: говорили попросту, що українська мова це хлопський діалект польської чи московської мови тай кінець. Їхні погляди прийнялися дуже швидко й повно в цілім західньо-європейськім світі і стали майже аксіомом.

Та поволі правда почали впливати на верх. Досліди славянських язикословів: Малиновського, Даля, Максимовича, Мікльосіча, Ягіча, Потєбні, Житецького, Михальчука, Огоновського, Шахматова, Броха, Бодуен де Куртєней, Фортунатова, Верхратського, Корша, Кримського, Стоцького — Гартнера та інших — розкрили дійсність. Показалося, що українська мова є правда споріднена з московською та білоруською, але лише так як є споріднена чеська мова з польською, сербська з болгарською. Тому треба приймати три самостійні східно-славянські або як дехто каже руські мові: великоруську, білоруську й українську. Обі перші є близше зі собою споріднені, українська більше відокремлена. Найвиразніше заявила свою думку про самостійність української мови в р. 1905. петербурська академія наук, де засідали найчільніші знавці східно-славянських мов. Академія висказала, що великоруська й українська мова це дві самостійні рівнорядні мови і годі Українцям накидати мовсковську літературну мову, бо вона вийшла не з загально східнославянських елементів а з московських і тому не може бути для Українців своя, іменно, що вони вже успіли виробити собі питому літературну мову.

Не є виключене, що колись може усі східні Славяне, себто предки і Москалі і Білорусинів і Українців говорили одною мовою староруською. Але вже в початках історичного життя Східної Європи бачимо ріжниці в мовах східнославянських народів. В XI. столітті є вже виразний розлім між староруською мовою сколиць Київ а чи Галича а мовою околиць Володимира над Клязмою чи Суздаля. Політична злука всіх Східних Славян у київській державі не могла затерти цих ріжниць і вони виступають у літературних памятках цієї доби дуже ярко. Розпад київської держави на удільні князівства, утворенне московського політичного центру, упадок Київ а — це все

скріпляло язикові противенства між предками нинішних Українців та предками нинішних Великоросів. Вкінці прийшло татарське лихоліття й відділило на чотири століття обі вітки староруської мови й народу: північну і полудневу та приневолило їх жити окремим життем. З полудневої вітки староруської мови стала творитись українська мова, північна вітка й собі знов поділилась на дві: западну, білоруську і східню великоруську або московську. Біла Русь і Україна пішли в XIV. віці під литовсько-польське панованнє, у Московщині давні староруські князівства перетворились в московську державу. Через той політичний розділ і окремішне життє ріжницї між усіма трома східньо-славянськими мовами стали такі великі, що коли Россія „собрала“ при кінці XVIII. віку усі „руські землі“, на них жили вже три самостійні народи, Українці, Білорусини і Москалі, що вирости з одного староруського пня, таксамо як Англіїці, Німці, Скандинавці і т. д. вросли з одного пня старогерманського.

Становище української мови до великоруської в гурті славянських мов є аналогїчне становищу німецької мови до англійської в сімі германських язиків. Велнкорущина це славянська кольоніяльна мова, таксамо як англійщина це мова германських кольоністів. Обі повстали в чужих середовищах: великорущина в фінсько-монгольськїм, англійщина в кельтійсько-романськїм. Тільки що монгольсько-фінськї впливи в великорущині багато слабші як кельто-романськї в англійщині. Чому це так — легко пояснити цїм, що мешканці Британії в часі англосаського завойовання стояли культурно без порівняння вище, як Фїни в часі, коли на їх землі примандрували славянськї племена. Кольонізацію Британії перевели племена, що сиділи на окраїнах (а то й поза ними!) нинішньої німецької національної території (Англі, Сакси, Юти, Нормани); кольонізацію нинішньої Московщини перевели славянськї племена, що сиділи або на північному пограниччі нинішньої України (Сїверяне) або й поза нею (Радимичі, Вятичі, Новгородськї Словене). Державне обєднаннє наступило тут і там швидче серед народів-кольоністів (Москалів, Англійців) як серед „матерніх“ народів (Українців, Німців); за цїм мусів прийти і швидший та видатніший процес усамостійненнє мови. Тільки що в багато вищїм культурнїм і політичнїм середовищі Західньої й Середньої Европи й наслідком островного відосїбненнє Британії мусили ріжницї між англійською й німецькою мовою цїлком природно зайти багато дальше як ріжницї між українською та великоруською мовою.

Дуже тісні звязи лучать українську мову з південно-славянською сербохорватською. Виходить з того, що колись Українці мусили мати зі сербохорватським народом дуже тісну спільноту, пізніше розірвану мадярсько-румунським клином. Як бачимо, язикове спорідненнє йде в парі з антропільогїчно-расовим. Ця згідність велить нам бачити в українськїм народі дуже своєрїдну однину навіть серед східнославянських народів.

Самостійність української мови приймається на жаль дуже туго в публичній опїнії Европи. Що правди замовкли вже від певного часу такі слявісти як Брикнер, Соболевскій, Флоринскій і т. д., що

кришили копія за несамостійність „малоруського діалекту“. Та в широких кругах громадської думки Європи українська мова уходить звичайно ще по старому за діалект російської мови. Спир: діалект чи мова? сам по собі має для питання, чи Українці є самостійним народом, значінне дуже поглядне. Ось Голяндців, які говорять і пишуть одним з німецьких діалектів, ніхто по тій причині не вважає несамостійним народом. Суть лежить у цім чи дотичний діалект показався повновартним культурним орудником, чи виробив свою питому письменську й наукову літературу.

Що українська мова самостійна й окремішна від московської чи польської, це знає навіть кожний наш темний мужик. Він не розуміє мови Москаля або Поляка і Москаль або Поляк його мови не розуміє. Ще польська мова бодай на західній Україні дещо лекше зрозуміла, а то через вікове співжиття Українців у польсько-литовській державі. Звідси пішли значні обосторонні впливи головню на лексику. Зате російщина, з її так відмінаю голосівнею, словородом, флексією є для Українців нічим иншим а трудною чужою мовою. Кілько то горя мусить перетерпіти наш простолудин через незрозумілу для него московську чи польську мову в суді, уряді, школі! І образований Українець теж сам зі себе не розуміє московської мови, учиться її з великою трудностю й ніколи так добре нею не володіє, щоби родовитий Москаль сейчас не пізнав „хахла“. Так само мається річ із польщиною; виучення польської мови Українцеві таксамо трудне як і виучення московської. Такі очевидні річи бодай чи не ліпше переконують нас про самостійність і окремішність української мови як учені аргументи язикословів. Найліпший доказ на незрозумілість зосібна московської мови це страшні цифри анальфабетів на Україні — вислід заборони української мови в школі й заведення незрозумілої московщини. Ці числа це найкращий доказ, що московська мова не може бути підмогою двигнення культури на Україні.

Українська мова зложила зате незбиті докази, що вона є для сорок мільонової української маси одинокою надійною підмогою культурного поступу. Ці незбиті докази дає перед усього дуже швидке менчанне безграмотности на Радянській Україні від хвили, коли її уряд дав українській мові належні їй права в уряді, школі й усім публичнім житті. Таксамо важні докази дає новітня українська література. Вона ще не велика, не може рівнятися з московською або польською, однак перевищає інші славянські так числом як и величиною своїх представників. Такими геніями як незвісний автор Слова о полку Ігоревім, Шевченко, Франко моглиб величатись перші літератури світа. Українська письменна мова доказала протягом свого тисячлітнього розвитку, що вона є здібна висказувати найвищі продукти людського чуття й інтелекту й стала в наших днях могутнім засобом ширення народної освіти.

Українська література це не література якогось діалекту провансальського, катальонського, долішно німецького, що представляє буденщину малої групки людей, це всесторонна література великого народу, що розвивається невпинно в дуже скорім темпі. Тривкі

основи кладе під ню величезна устна словесність українського народу, який нема рівні у жадного з великих, культурних народів світа. Як велика живучість української літератури доказує в першу чергу це, що вона побідно, серед невпинного розвитку, пережила тридцятьлітню заборону всього друкованого українського слова в рр. 1876—1906. Тільки могутня, дійсно живуча література могла цього доказати.

А вже найважливішим доказом самостійности української мови і її вартости яко культурного орудника є українська наука. Вона дуже молода, бо ледви кілька десятиліть має за собою, а вже на поли історії, історії літератури, етнографії доганяє найчільніші славянські. Українська наука дала наглядний доказ, що українська мова надається таксамо як кожна инша культурна мова до найтрудніших наукових дослідів. Маємо вже українські книжки і розвідки про філософію, історію, археологію, клясичну фільольогію, історію мистецтва, географію, геологію, антропологию, метеорологію, математику, астрономію, фізику, хемію і т. д. і т. д. І то не лише популярні видавництва але й стисло наукові твори. А це найліпший доказ, що українська мова це не діалект, не „нарече карпатських пастухов і свінопасов“ як її величають „русотяпи“, бо на таким наріччю ніхто не схоче та й не зможе розсліджувати проблемів вищої математики чи там геоморфології. На таким наріччю неможливо учти і в початковій школі а на українській мові учать у тисячах народних шкіл, в сотнях середних шкіл та викладають на кільканадцятьох університетах і інших вищих школах. На ній ведуться наукові досліди в двох академіях наук: Шевченковій у Львові і Всеукраїнській у Києві.

Українська мова є як кожда инша велика європейська мова неодноцільна. При великій скількості Українців і величині їх території мусіли вже здавна витворитись ріжниці в мові. Самостійні мови ділимо на діалекти або наріччя, а ті знов на ідіоми або говори. Українська мова має чотири діалекти або наріччя: південно-українське, північно-українське, галицько-володимирське й верховинське або карпатське. Південно-українське наріччє обіймає Поділле, південну Київщину, Полтавщину, Харківщину, Вороніжчину, Бессарабію, Херсонщину, Таврію, Катеринославщину, Донщину і Кубанщину та Ставропільщину. Воно ділиться на три говори (ідіоми): північний, що дав основу до теперішньої української книжної мові, середущий і полудневий або степовий. Північно-українське наріччє обіймає Чернігівщину, північну Київщину й майже всю Волинь, Поліссє й Підляше. Належать тут говори: чернігівський, властивий північно-український, поліський і чорно-руський. Третє наріччє зовемо галицько-володимирським. Воно обіймає Галичину, Холмщину, південно-західню Волинь і західне Поділле. Є тут два говори: подільсько-волинський і галицький або наддністрянський. Четверте наріччє, верховинське або карпатське, обіймає цілу українську часть Карпат так в Галичині як на Буковині та Закарпатті й ділиться на говори: бойківський і гуцульський, лемківський та пограничний словацько-український.

Українські діалекти є на загал дуже мало між собою ріжні, подібно як діалекти та говори инших славянських мов. Кубанець чи Бойко, Поліщук чи бессарабський Українець розуміють себе відразу

без найменшого труду. Лишень лемківський та пограничний словацько-український діалект відбігли далше від інших. Але і ця різність не така велика, як різність між поодинокими діалектами німецькими чи французькими. На цілім величезнім просторі України всі Українці розуміють себе посполу без ніякої трудности, одна і тасама пословиця, пісня, небилиця, байка находить всюди однакове зрозумінне. Народне оповідання, фонографічно здійняте в Кубанщині, читається в сільській читальні під Перемишлем з таким зрозумінням, начеб воно походило зі сусіднього села, а не з противноположеного пограничча, віддаленого на більш як півтора тисячі кілометрів.

На свою рідну мову можуть Українці сміло бути горді. Українська мова є передовсім дуже звучна і музикальна. Велике багатство самозвуків, поглядне обмеженне співзвуків, загальна повноголосність, разом зібрані, кладуть українську мову на перше місце між славянськими. По італійській мові, українська надається найлучше до співу зі всіх європейських мов. Дальшою прикметою української мови є велика гнучкість і м'яккість, спричинена великою скількістю змягчень і переменою різних самозвуків в звук: і. Найважніше однак є велике багатство української мови, багатство прямо дивне, бо воно спричинене не віковим виробленням мови в літературі та науці, а зібране і виплекане самимже простолюдном. Коли припас слів англійського хлібороба є три сотки слів, то український хлібороб орудує щонайменше тількимаж тисячами. Багатство форм і висловів менче як багатство слів, однак і воно значнійше як у всіх інших славянських мов. Що-ж найдивніше при цім багатві це велика чистота української мови від чужого наплаву. Ледви декілька технічних термінів прийшло від вікового співжиття українського народу зі сусідними в українську народню мову. Вони просто пропадають у бездонному морі чисто українського мовного живла. Нас природників і землезнавців просто захоплює чудове багатство нашої народньої мови та дуже гарні й доцільні назви для форм поземелля, явищ природи, рослин, тварин то що. Тому творенне української наукової термінології в области цілого природознавства є легке й може дати виразню без порівняння кращу як інші славянські. Вже тепер наша виразня наука богато лекша і краща як російська.

Українська літературна мова не є в так щасливім положенню як простонародна. Ледви одно столітте минуло, відколи наша літературна мова оперлася на живучій простонародній криници. В цім короткім часі ледви кілька мистців слова вспіло належно використати невичерпане багатство нашої мови. Інші письменники й сіра маса „пишучих“ цього зробити не змогли, бо вихованне і образованне в чужих мовах не позволяє основно запізнатись з рідною завчасу, а потім звичайно буває запізно й так розповсюднене у нас бундючне всезнальство зачинає дорогу до поступу також і на цім полі. Ця обставина приносить нашій літературній і науковій мові великі шкоди. Публіцисти, учені, навіть літерати систематично обіднюють літературну мову, бо не знають належито народньої. Це обіднюванне йде передусім у припасі слів. Не знаючи щироукраїнських беруть, наші пишучі люде слова з польського та з московського і зукраїнізувавши

їх сяк так, любенько вживають. Таксамо є зі зворотами, флексією, складнею. Робиться таке так на давній російській Україні, де українська літературна мова в буденнім ужитку і в публіцистиці сильно змосковщена, як і на галицькій Україні, де непереможний колись вплив польщини й „язичія“ на українську літературну мову надто мало ще підупав. Тут і там далеко ще до добра. Однак годі тратити надії. Українська літературна мова, хоч у теперішнім своїм виді має за собою ледви одно столітте розвитку, розвивається безупинно і має могутчу основу в просто казочно багатій мови простолюдина, від котрої в основі майже не ріжниться. Колиби лише праця українських язикословів була видатніша і сумлінніша як дотепер, то українська літературна мова моглаби стати таксамо богата між літературними мовами Європи, як богата є українська людова мова між людовими. Вже тепер відповідає українська мова навіть яко наукова мова всім вимогам докладности та зрозумілости. Всякі балакання ріжних обединителів, що українська мова це жаргон, сфабрикований одиницями чи гуртками, не мають ніякої стійности. Одиниці чи гуртки радше обіднюють українську мову і моглиб своєю погубною діяльністю звести нашу літературну мову до бідного жаргону. Та на щасте на одиницях ні гуртках не стоїть українська мова, вона мимо всіх перепон пливе нині широким руслом до моря світлої будуччини.

ІХ. Історична традиція й політичні змагання українського народу.

Четвертою головною прикметою самостійної нації є її історично-політичні традиції і змагання. Самостійний народ, чи має він свою власну державність чи ні, мусить мати поспільну й одноцілну історичну традицію, почутте спільних жертв і побід, поспільних героїв і шкідників. Ця прикмета в європейських культурних націй безсумніву найважніша. У них антропологічні прикмети не мають такого значіння як у нас, бо серед західноєвропейських націй панує, як вже згадано, з того погляду величезна мішанина. Поданий теж висше примір Американців та Голяндців показує, що й окрема мова не є конечна для самостійної нації. В наших очах творяться окремі нації: австралійська, канадійська, південно-африканська, що не мають окремої мови. А що вже сказати про загально признану чотироязичну, а так дупко суцілну швайцарську націю? Натомість на цих усіх примірах виразно бачимо, що історично-політичні традиції і змагання, самі без ніякої иншої прикмети творять націю й дають основу поспільного стремління до ідеалів будуччини.

Колиб українська нація не мала своїх питомих історично-політичних традицій, то не булаб і не моглаби зватись самостійним народом. Навіть колиб инші прикмети були в двоє сильніше зазначені. Лиш тоді, якби Українці тих традицій і змагань не мали, моглиб їх вороги сказати, що Українці не є самостійним народом, а частиною якогось иншого народа, темним погноєм для зросту чужої культурної й політичної могутности.

Тимчасом історично-політичні традиції є в Українців незвичайно сильно розвигі. Історія України страшенно понура. З поза кривавих хмар війни, різні, руїни, з поза моря сліз і крові, з поза гір трупів ледви де-де проблисне ясніший образ. За свистом стріл, громом гармат, гуком пожарів, стогоном, зойком, свистом нагайок не чути відрадних вістей з темряви віків нашої історії. Жаден великий європейський нарід немає і в десятій часті такої страшної і сумної історії. А прецінь жаден нарід так не кохає своєї бувальщини як український, жаден так не леліє в своїх піснях і переказах своїх народних героїв. А говорю тут не про образованих Українців, що знають історію свого народу, а про темного мужика-хлібороба, що памятає і передає потомкам память про аварське і татарське лихоліття, про походи на Царгород, про Володаря, про Сагайдачного, Хмельницького, Ничая, Мороза, Мазепу, Палія, Гонту, Залізняка, кріпацтво і панщину. Правда, народ передає ці пісні, перекази, оповідання, як дехто каже, переважно без зрозуміння. Та є люде й околиці на Україні, де ця минувшина, зачарована в пісні, дуже добре знана й зрозуміла для простолюдина. Це розумінне історичної традиції навіть серед найменше просвічених шарів українського народу надає йому як цілости найважливіші признаки національної самостійности й окремішности.

Приступаючи до розглядання української історичної традиції, мусимо в першу чергу зазначити, що антропогеографія по своїй суті, розглядає історичний розвиток кожного народу з дещо инакшої точки погляду як переважна частина дотеперішних історичних шкіл.

Головна дійсність в історичнім розвитку українського народу це його окрайне положенне, на межах європейського культурного й політичного кругу. Не має в цілому світі між більшими числом і територією народами ніякого, якого історія булаб анальогічна до історії українського народу.

Українська історична традиція виходить прямою лінією від староруської Київської держави. Мимо того, що дотепер триває спір між істориками норманістами, що виводять початок Руси від покликаних з за моря Варягів, а істориками, що шукають початку Руси в Київській державі, можемо без надумування признати слушність цим другим. Антропогеографія не знає ніякого приміру, щоби громада піратів, що числилася що найбільше на пару тисяч, могла в пару десятиліттях сотворити державу, котра обіймала половину континенту. Нормани могли оснувати маленькі держави в Нормандії чи Неаполі, могли навіть здобути невелику тоді Англію, бо всюди могли наче галапаси користуватись давнішою державною організацією. Там де вона була щойно в початках пр. в їх ріднім краю, не показали Нормани жадних спеціальних здібностей в будованню держав.

Стара Київська держава, що розширила свою владу майже на цілу Східню Европу, була твором староукраїнських племен й від неї зачинаються історично-політичні традиції українського народу. Київська держава виросла в часі хвилевого ослаблення кочових народів, на території племені Полян під проводом збогачених торгівлею племінних князів, які приборкали первісний громадсько вічевий устрій при помочи дружин, зложених головно з варязьких вояків. Ця зразу

невелика державна організація встигла швидко розвинути великочертну експанзію, розбити держави Хозарів і Болгарів і навязати тісні культурні звязки з Візантією (Християнство, зріст цивілізації і т. и.).

Та крайнє положення не дозволило як слід закріпитись державній ідеї на українських землях. Всі сили держави мусіли йти на постійну боротьбу з азійським кочовим світом. Вічна війна не дозволяла наладження внутрішніх відносин. Це знов підсобляло вдержанню давнього примітивного громадського вічевого устрою найдавнішої України. Княжий, дружинний і боярський устрій, хоч зробив Київ столицею найбільшої тоді європейської держави, ніколи не був по нутру самому народови. Київська держава не виросла з поспільного хотіння широких шарів народу, виросла на злуці купецтва з вояцтвом, злуці конечній в тих часах. Київська держава і її парости держались не на волі народу, а на вояках-наймитах Варягах чи дружинниках, потім на боярстві, що з них виросло, подекуди аж понад голову князям.

Порядки, що їх заводили князі після сучасних чужих взірців, противилися дуже сильно первісному суспільно-політичному устроєви народу. Погодити ці два елементи разом могли тільки довгі часи мирного розвитку. А на це не дозволяло положення України на межі кочово-азійського й передньо-азійського музулманського світу. Хоч поволи дещо з первісного громадсько-вічевого устрою перейшло в княжий устрій або бодай добуло собі сяке таке значіння, та він так і лишився чимсь чужим, прикрим для люду. Не дивниця тому, що Київська держава не могла ніколи дійти до такої сили, яка відповідала б величині території та її багатолюдности. Нарід не любив княжого устрою й інстинктивно підпирив усе, що могло його ослабити, головнож роздрібні стремління. Супроти цього не можна дивуватись, що старокіївська держава дуже швидко по Володимирі та Ярославі перемінилася в дике роєвище безнастанних усобиць. Прийшли нові філи азійських кочівників і ще більше ослабили державу, переміна великих шляхів лучби підкопала її економічно. Тому коли прийшло татарське лихоліття, вона упала і мусіла упасти, коли до того чуємо, що хлопські громади на великих просторах краю самі піддавалися під владу Татар, щоби йно позбутися князів і бояр з цілим їх устроєм. Таксамо з дивною рівнодушністю прийняв український нарід перехід під пановання литовсько-руських князів, ба навіть сам їх закликав і вибирав своїми князями. Видно не залежало йому на такім державнім життю, яке давав свій власний княжий і боярський устрій.

Дехто подивувався такій недостатці державного змислу, чи ба патріотизму серед тодішніх Українців. Виводжено з тих обставин теорію, що Українці загалом не мають змислу до державного, впорядкованого життя. Ця теорія однак є цілком неправдива. Одинокю причиною цієї дивної поведінки є цей праарійський і зосібна праславянський економічний, суспільний і політичний примітивізм, якого не мала ще часу взяти в карби впорядкована державність. Наслідком цього примітивізму український нарід був противний привілеям, станам, клясам, словом усім обмеженням примітивної свободи, що їх

витворювали держави середньовічного типу. Ні в старокиївській державі ні таксамо в литовській ні в польській не було тому місця для політичного життя українського народу. Він мусів бути деструктивним елементом для усіх тих держав, де свобода і рівність одиниці були привілеєм нечислених одиниць або деяких лише станів. Український нарід ніколи не міг погодитись з фєвдально аристократичним суспільно-політичним ладом, все йому противився і при своїй численности та силі був для кожної держави, що його підгорнула, набутком таксамо дуже некорисним, як його богата земля дуже корисним.

Такий самий примітивізм був „дитячою хворобою“ усіх арійських народів середньовіччя, з осібна в тих, що жили поза обсягом середземноморських побережєй. Бачимо його й у Німців і в Англіїців і в Чехів і в Поляків. Та там не стояв на порозі кочовий азійський велитень, там було доволі нагоди закріпитись тодішньому державному й суспільному ладови.

Всетаки княжі часи дали українським землям значний розвиток політичний і культурний. З осібна економічні відносини були кращі як коли небудь пізніше. Почалася творба кляс: сильного боярства, багатого міщанства, свобідного й доволі заможного селянства.

Не підлягає ніякому сумніву, що український нарід, колиб старокиївська держава змогла ще пару століть довше опертись успішно кочовій навалі, звикби поволи до державного ладу, основаного на станах і привілеях, а може і вспівби створити кріпку державу з конститудійним ладом вже в середних віках. У тодішній психіці українського селянина, міщанина, боярина бачимо великі анальоґії до психіки анальоґічних шарів тодішньої англійської суспільности. Та Англія — острів, Україна пай великого шляху азійських кочівників у Европу.

Вже Половці так сильно захитали староукраїнський державний київський центр, що свіжо повставший московський (суздальський) національний і політичний центр зміг кривавими війнами в щерт зруйнувати його значінне. Український державний центр мусів перенестись до Галича. Тут уже почалися класти тривкі підвалини під відновлену, тривкіщу українську державність, коли прийшла остання й найстрашніща кочова навала — п'ятсотлітнє татарське лихоліття. Воно знищило староукраїнську державність дуже швидко. В сотню літ по знищенню Київа паде й галицько володимирська держава (1340).

Упадок цього останнього заборолу староукраїнської державности був спричинений татарським лихоліттям тільки посередно. Татарська навала, хоч успіла розторозити величезні державни Китаю, Ховарезму, Персії, арабського Каліфату, Сельджуків і т. д. таки не змогла знищити до нащадку галицько володимирської державности. Ця державність упала по вимертю династії Романовичів під напором польсько-угорсько-литовської коаліції, яка розділила її між себе. Й тут бачимо вислідки крайного положення України. Під час коли галицький недоломок староукраїнської держави мусів напружати всі сили на відбиванне татарської навали, Польща, Литва, Угорщина сиділи безпечно за українськими плечами й росли в силу, поки не проковтнули спільними силами останків української держави.

Від тепер український нарід терпить не тільки від татарського лихоліття але й від чужинецької кормиги. Новим оккупантам українських земель ледви в продовж одного століття вдається сьак так обмежити вічні татарські набіги. Тільки північно західний лісовий кут українських земель залишається сьак так заселеним, та й йому нема спокою від постійних татарських набігів. Вся остання лугова й степова полоса поволі перемінилась у пустару, чудову й дивно багату своєю природою, та сливе безлюдну.

Цілком природно, що в таких обставинах життя не тільки що неможливий був який небудь поступ українського народу на суспільному, культурному чи політичному полі але що більше, упали поволі всі майже здобутки княжої доби й зріс примітивізм на всіх полях. Легка тому була побіда польської культури й державности й вона захопила всі вищі шари українського народу. Польська держава трактувала українські землі як забірну плянтаційну колонію, їх населенне, чуже польському народови національністю й вірою, неначе підбите й безправне. Не дивно, що українське боярство швидко спольщилось. Українське міщанство, як у загалі все міщанство в Польщі швидко підупало, полишився при своїй народности тільки селянин, що після польських законів й звичаїв швидко став кріпаком. Це мусіло ще збільшити примітивізм українських відносин, спричинений окраїним положеннем України.

Продуктом тогож самого примітивізму й географічного положення було теж українське козацтво, яке швидко стало народньою міліцією бездержавного народу й дало йому завязок нової державности й величезне оживленне історичної традиції й політичних змагань.

Татарське лихоліття, посполу з переміщеннем світових торговельних шляхів, знищило, як бачимо, старокіївську державу і піддало український нарід під панованне щасливіших сусідів. З другої сторони Татарщина, замінивши три четвртини України на півдкій, страшно спустошений край, пособила зростови зоруженої пограничної людности — Козаччини. Її організація, швидко поширена на всій південно східній Україні, організація, котрої найгарнішим вицвітом була запорожська Січ, показує нам найліпше, куди тоді стреміла українська політична думка. В козацькій і запоріжській організації панувала передусім безоглядна рівність всіх громадян в політичних і суспільних правах. В руках промади була вся власть, вибрані урядовці її виконували. Свобода одиниці була величезна, але мусіла підпорядкуватись волі громади. І коли громада пр. на час війни віддавала диктаторську власть в руки свого урядовця, кошового чи иншого отамана, тоді він діставав у руки таку могутність, що з нею не могла рівнятись влада ніякого тогочасного володаря в Европі.

Цей козацький устрій, з яким симпатизував так сильно цілий український люд, мусів доводити до постійних конфліктів з аристократично-шляхоцьким державним ладом Польщі. Він мусів викликати репресії зі сторони польської держави, збудованої на діаметрально противних основах. По кількох козацьких та хлопських повстаннях, криваво згноблених, настала Хмельниччина.

Хмельницький, без сумніву найбільший державний муж, якого видав український нарід, не тільки переніс козацький устрій з тісних рамиць Запоріжжя і сусідних йому земель на широку Україну, не тільки вмів загнуждати політичний примітивізм Українців, але й доцільно взявся до будови нової української держави, запрягаючи до цієї праці всі суспільні шари українського народу. На жаль судьба не веліла Хмельницькому довше пожити і не дала йому гідних наслідників. Треба було великих людей, щоби кінчити діло. І воно марніло. Впливи польського шляхоцького світогляду опанували козацьку старшину, вона вступила в сліди польських панів і замість рівності та свободи дала українському народови нове кріпацтво. З козацтва, що мало бути оружною підпорою держави, зробився упривілеєний стан. Не дивно, що давний суспільний і політичний примітивізм мусів по смерті Хмельницького дуже швидко віджити в повній силі. Він, посполу з польською, турецько-татарською й (по-найбільше) московською державною політикою, дав Україні „Руїну“, в якій мимо надлюдських зусиль такого Дорошенка, такого Мазепи, такого Орлика мусіла потонути молода українська державність.

Ще раз спалахнув український примітивізм ярким полум'ям Гайдамаччини — Коліївщини. Та цей зрив народнього гніву на нелюбі йому суспільно політичні форми не триніс українському народови нічого. Автономію Україні знесено, Січ зруйновано, люд закріпощено, при розборах Польщі і пізніших політичних періпегіях шмаговано українську землю без ніяких обиняків. Під кінець XVIII. віку лишилась з українського народу сливе тільки етнографічна маса з багатою етнологічною культурою.

Та „наша дума, наша пісня“ остала, поруч і з ними декілька історичних книг про славні старі часи...

З цих руїн і недоломків виріс перший і головний піонір новітньої української історичної традиції й політичних змагань — Тарас Шевченко. Він мусить бути названий батьком українського націоналізму XIX. століття, бо перший розбудив серед змосковщеної й спольщеної української інтелігенції почуття національної гокремішности, спопуляризувавши основи української історичної традиції.

Українська національна ідеологія ширилась доволі швидко та розливалась доволі мілко. Козаки, бунчуки, гетьмани, народня ноша, мова, пісня — ось на чім довгі часи обмежувалось українство, мимо Кирило-методіївського брацтва й ріжних мілкіщих чи глибших мрійників. Російська, польська, німецька, мадярська школа, уряд, середовище родили й дали безліч ренегатів й індіферентів.

Дещо поглибилась українська національна ідеологія завдяки Костомарову й Кулішеви та деяким галицьким письменникам і діячам. Та загальне недоуцтво серед української інтелігенції й неймовірні майже впливи польської й головно російської культури не дозволили (поруч із зівнішними причинами головно заборонами) розвितись як слід дійсному націоналізмови серед Українців.

Дуже великий поступ на цьому полі означав виступ М. Драгоманова в останніх десятиліттях XIX. віку. „Космополітизм в ідеях і цілях, націоналізм и ґрунті й формах“ — це був його клич. Та

впливи з одного боку російської культури, з другого боку інтернаціонального соціалізму на його психіку не дозволили Драгоманову поставити ясно програми політичної й культурної самостійности України й українського народу. Він думав що найвище про автономію поодиноких частин України в „вільній Спільноті“ Східньої Європи.

Правда, вже в перших роках ХХ-го віку виринув у кругах молоді постулат „самостійної України“. Та перейти в кров і кість не то вже цілого народу але хочби й інтелігенції не довелося.

Бо саме початки ХХ-го віку це часи, коли по всій Україні серед усеї української інтелігенції найбільш поширились різні струї інтернаціонального соціалізму. При загально низькому рівні образования в української інтелігенції й низькому стані української національної ідеології інтернаціоналістичні струї, що плали так із Заходу як і зі Сходу, заповнили дуже швидко хоч дуже неглибоко майже цілу українську інтелігентну молодь. Для інтернаціоналістичного світогляду української інтелігенції вся дотеперішня історично-політична традиція являлась безвартісною, всякий націоналізм назадництвом. Недовчена українська інтелігенція не догупалася до того, що націоналізм націоналізмови таксамо нерівний як нарід народови. Не знаючи власного народу й його розвиткової лінії, ця інтелігенція й не знала, що дійсний український націоналізм, не маючи в собі ні феудальних, ні капіталістично-буржуазних, ні імперіалістичних елементів є подекуди більше свободолюбний як найскрайніші доктрини, якими вона захоплювала ся. Інтернаціоналізм, сам по собі гарний і конечний, в українському виданні ставав антінаціоналізмом.

Наслідки цього захоплення української інтелігенції інтернаціоналістичними кличами були для історично-політичної традиції й державно-політичних змагань українського народу дуже некорисні. Т. н. перша російська революція 1905/6 не принесла майже ніякого зміцнення державно-політичних стремлень і велика війна 1914—18 застала українську інтелігенцію цілком неприготовану до цих величезних можливостей, які вона дала в своїм дальшій розвитку. Інтернаціоналістичні й паціфістичні струї зівсім приглушили державно-політичну думку. Вона проявлялась тільки в Галичині й то дуже неспіло й неясно.

Революція в Росії (1917. і сл. років) виказала вже в перших місяцях, що український нарід має в своїм простолюдді дуже гарний матеріал для збудовання самостійної національної держави в етнографічних границях. Не доставало тільки надійного проводу. Паціфізм, інтернаціоналізм, соціалізм, усі до речі дуже неглибокі ба й неширі, що творили сміст психіки усеї чільної української інтелігенції (з дуже малими виїмками) не могли бути доброю основою при будованні національної держави. Центральна Рада дуже швидко зійшла з національного державного шляху на дуже неясний соціалістичний і проголосила самостійність української держави аж приневолена зівнішніми обставинами. Неясність політики Ц. Ради підірвала її значінне й допомогла до перемоги крайних лівих струй. Вони мали федералістичну закраску й опиралися на Совітську Росію. Загрожена червоними арміями, Ц. Рада заключила мир у Бересті з Німеччиною

й Австрією, щоби при їх допомозі відзискати владу на Україні. Короткий період нової Гетьманщини теж не дав Україні нічого позитивного. Консерватизм гетьманського уряду, з особна в земельній справі і його федералістична закрутка дуже сильно підкопали ідею самостійної української державності. Упадок Німеччини й Австрії в падолісті 1918. р. потягнув за собою упадок нової Гетьманщини, яку замістила соціалістична Директорія й приніс утворення Західньо української Республіки на українських землях бувшої Австроугорщини. Та в ційже самій хвилі на українські держави рушили війною з заходу Польща й Румунія, з півночі Світська Росія і зєднана з нею Радянська Україна, з сходу і півдня війська реакційної Росії. Побідна в світовій війні Антанта станула відразу на ворожому становищі до України. Супроти цієї навали ворогів молода українська державність не могла остоятись. Директорія не потрафала зорганізувати ні внутрішньої адміністрації, ні фінансів, ні кінечної під тодішню грізну хвилю армії. Маленька й виснажена війною Галичина зорганізувалась багато краще та по дев'ятимісячній боротьбі українська галицька армія, заатакована з чола Польщею, яку підпирали всіма способами Західні Держави, з тилів Румунією, мусіла відступити за Збруч, підчас коли світські і царські російські армії зайняли цілу Україну, а Польща крім Галичини окупувала теж Холмщину, Підляше, Поліссє й Західну Волинь. Директорія розпалася, всю владу захопив головний отаман Петлюра, який задумав коштом відступлення Польщі всіх окупованих нею західно-українських земель, добути її поміч у війні зі Світською Росією й Радянською Україною. Українську галицьку армію винищили майже до нащадку страшні епідемії, останки її інтерновано в таборах.

Польське союзництво показалося за слабим і непевним. Весною 1920. р. Поляки в союзі з отаманом Петлюрою зайняли що правда більше половини правобічної України з Київом та побиті Світською Росією опинилися аж під Варшавою, де з великим трудом удалося їм здержати російський наступ. Мир у Ризі (під зиму 1920.) залишив за Польщею всю західню Україну по Горинь, Случ, Збруч і Черемощ. Буковину і Бессарабію забрали Румуни, Закарпаттє прилучилося як автономна земля до Чехословацької республіки. Галичині обіцяли мирові трактати 1919. р. самовизначення, та з весною 1923. р. Франції удалося переперти на раді амбасадорів віддання Галичини без застережень під владу Польщі.

Тим способом український нарід, виборовши собі революційним шляхом власну самостійну державність, утратив її дуже швидко. Його політичне положення стало ще багато гірше як перед 1914. р. Тоді він був поділений між дві держави: російську і австроугорську. Тепер він розділений між чотири держави: Світський Союз, Польщу, Чехословаччину й Румунію. Ще в двоє більше вийде роздрібнення, коли узглядимо державно правні одиниці в обсягу наведених чотирох держав. Одиноким позитивним кроком треба вважати повстання й надійний розвиток Радянської України. Вона може стати кристалізаційним череном, довкола котрого може колись вирости Соборна Україна. Друге позитивне явище це величезний зріст національної свідомости серед простолюддя України за останнє десятиліття.

Якими шляхами підуть політичні змагання розшматованого світовими подіями українського народу в найближчому часі — годі збагнути супроти страшно́ї межу́собиці, яка й до тепер панує поміж територіальними групами й політичними та суспільними партіями серед української інтелігенції. Можливо, що наступить по стілько нещастях отверезінне й цілий український нарі́д одностайне стремітиме до політичного ідеалу самостійної Соборної України в етнографічних межах „без холопа і без пана“. Та можливе також, що клясові, економічні й суспільні кличі поруч із утилітаристичним провінціалізмом та національним індиферентизмом на далі держатимуть верх над дійсно національними суспільно-державними стремліннями і тоді поміж великими народами Європи тільки один український нарі́д ще довго залишиться бездержавним на „нашій, не своїй“ землі!

Історично-політичні традиції українського народу дають йому з поміж усіх чинників найбільшу самостійність між його сусідами. Бо відмінність традицій і змагань Українців від такихже традицій і змагань сусідних народів є дуже велика. Польська історично-політична традиція, це традиція колишньої великої держави, що виросла мабу́ть на первіснім вічевім устрою, подібнім до первісного українського, шляхом пізнішого підбиття. Однак історична судьба й головно географічне положенне в нутрі лісової Середньої Європи, далеко від кочових шляхів, дозволила Польщі видобутись зі сумної доби поділів і межу́собиць, серед котрої впала під ударами Сходу стара київська держава. Польща зєдинилась в одноцільне, сильне королівство, западні впливи придусили зівсім первісне народоправство, закріпустили люд і утворили стани: міщанство, шляхту і аристократію. Підбоєм і литовською унією розширилася Польща від моря до моря і стала в XV. віці наймогутнішою державою Східньої Європи. Тоді стали Поляки пануючою нацією над Литовцями, Білорусинами й Українцями. Ціла ідеологія пануючої нації перейшла у Поляків протягом вікового їх пановання над іншими народами в кров і кість. Вже в цій одній ідеології лежить основа аристократизму історично-політичної традиції Поляків. Цей аристократизм має ще важнішу підмогу в історичнім розвитку польської суспільности. Міщанський стан в Польщі дуже скоро підупав, шляхта і велика аристократія опанували все політичне, суспільне і культурне житте, так що польська суспільність в останних століттях істновання Польщі була чисто аристократична, шляхоцька, оперта на вповні поневоленім селянстві та міщанстві. Хоч у самому нутрі шляхоцької республіки нераз панували охлократія чи анархія, але й вони були „аристократичні“. Аристократична традиція справила, що між Поляками й дотепер майже нема правдиво свободолюбних струй. З осібна нема ніякого демократичного поняття відносин до колишніх підчинених народів. Навіть польські ліві партії перейняті психологією пануючого імперіалістичного й аристократичного народу.

З усього того виразно бачимо, що історично-політичні традиції Поляків зівсім відмінні від українських. Таксамо теперішні змагання Поляки з витривалістю, гідною найбільшої пошани і симпатії стреміли довгі часи до відбудування своєї незалежної держави. Однак не в

етнографічних границях, а в давніх історичних границях, від моря Балтійського до Чорного. Щоби досягнути цю ціль, старалися Поляки протягом минулого століття передусім засімілювати сусідні народи: Литовців, Білорусинів і Українців. Це стремління викликало дуже різкі конфлікти між колишньою пануючою нацією та колишніми підчиненими й дало невеликі наслідки. Мимо того відбудована 1918/19 польська держава не обмежилась на етнографічні гнаниці а зайняла широкі простори білоруських і українських земель, на яких веде далі свою давню ассіміляційну політику, сподіваючись швидко спольонізувати крайні народи й цим шляхом вивести Польщу в ряд великодержав.

Російська історично-політична традиція таксамо відмінна і протинна українській як і польська, лише з инакшого боку. І вона таксамо як польська виходить з державної традиції. Московська держава витворилася з князівств, що їх заснували удільні князі зі старої київської династії серед славянських і фінських племен, котрі через своє мішанне мали положити основу теперішньому великоруському народови. Від династії пішла назва — русский, та держава не була руська а московська, бо московський нарід дав їй зміст зовсім відмінний від змісту староруської київської держави. Вже від дванадцятого віку московський нарід стремить до надання своїй державі сутцільности й сили, помагає князям побороти значінне боярство а духовенства, вкінциж добути абсолютну, ба й деспотичну власть у державі. Не рівноправність і свобода усіх громадян (як у Українців) чи деяких станів (як у Поляків), а деспотичний авторитет князя, потім царя, є основою історично-політичної традиції московського народу. Абсолютизм володаря — це вічне страховище Поляків, — стає національною святощию у Москалів і помагає їм збудувати величезну державу, яка кладе кінець і Польщі і Гетманщині. Для порізання надається як не мож лучше друга половина XVI. віку. Коли на Україні кристалізується скрайно демократична запорожська республіка і зачинаються народні рухи, коли Польща стає раєм золотої свободи для аристократії та шляхти, при безсильній королівській власті, тоді саме припадають у Московщині криваві оргії деспотизму Івана Грізного. Історично-політична традиція московського народу клала царя дуже недалеко самого Бога, цілий нарід без ріжницї станів це були царські холопи, царська власність. Одиниця, індивідуальність були тут нічим, усе мусіло бути посвячене для посліпного добра колективу — держави, олицетвореного в царській особі. Реформи Петра Великого, хоч надали Росії зверхній європейський вигляд, не мали для історично-політичної московської традиції ніякого проломового значіння, ба навіть скріпили ще німб царської самодержавности аргументами, що їх вживав тодішний западноевропейський абсолютизм. Російська революція 1905/6. р. не успіла ослабити московської історичної традиції, що найвище підкопала її значінне в деяких кругах нечисленною на загал російської інтелігенції. Та й у ціх кругах наступила лише зміна авторитету, котрому все поклонялася душа московського народу. Таксамо велика революція 1917. і д.д. не принесла більших суттєвих змін у російських традиціях і змаганнях.

Хоч на місці давних кличів „єдинокоролівства, православія й народности“ стали діаметрально інші (совітський устрій, комунізм, інтернаціоналізм) та суть російської політично-державної думки не змінилась. Навпаки ще загострилось вороже відношення до індивідуалізму й обожанню державного колективу, тепер олицетвореного в гурті чільних діячів совітської держави, до речі без порівняння збібніщих від колишніх діячів царської Росії, зосібна в закордонній політиці. Російська національно державна думка саме в останніх кількох роках зробила величезні поступи наперед, головно в почутті й використанні величини й світовости рідного краю й народу. Коли давна Росія ставляла собі що найвище опановання всіх славянських земель і визначну ролю в світовій політиці як наконечну цілю, то новітня Росія думає про світовладність, оперту на засадах інтернаціонального комунізму й світової революції. Ці нинішні стремління великоруського народу що йно зарисовуються, однак можна вже пізнати, що вони підуть споконвічними шляхами традиції: як найсильнішого скріплення держави і засмілювання всіх сусідніх народів. Цей великий процес ассіміляції з осібна народів Азії має дати одноцілну своєю велитенською територією і гомогенною людністю державу, яка має володіти цілим світом. В цю велику будучину твердо вірить російський нарід і йде до неї поволі та консеквентно.

Легко зрозуміти, що політична думка українського народу мусить показати величезну відпорну силу, щоби не була згноблена й зведена на ніщо могутніми в концепції й розгоні імперіялістичними змаганнями двох щасливіщих до тепер сусідніх народів. Та поки що нема одностайности в українській політичній думці. Одні стоять за союз з Польщею й Румунією під опікою Франції, другі за федерацію з революційною Росією, треті думають про союз із реакційною Росією ітд. ітд. Це розбитте не ворожить нічого доброго українським змаганням, бодай на найблизшу будучину.

Х. Культурно-географічне обличчє українського народу.

Культурною географією в ширшій значінню цього слова називають і до нині деякі землезнавці цілу антропогеографію. На мою думку не дуже влучно. Культурною географією в тіснішому значінні треба назвати тільки цю частину антропогеографії, яка розсліджує розміщення й географічну суть культури різних країв і народів землі. Культурна географія мусить займатись так матеріальною як і умовою культурою всіх гуртів людства.

Україна лежить у цілости в обсязі великого європейського культурного круга. Та її положенне на самих його межах, у так великому віддаленні від великих культурних центрів Західної й Середньої Європи, мало великі негативні наслідки. Україна, яка в XI. віці культурно не дуже то оставала по заду такої Німеччини, нині з точки погляду європейської культури може числитись ледви до півкультурних країв Європи.

Стан загальної матеріальної культури на Україні дуже низький. Її хліборобство, скотарство, гірництво й инший промисел, її тор-

говля й лучба в порівнанні з повнокультурними землями Європи стоять дивно низько. Про це докладніше в економічно географічних главах цієї книжки. Мірилом умової культури нині вважається скількість анальфabetів. Вона на Україні просто неймовірна. Неграмотних Українців є в Галичині 56⁰/о, на Буковині 60⁰/о, на Закарпатті до 80⁰/о, у Таврії 81⁰/о, на Холмщині й Підляшші 83⁰/о, в Курщині, Вороніжчині, Чернігівщині й Харківщині 84⁰/о, в Херсонщині, Кубані, Полтавщині 85⁰/о, в Катеринославщині й Харківщині 86⁰/о, в Київщині 88⁰/о, на Поділлі 89⁰/о, на Волині до 91⁰/о! (Перепись 1897). Загальний відсоток грамотних серед Українців у межах давньої Росії (1897) був 23.3⁰/о для мушчин, 3.9⁰/о для жінок. В останній чвертині століття стан освіти дещо поправився, так що нині відсоток безграмотних для цілої етнографічної України буде мабуть не більший 75⁰/о, та все таки на цілу Європу перевищують Україну в безграмотности тільки Румунія, Сербія й Португалія. (На Радянській Україні перепись 1920 р. виказала вже тільки 65.3⁰/о анальфabetів — 54.9⁰/о мушчин і 74.5⁰/о жінок).

А далі: число української інтелігенції поглядно дуже мале, її сума знання нікчемна, українська наука, література, мистецтво стоять далеко по заду в порівнанні з наукою, літературою, мистецтвом інших європейських народів, числом нераз багато менчих як Українці. На чужинця, що мірить західноєвропейським мірилом, виглядає Україна як некультурна, півдика країна, Українці як некультурне племя, яке маючи в безпосередньому сусідстві польську й російську культуру, з незрозумілих причин претяся до культурної самостійности.

Та це все лишень позір, омана, така звичайна у всіх західних Європейців, коли беруться до зрозуміння східноєвропейських відносин на основі цього, що вчитали у своїх польських чи російських інформаторів. Бо все це, що саме сказане, що мігби подумати собі кожний чужинець-турист, їздячи лише по містах України, відноситься до цієї „культури“, що її насадили на Україні чужинці. Та коли чужинець, уже не мілкий турист а совісний дослідник краю й народу, пічне слідити глибше, наткнеться на чудо. Побачить культуру, яку сам собі віками витворив український простолюдин, цю так сказати етнологічну культуру нашого народу. Перед ним стане дуже висока, наскрізь оригінальна, своєрідна, прастара культура хліборобського народу, зівсім відмінна від людських культур усіх сусідних народів, від них без порівнання вища, з безліччю суто арийського культурного добра, просто безцінний скарб для етнологіа, соціолога, історика мистецтва.

Українська етнологічна культура має дуже старі основи. Палео-географічні дані вказують нам, що в пліоцені й протягом цілого ділювія Україна, з осібно-ж південна, давала гарні умови життя для первісного людства. Та археологічне розслідування України ще дуже слабке й палеолітична культура її тодішнього населення ледви в кількох місцях (Київ, Мізинь, Гонці і т. д.) була досліджувана. Неолітична, бронзова, залізна доба багато краще розслідувані. З археологічних дослідів бачимо, що вже в цих сірих передісторичних часах була українська територія осідком дуже високої культури (т. н. трипіль-

ської), котрої останки просто чудують глядача своїм гарним виконанням. Який нарід був носителем цієї культури, допевне не знаємо, в кожному разі вона до нині має відгомони в українським простонароднім мистецтві.

Друга важна поява в історії України це могили. Сливе цілий простір України вкритий десятками тисяч великих могил. Тисячі їх щезли вже, розорані плугом, зарівнані під будівлі, рознесені вітрами й водами. Та тисячі ще панують над краєвидом низової України, висипані по місцях, з далеку видних, над берегами рік, на природних горбах. Вони походять з різних епох історії України й від різних народів та від давен-давня дають історичний кольорит краєвидови України. Культурні останки, заховані в могилах України, це німі свідки культурних впливів, що мішалися й перехрещували на цій межовій землі Вони. велять нам по думці Стршиговського й інших дослідників бачити в нашій вітчизні великого посередника минувшини, культурного посередника між Сходом і Заходом.

Те саме каже нам писана історія. Уже в другім тисячлітті перед Христовим Різдом доходили на Україну впливи передньоазійського культурного круга за посередництвом Фенікійців і малоазійських Карійців. Від VIII-го століття до Христа охоплює могутня хвиля старогрецької колонізації всі, отже й українські бережа Чорного моря. Від цієї хвилі аж глибоко в середновіччє не вгаває прилив культурного добра зі середземноморського округу на Україну. Україна була житницею періклейських Атен, пізніший геленізм розлився широко, хоч мілко по її півдні, тут заснувалась і цвила боспорянська держава, на південну Україну сягнула теж безпосередна влада Риму окраїнами дакійської провінції. По тім готські, византійські, варяжські, арабсько-перські впливи чергувались із собою ві вчасно середновічній історії України.

Зі старославянського культурного доба сформувався при співділанні всіх згаданих культурних впливів (головно византійсько-грецького) стара українська культура київської держави. Вона знов своєю чергою творить черен і основу нинішньої етнологічної культури українського народу. Турко-монгольські впливи показуються, мимо віково сусідства, майже ніякі. Значно більші є західноєвропейські впливи, так посередні (через Польщу), як і безпосередні через численних українських студентів західноєвропейських університетів (XVI. і XVII. віку), а потім через німецькі колонії. Польська й російська культура мали більший (місцями й часами навіть непереможний) вплив тільки на т. н. українську інтелігенцію, перша від XVI. до XIX. віку, друга від XVIII-го до тепер. У глибину народніх українських мас вони сливе не заходили, хибань у межових землях України.

Основа української етнологічної культури є мимо всіх цих вікових впливів дуже своєрідна і вповні оригінальна. Автохтонність, хліборобська ексклюзивність, визначна неприхильність з одної сторони до міського життя, з другої до степового кочівництва, дуже пособили виобразованню й удержанню своєрідного сутоарійського світогляду. Цей світогляд, якого висловом є сливе вся матеріяльна й умова культура українського народу, коріниться глибоко в передхристиянських часах. Християнство значно менче змінило первісний світогляд

українського народу як аналогічні світогляди інших народів Європи. Правда, воно відразу підкосило воєнно політичну енергію молодого народу та опісля воно поволі примінилось до старого світогляду. Не могучи з внішних причин піти розвитковим шляхом інших європейських народів (февдалізм, влада церкви, міське життя, ренесанс і т. д.), не бажаючи піддатись впливам кочівників і Орієнту (що так багато дало пр. Великоросам!), український нарід залишився до нині на дуже примітивному ступіні розвитку, який одначе відчиняє перед нами дуже великі можливості на всіх полях людської діяльності.

Українська етнологічна культура, може найгарніший в цілій Європі зразок культури автохтонного хліборобського народу, є дуже цікавим предметом для антропогеографічних дослідів. Та на цім місці годі й думати про докладне її зображення, тим більше, що етнологічні досліди над українським народом поки що ледви початі. Обмежимося тому на декілька афоризмів.

Українські оселі, так хутори, присілки й села як місточка й міста в правилі положені в найбільш живописних місцях околиці. Не тільки Київ, Львів, Перемишль, Камянець, Холм і т. д. околені в неначе старанно вибраних, красвидно дуже гарних місцях але й Галич, Теревовля, Звенигород і т. и. й кожне село хочби Полтавщини чи Запоріжжа. Що йно новіщі селитьби, головно Південної України вказують своїм положенням, що їх основателі держалися цупкіше практичних як естетичних точок погляду. Тут вода, шлях, богацтво поверхні чи нутра землі були рішачі.

Типи українських селитьб дуже різні. Верховинські села Лемківщини й Бойківщини (в части) впорядковані звичайно здовж річки й дна долини довгим рядом. Села Гуцульщини порозкидані окремими „оседками“ (дворищами) по збічках долини, по ґрунях і прелуках. В лісовій полосі України зустрічаємо села й місточка так уличного, як і громадного, місцями навіть круглого типу. Переважають тут невеликі села з богатьома присілками й відокремленими дворищами. В луговій полосі України теж зустрічаємо велику різноманітність типів селитьби. Та переважає тип громадних, великих, часами й величезних сіл з кількома ба навіть кільканацятьма тисячами населення. Вони звичайно або довго простягнені на дні річної долини чи балки, або скуплені громадно довкола ставу, в долиннім роздолі то що. Оподалік від сіл зустрічаємо хутори, пасіки, баштани, постійно або часово заселені. Коло них з часом групуються присілки, що нераз розростаються в села. Типи українських селитьб, ще майже не розсліджені, ставляють перед нашу антропогеографічну науку багато нерозв'язаних а вдячних проблемів.

Тесаме дотичить і типів обійстя й хати. Одна черта тут безсумнівно сконстатована. Український нарід любить розсідатися широко. Тому на вулицю українських сіл і місточок виходять переважно не будинки а огороди й сади. Тому навіть більші міста України виглядають звичайно як комплекс садів, серед яких тут і там розсипані будинки й тільки центр міста має дійсно міський характер. Звичайненьке собі село німецьке чи французьке має більше „міського“ характеру як багато українських „міст“. Тому то й обійстя коло

української хати звичайно обширне, зложене в першу чергу з подвіря, довкола котрого розміщені повітки (стайні) для рогатої худоби й коней, кошари для овець, загони для свиней, шопа для господарських знарядів і возів, шпихлір, клуня (стодола) з током, льох тощо. Перед хатою є правильно цвітник, коло неї й по заду садок і яринний огород.

Кожне українське село з виїмком хибань тих степових, де деревина не хоче рости, тоне літом у зелені садів, чого не бачимо в селах ні Великорусів, які не люблять деревини бо їм заслонює вид, ні Поляків, які плекають сади тільки в промислових цілях і то доволі рідко. Українець кохається в деревині більше з естетичних причин, „садок вишневий“, яблунька й грушка, обсаджена деревинною пасіка, ряди кучерявих верб у селі й за селом, стрункі тополі — це конечний атрибут кожного українського села. А українські хутори, де ще так живий дух славної української минувшини, навіть на німому степу тонуть у зелені садів і пасік. Дальшою загальною прикметою українського обійстя є його старанна огорожа (пліт, паркан, навіть частокіл).

Українська хата, з виїмком найбідніших хиж, має свій постійний тип по цілій Україні. Вона повздовжно чотирикутна, вкрита високим, масивним дахом, переділена по середині сіньми на дві половини. В бідніщих хатах кожна половина має тільки одно приміщення: ліва кухню, в якій і живе сім'я, друга комору. В нормальній хаті має кожна половина два приміщення: ліва кухню й „валькир“ (спальню), права світлицю й комору.

Поза тим українська хата уявляє собою значну різnorodність. Верховинські хати й хати лісової полоси звичайно кладені з дерева, бальок чи протесів, криті драницями, гонтем, дошками. Хати лугової й степової полоси правильно ліплені з глини, криті соломою, біленько вимазані, дуже чепурно відбивають від зелені садів. В степовій Україні матеріалом для будови хати служить часто камінь. В останніх часах дуже швидко ширяться цегляні будинки, криті черепицею або бляхою.

Українські хати звернені вікнами постійно на південь, тому вони виходять до вулиці різними сторонами. Та й загалом вулиця не відгравляє в українському селі так важної ролі як в польським, білоруським чи московським. Українські хати все добре обгороджені, та не так наглухо як деякі московські чи білоруські. Вони стоять звичайно досить далеко одна від другої (з виїмком західного Поділля), через це небезпека пожару менча як у густо збитих хат московських сіл чорноземної області. Наслідком цього навіть асекураційні товариства у Куршині та Вороніжчині брали все менчу премію обезпечень від українських сіл як від московських.

Загальний внішний вигляд українських хат, чистенько вибілених, завітчаних зільниками, дуже живописний і дуже корисно відрізняється від хат сусідних Українцям народів, головнж від нужденних і брудних московських „ізб“ і мазурських „халуп“.

Дальшою прикметою, котрою відрізняється українська хата від хат сусідних народів, це її поглядно велика чистота. Спеціально

відбиває вона від нехарности московських хат, повних всяких насі-комців і галапасів, де крім людей любенько перемешкують телята, поросята, лошата, не числячи дробу, а в зимі то і вся худоба збирається в хату. Звісний знавець московського села Новіков подає про це цікаву повістку. В однім українським селі поселилося кілька великоруських родин тай завело по хатах свої порядки. Колиж українська сільська старшина заборонила держати худобу по хатах, Москалі воліли виемігрувати з села як примінитись до українських порядків. Загалом дуже рідко коли трапляється, щоби Росіяне жили по селах в суміш з Українцями. В околицях національно мішаних чергуються чисто українські села з чисто московськими, дуже рідко обі нації сидять в однім селі; тоді звичайно московська часть села лежить окремо по другій стороні балки, потоку чи річки.

Так внутрішня обстановка хати, як і розклад обійстя відрізняють житло Українця дуже значно від житла всіх його сусідів, Ще виразніше зазначається його окремішність у ноші. Вона представляє великі різnorodности по великих просторах України а прецінь всюди видно цілковиту самостійність та неподібність до ноші сусідів. Тільки ноша Поліщуків остає під деяким впливом білоруської, ноша на за-падних межах України під деяким впливом польської і словацької, ноша Кубанців під впливом кавкаської. Московський вплив не проявляється сливе ніде, хибань у загальному поширенні поганеньких картузів. На загал українська людова ноша всюди оригінальна і дуже естетична та доцільна, прямо шукає собі рівної серед людських ношей всіх європейських народів. Не дивниця тому, що вона нерівно трудніше як у Поляків, Білорусинів чи Москалів уступає місця міській ноші.

Опис бодай головніших типів української ноші запровадивби нас при загальному характері й обмежених розмірах нинішньої книжки за далеко. Таксамо не можемо зупинитись довше на народній поживі, хоч і на цім полі виказує український наріз визначні окремішности, на скільки їх не загладжує економічна нужда, що приневолює всякого вдоволятиись картоплею чи хлібом.

Про інші сторони й галузи матеріальної культури українського люду буде нагода поговорити в дальших главах книжки, томуто й перейдім тепер до у м о в о ї к у л ь т у р и у к р а ї н с ь к о г о н а р о д у.

Коли наша матеріальна культура мимо своєї оригінальності та окремішности, не визначається виразною висотою в порівнанню зі сусідніми людськими культурами, то умова культура полишає їх усіх далеко по заду. Українці належать перше всього до цілком иншого культурно-етнольоґічного круга, як Великоруси, Білорусини чи Поляки. Їх усіх треба зачислити до східноєвропейського культурного круга. Українці належать натомість до т. н. круга балкансько-карпатського, посполу зі Сербохорватами, Болгарами і т. и. Бачимо отже й тут тесаме, що й на антропольоґічному й языковому полі: Українців у тісній звязи з південними Славянами.

Український мужик визначається передусім дуже степенною та поважною вдачею. При рухливості Поляка та меткости Москаля виглядає Українець неповоротним і повільним, ба лінивим. Та такий

погляд не влучний. Згадана прикмета, в часті сповідна, походить з загального погляду Українця на ество життя. Життя після цього погляду є не тільки вавзятою борбою за істнованнє, яка ставляє чоловіка на кожнім кроці супроти твердих конечностей, життє є само про себе предметом роздумування і філософовання, життє дає спромогу уживання і відчування, життє є гарне і його естетику належить удержувати все і всюди. Подібний погляд на життє зустрічаємо у висококультурних народів старинности; в нинішних часах він дуже непрактичний для широких кругів нації, добрий хибань для вповні економічно забезпечених одиниць В кожнім разі це признака старої. високої, своєрідної культури, звідси походить теж звисний „аристократичний демократизм“ Українців.

Дальшими основами вдачі Українця є висліди страшних пережитих народом лихоліть. З відси походить передусім загальна мелянхолійність і сумовитість, замкненість в собі, недовірчивість та стептицизм, вкінциж навіть деяка байдужність до справ буденного життє, звязана з тонким та здоровим гумором.

Останні основи вдачі Українця виходять з його вікових історично-політичних традицій: замилування індивідуалізму, свободи, рівности, народоправства, справедливости, порядку.

Зі згаданих основ дадуться вивести всі прикмети української вдачі дуже легко та льогічно.

Відносини в родині відзеркалюють вдачу українського народу дуже гарно. Висша і старша культура враз з розвитим індивідуалізмом та свободолюбністю не допускають тут до такої абсолютної власти голови родини як у Поляків а головно у Москалів. Таксамо становище жінки в українського люду без порівнання вище як у польського а головно московського люду. Жінка в безлічи випадків є дійсно головою господарства Українців („держить три вугли хати, чоловік тільки один“), дуже рідко у Поляків, лише виїмково у Москалів. Доньки Українці не видають заміж проти її волі, вона має тут людські права, у Москалів це справа батька, за доньку беруть „кладку“, неначе продають, кому хочуть. Дорослих синів батьки зараз при оженку виділюють, закладаючи їм нове газдівство. Пожиттє під одною стріхою збірної родини, як це водиться у Москалів, неможливе і водиться в Українців хибань виїмково як давній пережиток у деяких глухих лісових сторонах. Бо батько не має тут цієї абсолютної власти, що в Московщині, аби міг держати в руках незгідливу сімю. Зате родинне життє в Українців краще, не має ні „снохачества“ ні легкого розпаду родини. Кровні споріднення навіть у далекому коліні мають велике значіннє.

Вдача Українця трудно заключає дружбу, за те вона буває дуже тривка, хоч здержлива і дуже лиш рідко доходить до інтїмности. Москалі дуже легко дружаться й швидко доходять до зайвої й влізливої інтїмности та легко й розходяться і стають лютими ворогами. Таксамо легко і дуже тісно дружаться Поляки. Ворогованнє найлютіще буває у Москалів, у Поляків воно менше лютє, в Українців довготрївале.

Здібність до асоціації (стоваришень) дуже значна в Українців. Усі такі товариства, братства, артілі, цехи основані на безоглядній рівності праці й користі. Атамана вибирають і слухають та дають рівний пай і робить він посполу. Асоціаційний дух Українців проявляється теж поза економічною цариною пр. у „парубочтві“. У Москалів „большак“ сам добирає собі робітників, не робить, лиш нагядає і сам лишає собі найбільший пай. У Поляків змисл до асоціації мало розвитий.

З цією справою лучиться відношенне Українця до „громади“. Громада це добровільне товариство людей свобідних, злучених задля спільної безпечности й загального добра. Позатим Українець не признає ніяких прав громаді, бо це вже нарушувалоб індивідуальну волю кожного з громадян. Дятого пр. общинне володінне землею, введене по московському взору (головно на Лівобіччі), є для українського народу незносне і нищить його економічно більше як дробленне землі при одиничній власности. Московський мір це зовсім що иншого. Це абсолютна держава в мініатурі, хоч сповидно комуністична республіка. Мір зрісся з душею московського мужика, волі міру він повинується супокійно, хоч вона поневолює його власну волю. Звідси стремління Великоросів до своєрідного абсолютизму, Українців до своєрідної демократії.

Загальне відношенне до інших людей уняте у нашого народа в вироблені століттями форми. Стара культура і культ індивідуалізму виробили серед нашого люду товариські форми, що декуди нагадують еспанські та загалом двірські. Сусідство і вплив міст і інших центрів „культури“ попусвали цей мужичий церемоніал дещо, та його ще можна віднайти на величезних просторах нашої землі в повнім розцвіті. Велика делікатність, чемність та вважливість, щоб другого не вразити, є головним змістом товариських форм у нашого мужика, так відмінних від грубоватих форм польського селянства, зіпсованих міськими впливами. Ще більша різниця від Великороса, який по своїй вдачі поводитьься або як суворий деспот або як покірний раб.

Відношення українського народу до віри теж оригінальні і відмінні від сусідних народів. Українцєви важна суть віри, він її глибоко відчуває й шанує. Обряди для него маловажні. Томуто й нема ні сліду якоїнебудь ворожнечі між Українцями різних вір чи обрядів: православними, унятами, католиками і т. и. Зі старої культури та пошанівку одиниці виходить теж велика толеранція для чужих вір, якої не бачимо ні у Поляків ні у Москалів. Таксамо Українець все рівнодушно відноситься і відноситься до різних сект та розколів. У Поляків та Москалів сектанство цвило й цвите, в Українців появилася одна штунда, тай то яко вислід змосковщення церкви, а не якоїсь обрядової формалістики.

Найгарніше і найвище зазначається вартість української людодової культури в народній устній словесности. Висока філософія українського народа найшла свій вислів у сотнях тисяч народних пословиць, приказок і притч, якими не може повелічатись простонародня культура ніякого другого народу Европи. В них відбилаєся неначе в зеркалі велика душа нашого народу і поклалася уся його

життєва мудрість. Гуманність, автономізм, народоправство, вільнодумне стремління до правди й справедливості, мрійливий ідеалізм, високорозвита суспільна етика, що не хоче ніяких визискувачів ні визискуваних, посполу з культом індивідуалізму і фізичної активної боротьби за права одиниці велять нам в українській життєвій філософії добачати оден з найкращих зразків європейсько-арійської народної думки. Тут лежить основа для збудовання повної національної культури, яка ввійшлаб як повновартний товариш у круг західноєвропейських культур.

Таксамо високо знісся геній нашого народу в народній поезії й пісні. Починаючи від історичних дум та обрядових пісень, колядок, щедрівок, веснянок, весільних, обжинкових, купальних, козацьких, чумацьких, рекрутських пісень а кінчаючи дрібними шумками, козачками, коломийками то що, всюди бачимо пребогату участь природи, її удуховленне і розумінне, мелянхолійність, фантастичну та теплу мрійність, звеличання найвищих і найчистіших почувань людської душі. А що вже сказати про величню любов вітчизни, роздираючу серце тугу за її бувальщиною, пієтизм хоч не безкритичний для її героїв! В любовних піснях ні сліду сексуалізму, не тілесну красу жінки а душевну вони величають передусім. Навіть у жартовливих, ба сороміцьких піснях повно анакреонтичної грації. А при тім що за краса слова, яка сила, яка глибина почування, яка згідність змісту з формою! Прямо вірити не хочеться, що цей чорний, забідований, тількима століттями злиднів мучений люд міг таку безліч перлин правдивої поезії розкотити по нещасній своїй землиці!

Своєрідність народної поетичної творчості дозволяє таксамо як і інші прояви культури пізнати величезну різницю між українським а московським народом. Московські народні пісні бідніші і скількістю і ріжнородністю, і формою і змістом. Участь природи в них мізерна, фантазія то рветься до надприродних меж то сходить на іграшку, матеріялістичні цілі, розбишацтво, руїна, величаються немов святощі, індивідуалізм поборюється всіми способами, розумінне любови змислове, жартовливі та сороміцькі пісні погані. Польська народня словесність дивно вбога й сіра.

Як народня поезія так і народня музика Українців куди перевищає музику всіх сусідних народів і відрізняється від неї дуже видатно. Музикальність і співолюбивість Українців дадуть порівнатись хіба до таких же прикмет Італійців. Польська народня музика таксамо дуже вбога як і поезія і має виключно веселий дуровий характер. Московська народня музика має крім дурових ще й багато мольових елементів. Однак вони зівсім відмінні від українських, або безмежно сумовиті або безжурно веселі. Всюди пробивається живлова великочертність і могутність. Ріжниці в характері мелодій так великі, що не треба аж знавця, щоби відразу пізнати, чи якась мелодія українська чи московська.

Людове мистецтво, хоч виразно приналежне до балкансько-карпатського культурного круга, стоїть у нашого народа зівсім оригінально і значно вище як у сусідних народів. Останки давнього людського малярства ще живі на лівобічній Україні, різьбарство на де-

реві дійшло до високоартистичного розвитку у Гуцулів (Шкрібляк, Мегединюк і т. д.) Та й скрізь по цілій Україні проявляється великий хист нашого народа до мистецтва. Кілько то великих талантів вийшло з нашого простолюдина й або змарнувалось, або пішло служити чужині!

Найголовніша галузь української штуки це орнаментика. Вона уявляє собою два основні типи: геометричний, з перехрещуванням простих та ломаних ліній і ристинний, що користується частинами ристин: листем, квітками, білами. У мережках, вишивках, тканях, герданах, кораликових роботах, писанках, бачимо таку естетичну гру ліній і красок, що хоч кожна з них несподівана чи ярка, та цілість дуже гармонійно ділає на зір. Тут виступає на зверх ще одна дуже замітна прикмета українського людowego мистецтва, прикмета яку рідко мож зустрітити: Не одна традиційність творить суть нашого людowego мистецтва, посполу з нею виступає індивідуальна свобода, яка відбивається дуже оригінально у кожному творі людowego мистецтва, пр. примінює орнамент до вигляду й черт особи і т. и. У Москалів орнаментика стоїть значно низше; вона опирається на звичайних мотивах та цілих предметах пр. дерева, хати, цілі ристини і т. д. і на великім замилюванні до ярих пестрих красок так зложених, що аж хапають за очи. У Поляків людова орнаментика не розвита, що до красок то вони кохаються в палких красках та небагатых, звичайно лучат синю з червоною.

На конець ще кілька слів про звичаї, обичаї та обряди. І на цім полі український люд богатший від своїх сусідів, дорівнюють йому хіба лиш Білорусини. Ціле житте українського мужика таке бідне й злиденне, а прецінь овіяне чаром поетичних і глибокнх значіннем звичаїв та вірувань від колиски до гробу. Родини, хрестини, весілле, смерть, все звязані з ріжними дуже гарними обрядами, голвнож українське весілле, таке богате обрядами і піснями, таке відмінне в цілій сути від московського чи польського. Цілий рік Українця становить цикль свят, з котрими звязана безліч обрядів, що походять ще з передхристиянських часів. Подібні обряди зустрічаємо у Білорусів, деякі також у Поляків (коляди, купальні вогні), зате у Москалів нема тут сливе ніяких подібностей до Українців. Зовсім незнані їм ні коляда ні „богата кутя“, ні щедрий вечір ні щедрівка, ні „голодна кутя“ й мясопуст, ні весняні свята з веснянками, ні Юр, ні Русалчин Великдень, ні Купало, ні обжинки, ні Андрій чи Катерина. Ціла суть української народної метафизики вповні чужа Москалям з їх типовими пересудами а майже зівсім чужа Полякам. Лише з Білорусинами є значна анальогія.

Наведеного думаю досить, щоби ясною стала повна оригінальність і окремішність української людовой культури. Перейдім тепер до короткого огляду культурного стану нашої інтелігенції.

Інтелігентські культурні стремління на Україні дуже старі. Вони зайшли дуже далеко вже за часів старої київської держави і вспіли переробити чужі впливи й людovu основу дуже гарно й оригінально на полі так будівництва й малярства як і на полі літератури й науки. Татарське лихолітте цю стару „руську“ культуру знищило, доконала її Польща й звела її останки на закостенінне. Декілька разів розга-

нялись українські інтелігенти XVII. і XVIII. в. до творення нової української культури та польська й потім російська державна рація потрапили ці зриви здержати аж до другої половини XIX. століття. Тому теперішній стан української інтелігентської культури дуже сумний. Українська інтелігенція загалом дуже ще нечисленна. Ледви одно столітте минуло, від коли вона пробудилася знову до життя. Розуміється тільки в руках інтелігенції кожного народу лежить розвиток національної культури в найширшій значінню цього слова. Придивімся що на цім полі наша інтелігенція зробила.

Україна належить у цілості до сфери впливів т. н. європейської культури. Ця культура розширилася з культурних центрів западної Європи на територію Українців і всіх їх сусідів: Поляків, Москалів, Білорусинів, Чехів, Мадярів, Румунів. Кожний з тих народів прийняв у більшій чи менчій розмірі матеріяльну культуру западно європейську та примінив духову культуру до своїх питоменностей.

Українці на жаль ще не нашли собі (подібно, як Білорусини) шляху, на котрім самостійно змоглиб розвивати питому національну культуру. Вони хитаються до тепер між культурами польською і російською. Висліди дуже погані. Можна сказати, що серед української інтелігенції типові Українці це виїмки. Все проче це культурно Поляки або Москалі, що лише говорять по українськи. Будова української національної культури є тому що йно в початках, правда надійних та не дуже то ще певних.

Такий стан є дуже сумний і приносить Україні необчислимі шкоди. Передусім в області матеріяльної культури, бо вона у обох народів, що служать звичайно взірцями для Українців, є дуже неповна. Господарство, гірняцтво, промисел, торговля, лучба стоять у Поляків багато низше як у західній Європі. Ще в більшій мірі можна це сказати про Москалів, котрі на богатях полях матеріяльної культури сходять на пародію культурного народу, хоч мають таку величну державну організацію. Не дивниця тому, що матеріяльна культура стоїть на Україні так низько. З другої сторони для кожного інтелігента Українця повинно стати ясно, що підойм розвитку матеріяльної культури треба шукати не у безпосередних сусідів, як до тепер водиться, а прямо в західній Європі, висилаючи туди на студії інженірів, промисловців, купців, господарів.

На полі умової культури входять на Україні в гру головню лиш впливи польські і російські. Мадярські й румунські впливи мають тільки невеличкий обсяг (Закарпатте, Буковина, по части Бесарабія).

Польська умова культура дуже висока, може повелічатись дуже багатою літературою, знатною наукою і штукою, притім дуже виробленими (на французський лад) життєвими формами. Впливи польської культури на Українців обмежуються майже виключно на західну Україну, зате були вони тут аж до найновіших часів дуже сильні. дперва в останних роках змаліли. Колись ціла Україна, головню правобічна, підлягала цілими віками впливам польської культури, тепер від 1919. р. вплив польської культури знов поширився на цілу західню Україну.

В польській умовій культурі є дві прикмети, що безоглядно заслугують на наслідування у нас. Це її національно-патріотична за-краска, горяча діяльна любов до свого народу, його бувальщини і будуччини. Тому польська порозборова література й штука повинна бути для нашої світлим взірцем напрямів і почувань. Друга прикмета це те, що Поляки дуже доцільно шукають культурних взірців у західній Європі, з особна на науковому й літературному полі. Ця прикмета теж вартна наслідування. Та поза своєю патріотичністю й європейською закраскою польська культура для українського народу не надобиться. Вона аристократична своїм походженням, вдачею і загальним світоглядом, вона відчакнена від люду. Мимо всяких старань польська культура не найшла ще тривких звязей з польським протостолюдином. Вона виросла понад ним, не на нім, не на його питомій культурі. Взорувати молоду українську культуру вповні на польській значилоб відривати її від народного кореня взагалі. Що таке для української культури неможливе, пізнали Українці вже сотню літ тому назад.

Російська культура стоїть матеріально, як вже сказано, дуже низько, та на умовім полі вона має дуже богату літературу, значну науку і високо розвите мистецтво. З цього боку вона стоїть нерівно вище польської культури. Крім цього російська культура стоїть серед культур інших народів Європи вповні відокремлено й виробилася вже на вповні самостійну галузь людської культури так сказатиб євразійську, не європейсько-арійську. Експанзійна й ассіміляційна сила російської культури дуже велика. Таксамо її противенство до західноєвропейської культури, так багато разів акцентоване репрезентами російської культури, зростає з дня на день.

Похід російської культури на Україну доволі давний, від другої половини XVII. в. Та зразу трудно було їй стати твердою ногою серед вищекультурних Українців. Навпаки Українці були аж у XVIII. вік носителями культури в Московщині. Та поволі відносини змінились і відвернулись. Українська культура, згноблена занепала, російська навпаки швидко розрослась і в XIX. віці завоювала всю українську інтелігенцію в межах давної Росії, вхόдячи в кров і кість ледви чи не кожного тамошнього інтелігента. Революція 1917. і дд. років поруч із реакцією проти політичної влади викликала реакцію теж і проти культурного впливу Росії на Україні. Та поза шовіністичні викрики проти „азіятщини“, „варварства“ і т. и. справа не вийшла й російська культура й передусім російський спосіб думання й ділання панують і далі серед 9/10 частей української інтелігенції.

Все це становить велику небезпеку для розвитку молодой української культури. Бо коли Росія завоює культурно Україну на постійне, то пропала вся самостійність українського живла і його чудова мова спаде на правду до ряду нарічій чи й „жаргонів“, його політичні змагання до ряду „крамол“. Це квантативна небезпека російської культури. Ще більша є небезпека квалітативна.

Російська культура це типова культура народу-колоніста на межі двох великих культурних кругів. Вона зложена тільки в малій часті з праславянських і староруських основ. Тим сильніший є

вплив фінського живла, довговічного монгольсько татарського сусідства й панування і расової фінсько монгольської примішки. Великороси поміж всіма європейськими народами (не виключаючи Іспанців і Португальців) найбільш консеквентно пішли шляхом ассиміляції чужорасового живла. Тому їх культура цілком нова і в своїй цілій концепції відмінна від сутоєвропейської „арійської“ культури, Європейський вплив (від XVIII. віку) обмежився сливе до самих внішностей; загальний характер російської культури суто євразійський, відвернений від Заходу, звернений на Схід. Супроти західно європейської „гнилої“ культури ставиться російська культура й то саме устами найкращих своїх представників не то вже критично а просто ворожо. Усе му Заходови вона протиставляє Росію, твердо вірить, що Москва стане третім Римом, що є великим післанництвом російського народу колись стати першим народом — володарем у світі й ущасливити весь людський рід заведенням нової культури й нового ладу в загалі.

Російська культура таксамо великочертна й великопростірна як російська держава. Дотеперішні успіхи її експанції серед усіх „інородців“ давньої Росії, не виключаючи таких Поляків чи Німців, віщують російській культурі величезну світову будучину. Та для українського народу російська культура означає заперечення усіх культурних ідеалів, які є так у кращих західноєвропейських культурах як і в етнологічній культурі українського простолюда, на якій прецінь мусимо будувати нашу повну національну культуру. На місце європейської й простонародно-української гуманности висуває російська культура безоглядну державну рацію, на місце автономізму централізм, на місце народоправства абсолютистичну олігархію, на місце вільнодумного стремління до правди й справедливости безкритичну релігійну чи суспільну догму, на місце ідеалізму й суспільної етики грубий реалізм і бездушний егалітаризм, на місце культу індивідуалізму культ колективізму, на місце активізму євразійський фаталізм. Як бачимо російська культура заперече всі без виімку головні основи українського простонародного світогляду.

Не диво тому, що російська культура все заражувала й заражує Українців погубним національним індиферентизмом. Російська культура універсальна; прикроена до найбільшої в світі держави, навіть від московського простолюдина вповні відчакнена. Народ її не творив, інтелігенція творила її понад народом. Російською культурою вихований інтелігент навіть від московського простолюдина не сказано далекий, не то від українського. Тому то й праця для народу йому не під спромогу. Пірвати український люд на дорогу суспільного, економічного, політичного поступу не зможе ніколи інтелігенція, перейнята московською культурою. Остання російська й українська революція дали на цім полі найкращі докази.

Дальша некориства для нас прикмета російської культури це її визначна зівнішність. Під тоненькою верствою покосту західноєвропейських форм криється неєвропейська дійсність. Вона на кождім кроці визирає з під цивілізованої оболони у кожного чоловіка російського культурного типу. Зверхні форми інтелігента російської

культури разять уважливого українського простолюдина може й так само як зверхні форми московського мужика чи босняка. Та зівнішність російської культури не обмежується на формах. Ще гірше стоїть справа зі змістом. Пр. російська наука, хоч має багато світлих імен навіть сѹторосійських, стоїть далеко позаду німецької, англійської чи французької і то мимо величезного багатства орудників. Все в науці робиться тут переважно на ефект, без методи, тож не дивниця, що виходять всюди фатальні прогалини. Ось возьмім вже не пр. філософію а хочби нашу науку — географію. Нема майже року, щоби російський уряд не вислав якої великої научної експедиції до Азії чи під бігун; кожна видає великі томи здобутків, а тут тимчасом пр. форми поверхні найлюдніщих та найкультурніщих частин європейської Росії є ледви в головних обрисах знані. Найліпшу географію Росії написав Француз Реклю, новійшої, дійсно наукової географії Росії зовсім нема. Нарисам Краснова чи Танфілєва цього титулу ніяк признати не можна, бо їх автори зівсім не знають сути ні методи новійшої географії; тим менче належить ся цей титул многоготовому збірникови під редакцією Семьонова.

Ще виразніше виступає зівнішність російської культури в квестіях суспільних та політиці. Оба ці напрями людської думки стали останними часами дуже модні в російській суспільности. Але яка пропасть ділить на цім полі культурних Європейців від Росіян! В Європі тези суспільних наук чи політики є більше чи менче вислідами життя, їх примінюється до життя і відноситься до них дуже критично. В Росії тези суспільних наук чи політики є якимись відірваними від життя догматами, над котрими російські інтелігенти ХХ-го віку диспутують цілком так самісенько як їх предки диспутували перед пару століттями над сугубим чи тригубим „аллилуя“, над тим чи має бути „рожденна не сотворенна“, чи рожденна а не сотворенна, чи казати „Господи помилуй“ чи „О Господи помилуй“, чи хреститися трема чи двома пальцями і т. д. Тоді бач були в моді релігійні, нині є суспільні справи. А дійсне життя суспільне й політичне йде зівсім незалежно від голошених фраз і загальників. Як фатально відбилася ця перейнята українською інтелігенцією зівнішність на будованні нової української державности, всі знаємо аж надто добре.

Зівнішність є дуже поганим дарунком для кожної культури, і особна так молодій як українська. Зі зівнішностей російської культури може найбільш погубна є моральна розвезеність у половім життю. Вона обхопила все російське культурне середовище не від нині, а слідна була ще за старомосковських часів. Росіянам вона нічого не шкодила й не шкодить, подібно як старокультурним народам Азії. Серед української інтелігенції, яка приймила російську культуру, зробив дотичний російський вплив великі спустошення.

Наведеного думаю вистане, щоб доказати, що московська культура прямо погубна для українського народу. Це не значить немовби то вона сама по собі була лиха чи безвартісна. Навпаки — вона імponує своєю величністю, євразійською оригінальністю й доцільністю, вона може бути для московського народу могутнім орудником у його борні за світову владу. Та для українського народу, при його

суто європейській, індивідуалістичній вдачі, прийняття московської культури було би смертельною отруєю. Колиб навіть українській нарід і пережив такий експеримент (що не правдоподібно), то зіставби на віки нужденним прихвостнем московської нації.

До тогож такий експеримент нам зівсім непотрібний. Або скажім собі виразно : ми є Українці, нарід самостійний та окремішний від Москалів і будуймо свою молоду культуру зівсім самостійно, або скажім собі : ми є Малороси, одна з віток великого русского народа і його високої культури і тоді кладімся супокійно на славно звісній фортеці „українській печи“. Бож тоді навіть над розвитком нашої мови нема чоґо працювати. А третьої евентуальности нема !

Томуто лиш непереможному впливови російської школи та російського міського середовища а не якійсь ідейности можна приписати цю сумну обставину, що багато Українців інтелігентів так захоплюється російською культурою й пересаджує її на український ґрунт. Як безконечно низші ті інтелігенти від українського мужика, що і над Тихим океаном не міняє своєї питомої української мужицької культури на московську, заслугуючи собі у Москалів на згїрдну, але в наших очах дуже похвальну оцінку : „хохоль вездѣ хохоль“ !

Коли хочемо бути й остати дійсно самостійною нацією, то лишається для української культури лиш одна дорога : йти крок за кроком вперед стежками западноевропейської культури, шукати критично взірців у Німців, Англіїців, Скандинавів. А цілий цей розвиток оперти на величній основі нашої високої простонародної культури. Не глядім на заражених московщиною Українців, що каляють власне гніздо, порівнюючи нашу людovu поезію чи орнаментуку з культурою Кафрів, а нашого простолюдина зовуть страшною чорною масою, що має затопити „поступову“ сіль української землі, а придивімся яким несказаним пієтизмом окружають дійсно культурні народи нужденні останки своїх людovих культур ! Тих пару звичаїв чи пересудів, тих декілька пісень ! Якїж ми в своїй бідноті багатші від них !

Та ми цего не видимо. Український нарід сказав устами Котляревського перед сотнею ліг А. Відкрив бач перший діамант на своїй дорозі — рідну мову. На жаль не найшовся ще такий, що сказавби таксамо могуче Б, відкривши спосіб використання скарбів рідної культури і заставивши до цьоґо використання весь нарід. Цей „апостол правди і науки“, хоч мав деяких предтеч, на жаль ще не прийшов. Однак багато вже є людей на Україні, що згодиться зі мною в отсій думці : Українська простонародна культура так богата, що розвинувши всі в ній укриті зароди і доповнивши їх критично з чистих джерел западно-європейської культури, може український нарід добути собі повну всенаціональну культуру, таксамо своєрідну і таксамо високу серед інших великих європейських культур, як є простонародна українська культура серед інших простонародних.

Українська культура не може й не повинна ставити собі таких великочертних світовладних цілей як російська. Та вона може принести сутоєвропейським культурам величезну скількість великих цін-

ностей, так цілком нових як і забутих іншими європейськими народами, яким не пощастило вдержати у себе староарійського культурного добра так гарно і так багато як українському народови. Хто зна чи саме Українцям не судилось принести відродження старіючійся європейській культурі?

XI. Чужі народи на Україні.

З чисел поміщених у IV. главі бачимо, що на суцільній території українського народу живе около 15 мільонів людей іншої народности (поверх 28⁰/₀).

В суцільних територіях західноєвропейських народів такого не буває. Вікова еволюція ассимілювала там чужі елементи майже вповні. В Осередній Європі процес ассиміляції ще так далеко не поступив, там зустрічаємо вже значніші відсотки чужої примішки. В давній конгресовій Польщі вони доходили теж до 28⁰/₀. В цілій Східній Європі й на Балканському півострові великі відсотки чужої примішки є нормальним явищем — вислідом незавершеної ще антропогеографічної еволюції. З осібна на Україні значна висота чужої примішки не може нас дивувати. Український нарід остає від довгих століт під владою чужинців, які систематично скріпляли свої ряди колонізацією (Росіяне, Поляки). Крім цього переважна часть лугової і вся степова полоса України по довгих віках татарського лихоліття заселялась поглядно недавно й під орудою російського уряду, який тут поселявав так Великоросів, як Румунів, Німців, Греків, Болгар і т. и. Крім цього на степах південної України, на Криму й Кавказі остало ще дещо з давних їх мешканців туркотатарського, монгольського й кавказько-понтійського походження.

Найбільш численними поміж чужими народами є Великороси (до 6¹/₂ мільона, поверх 12⁰/₀). Між Великоросами України тільки невеличкий відсоток творять дійсні Великороси-колоністи (в значній части розкольникі). Вони розсіяні стенографічними островами так по північній (Чернігівщина, Слобожанщина) як і по південній Україні (Херсонщина, Катеринославщина, Таврія і т. д). Корінними Великоросами мож назвати теж багато міського населення, головно урядовців, купців, робітників, що як наплавний рухомий елемент прибули на Україну. Всі майже останні Великороси, вичислені статистикою, це зрусифіковані Українці, Німці, Поляки і т. и., що з опортуністичних зглядів причисляють себе до пануючої державної народности. Вони то й разом із зрусифікованими що до мови Жидами надають городам і деяким місточкам України зверхній російський покіст. Їх становище вельми скріпляє подавлюючий вплив великоруського елементу в політичнім, суспільнім, культурнім і економічнім життю України в останніх двох століттях.

Цілком окремішне становище займає (національно) великоруське живло в Донщині, Кубанщині й Терщині. З імени великоруські частини козачих військ цих областей є в дійсности таксамо або й більше українські (по походженню, мові, звичаях і т. д.) як великоруські.

Головно це відноситься до низово донських і кубанських козаків.

Другим чисельно чужий наріз на Україні це Жи́ди*) (до 4 міліони, 7·5⁰/о). Вони розсіпані по цілій Україні, яко переважно міське, торговельне й (у части) промислове населенне. Лівобіч Дніпра їх число нагло зменчається, щоби на південно східній задонській і підкавказській Україні зійти до мініма.

Жидів України, як у прочім усіх Жидів Східної Європи треба вважати без сумніву самостійним і окремішним народом. І то хоч вони на території давньої російської імперії прийняли (на зверх бодай) російську мову й культуру і примінились анальоґічно на Закарпатті до Мадярів, у Галичині до Поляків, на Буковині до Німців і Румунів. Тим не менче Жи́ди становлять дуже одноцільну й високо солідарну національну однину серед населення України, яка попри негативні сторони, аж надто часто підношені їхніми противниками, має теж багато позитивних вартостей.

Третім у черзі чужих народів України є Поляки (біля 1½ міліона, до 3⁰/о). Вони розміщені по містах, етнографічних островах і в розсіпку переважно по правобічній Україні, на скільки вона колись належала до давньої польської держави. Найбільше наплавного польського елемента мають західні межові землі України: Холмщина й Галичина, багато менче Волинь, Буковина, Поділле, Київщина. На східній Україні спадає відсоток Поляків до мініма. Польське живло держиться головно міст і великих земських маєтків та в промислі, торговлі, серед урядництва його теж багато й тому вплив його великий, не тільки в цих українських землях, що знаходяться в займанщині нової польської держави але й поза її межами.

Четверте місце по численности займають Німці (до 1 міліона, близько 2⁰/о). Цікаве, що їх відсоток більший у давній російській Україні як у давній австроугорській. Найбільшу скількість Німців виказують процентово: українська частина Бессарабії, Волинь, Таврія, Буковина, Херсонщина, Холмщина й Катеринославщина, між повітами акерманський, холмський і луцький. Німці на Україні це переважно хлібороби, кольоністи й великі землевласники. По містах їх небогато.

Туркo татари (покерх ½ міліона, до 1⁰/о), доходять до найвищих відсоткових чисел на Криму (Таврія 13·8⁰/о), де творять пр. в ятинському повіті абсолютну більшість. Крім того живуть вони більшими гуртами в Терщині, Кубанщині (Карачай), Катеринославщині (повіт Маріюпіль) і південній Бессарабії (Акерманські Турки). Споріднені з ними расою Кіргізи й Кімліки українського Підкавказзя (Ставропольщина 4·4⁰/о і 2·6⁰/о).

Румуні в (до ½ міліона, 0·8⁰/о) найбільше в Бессарабії, на Буковині й Херсонщині. Це майже виключно селяне кольоністи. Найбільші відсотки вони осягають у повітах: тираспільським, хотинським, акерманським і ананійським.

Болгари (до 200000), виключно кольоністи хлібороби й огородники, живуть головно в акерманським і бердянським повіті, менчими гуртками в тираспільським і одеським.

*) В українській мові вживаю постійно терміну „Жи́ди“ а не „Євреї“. В мові українського простолюдя, яка є підставою нашої літературної мови, слово „Євреї“ має образливий відтінок. Ціаком противно є в російській мові.

Греки (140000) сконцентровані хліборобськими оселями головню в Катеринославщині (Маріупільськiм пов.) і на Кубанщині, як купці вони розсипані по цілому чорноморському побережі.

Вірмене (поверх 50.000), головню купці й промисловці, розсипані широко по всій південній Україні, головню в Донщині (Нахичевань), Ставропільщині й Кубанщині.

Чехи (поверх 38000), живуть головню як хліборобські кольоністи на Волині (найбільше в дубенськiм повіті) й розсипані по більших містах України як ремісники й купці, по Закарпатті як урядовці. Словаки (13.000), розміщені етнографічними острівцями при західних межах Закарпаття.

Черкеси (28.000), вдержались ще на Кубанщині (Катеринодарськiй повіт), деякі останки інших кавказько-понтійських племен на Кубанщині, Терщині й Чорноморщині.

Дуже малими гуртками й розсипково живуть, головню по городах України теж представники західноєвропейських націй: Італійці, Англійці, Французи. Та їх число дуже маленьке. В цім і лежить не послідня причина, чому Україна й українськiй нарід так мало знані в Західній Європі.

Мимо поглядню значної численности ніякiй з чужих народів України не розпоряджає більшими просторами судільної території. Навіть Великороси Харківщини чи Таврії розсипані незначними простором етнографічними островами. Таксамо втратили, головню в останніх роках судільність своєї території кримські Татари.

ХІІ. Український нарід а українська земля. Загальні замітки. Географічне положеннє.

Від старинного лікаря Гіппократа й географа Страбона дуже багато говорено в науці про звязь природи краю з його населеннєм. Для антропоцентричних географів ця звязь мала бути в загалі головним питаннєм усього землезнання. Варен, Монтескіє. Юм, Кант, Гердер, Ріттер і його школа, Бекль, ось головні імена, що вяжуться з дослідами звязи природи краю з його населеннєм. Та цего по суті природописного питаннє не вмiли розвязати ні давнiйшi географи, ні иншi ученi з iсторичним i фiльольогiчним образованнєм та антропоцентричним способом думання. Доперва від коли географія знова стала природничою наукою, могла вона з лiпшим успiхом узятись до дослiджування впливу землi на чоловiка. I тепер ще цi дослiди що йно в початках, та дали вже доволi значнi результати. З тисячiв ниток, що вяжуть нарід з його рiдною землею знаємо бодай десятки. Початки стисло наукових дослiдiв на цiм полi вяжуться й тут з іменем Гумбольдта, потiм же по довгiй перервi з іменем Кірхгоффа, Реклю, Рацеля, Ріхтгофена, Брюна і и. З осiбна твори Рацеля становлять на цiй царинi епоху. Він примiнив у догiчних своiх дослiдах єдино доцiльну аналитичну методу.

При дослiджуваннi взаємин між землею та чоловiком мусимо на кожному кроцi памятати, що найтiснiшi взаємини з земною поверхнею мають помiж усіма сторонами й дiлянками людського життя селитьба й лучба. Та з селитьбою й лучбою вяжеться така безлiч дiлянок людського життя, якi всі при тiм також безпосередно бiльше чи менше звязанi з природою краю, що при дослiджуваннi взаємин між землею та народом України доцiльнiше буде виходити від поодиноких физично-географiчних категорiй i дослiджувати їх антропогеографiчне значиннє.

Завданнє наше тим труднiше, що дотеперiшня українська iсторiографія, хоч це в деякiй мiрi було її обовязком, на цiм полi нічого не зробила. Тому то слiдуючi стрiчки не можуть уважатись чим иншим як тiльки пробним першим начерком взаємин помiж землею й народом України.

Географiчне положеннє це може найважнiший природний чинник в антропогеографiчним розвитку України. Воно поклало нашу вiтчину на найдалшiй пiвденний схiд Європи в безпосередне сусiдство Середньої й посередне (Кавказ, Чорне море) Передньої Азії. Звязь зi середземноморським свiтом є посередна та легка. На заході граничить Україна з балканським кругом держав i народiв i

з Середньою Європою (Угорщина, Чехословаччина, Польща) на півночі з Білоруссю а далі на сході з Московщиною й Каспією. Нинішнє географічне положення Української землі є те саме що перед тисячею літ і більше. Коли правдиві теорії учених (Schradler і и.), котрі вітчини Арійців шукають у південній часті східної Європи, себто на Україні, коли праві ці учені (Niederle і и.), що праїтчину Славян бачуть на землях правобіч Дніпра й Одри, то Українців треба вважати споконвічними автохтонами їхньої землі. І границі українського народу нині майже тісамі, що перед тисячею літ. Лише на западі втратила Україна на постійне деякі давні свої простори в користь польської території.

Північна границя зглядом Білорусинів, зазначена споконвіку величезними лісами і багнами, оставала здавен давна мабуть без ніяких змін, Натомість північна границя України на схід від Дніпра, східня і полуднева границя, підлягали протягом минулого тисячліття величезним переминам.

Головна суть географічного положення України це його крайність. Вже в сірій давнині була Україна видатною межевою країною поміж культурним передноазійським гуртом народів і держав та варварською ще тоді Європою й Середньою Азією. Розсіяні по Україні останки передмикенської культури є німими свідками живих культурних зносин населення території України з цивілізаціями Орієнту (Халдея, Ассирія, Сирія, Егеїда, М. Азія, Египет і т. д.). Феникійські факторії в другому тисячлітті до Христа на південних бережах України це певна аналогія до нинішніх англійських чи нідерландських факторій на берегах Нової Гінеї.

Таксамо визначно крайною, межевою землею була Україна для грецької культури й орієнтальної політичної думки в першій тисячлітті до Христа, коли крізь Україну йшли кочові навали Кіммерійців і Скитів, коли грецькі колонії вкрили густим рядом північні береги Чорного моря й перський король Дарій, пізнавши величезне значіння України для передноазійських державно-політичних відносин, хотів своїм походом на Скитів включити Україну в політично географічну систему Передньої Азії. Та не судилось йому довершити того діла. Україна ще довго остала політично поза межами старинного культурного світа. Та в економічне життє класичної старинности вона ввійшла як межева земля цивілізації, богата в хліб, рибу, невідьника, віск і т. д. Крайною землею тодішнього цивілізованого світа остала Україна теж у геленістичних і римських часах, хоч значні простори її півдня були втягнені навіть у політичну систему геленістичну й римську (Боспоранська держава, Дакія).

Крайнє положення України ще яркіше виступає в світлі понурих огнів великої мандрівки народів. По давно забутих кочових лихоліттях сірої давнини, починається в IV. столітті нашої ери нове кочове лихоліття України від жовтошкірих турко-фінсько-монгольських номадів. Перша філя, що зрушила з посад теж світову римську імперію була гунська, за нею слідували аварська, малярська, хозарська, печенізька, половецька....

У проміжках цих навал, у вчасному середньовіччі, головню під культурними впливами середземноморського культурного круга, якого виразником є тоді Візантія, починає розвивати своє молоде політичне й культурне життє українська нація.

Окрайне положенне України мало без сумніву значні позитивні впливи на цей розвитковий процес. Воно пособило швидкому опанованню цілого північного чорноморського запілля нашими предками Антами. В VI. столітті воно було завершене. Від цього часу мусить український народ більш як тисячу літ сам нести на собі всю страшну вагу крайного географічного положення України.

Це крайне положенне дуже пособило теж повстанню першого історичного українського державного твору. Витворена комбінацією лучби, торгівлі й війни староукраїнська київська держава дуже скоро показала, теж завдяки географічному положенню, величезну експанзію і добула панованне майже над цілою східною Європою. Як далеко сягало тоді південноруське племя — предок українського народу, не знаємо докладно, треба однак припускати, що на полудне сягнула київська держава, а з нею і староукраїнське племя по устя Дунаю, Чорне море і Кавказ, де на північнім Підкавказзі була його провінція Тьмуторокань.

Географічне положенне було дуже важним моментом для староукраїнської держави. Сусідство середземноморського й передньоазійського світу дало їй великі позитивні політичні й культурні вартости. Таксамо дуже багато дало їй положенне на сухопутних шляхах з Європи в Китай і Індію. Та дуже швидко показало свою непереможну силу теж географічне положенне України на пограниччі кочової Середньої Азії. Зі середньо-азійських степів, сего роєвища турко-монгольських кочевих орд, крізь уральські ворота народів приходили на Україну безпереривною чергою орди кочівників і засновували на степах південно-східної України свої держави, звичайно ефемерні, та страшні своєю розгоновою силою. Найбільший український завоюєвник Святослав розбив був слабші орди (Хозарів і Болгарів), та найшов конець в борбі з сильнішою, Володимир, також визначний завоюєвник, мусів битися з кочівниками під мурами власної столиці. Ці боротьби з кочівниками, що зачались ще заки Україна вийшла на історичну арену, продовжались від тепер аж до кінця XVIII. віку з різним щастем. То перемагала українська сторона, українська колонізація йшла на південь і схід, та укріплялась над Чорним морем, то перемагали кочівники і границя України пятилась на північ і захід. Не помагали ряди фортець і граничні вали, будовані київськими князями на південно-східній границі. По упадку київської держави під ударами непереможних полчищ Джингіса й Батия й по розборі Галицької держави загірбучими сусідами, стали впливи кочової Азії ще сильнішими. В часах найсильнішого розвитку татарських набігів (XV. і XVI. віків) ціле Задніпре стояло пустарою а на правобережній Україні Київ, Камянець, Львів були ледви не граничними твердинями, ціле Подніпре, Побожє і Поділле стояло майже пусткою, в вічній трівозі перед набігами. Тоді українська територія обмежувалась на Поліссє, Підляше, Волинь, Гали-

чину, з останніх земель залишались лише дрібні окрайки постійно заселеними. Ці хитання і флюктуації українських границь не мають ніякої аналогії в історії Європи і доказують найліпше, в як тяжких обставинах приходилося жити українському народови.

Сусідство кочової Азії зівсім обезсилоло другий елемент географічного положення України — сусідство Чорного моря. Воно було спосібне дати Україні дуже багато. Чорне море зближало Україну найбільше з усіх європейських земель до Візантії, найбільшого культурного осередка Європи в середніх віках. Ці поглядно короткі хвилі, коли Україна могла без більших перешкод від кочівників оставати в тісніших взаєминах з Візантією, дали Україні величезні культурні користи. Широким руслом попала культура так матеріальна як духовна на Україну, так що від XI-го до XIII-го віку вона була без сумніву найкультурніша поміж славянськими державами і дорівнювала майже усім західноєвропейським державам цивілізацією. Під богатюма зглядами перевисшила тоді Україна й західну Європу, годішний Київ чи Галич переростав о голову тодішний Париж чи Лондон і величиною, і богатством, і торговельним значіннем.

Однак взаємини з морем і Візантією, так сильні в X. віці, ставали для України що раз трудніщі супроти щораз сильнішого напору кочевих орд. Кочівники перервали теж нитку торговельної лучби, що тяглась Україною в Китай і Індію. Вкінці прийшло татарське лихоліття. Воно найліпше показало величезне значінне географічного положення України. Українська держава мусіла перша здержувати східню навалу, по невдачі перша Україна обилась морем крови, доптана стопою азійського кочівника. Правда сильний опір України спинив татарську навалу і лиш Україні має завдячувати Европа, що не спіткала її тасама судьба що Азію, котру підбили в трех четвертинах тісами Монголи. Українська держава, переніши свій центр до Галича й Володимира, ще ціле одно століття боролася з Татарами але вкінці не змогла остоятись. Її нищили Татари, на борбу з ними треба було зуживати всю енергію, рівночасно західні і північні сусіди: Угри, Поляки, Литовці за плечима України могли свобідно розвиватись і росли в силу. Вкінці впала й галицько володимирська держава, й решта України пійшла під угорське й литовське панованне. Люблинська унія 1569. року віддала сливе всю Україну під владу Польщі. Це все наслідки географічного положення України на межах Європи й Азії.

Ще довго по втраті державности тривали сумні наслідки географічного положення України. Постійні татарські і турецькі набіги ще більш її руйнували, міліони цвіту нашого народу, забирані в ясир, мусіли ще довгі століття бути цею живучою струєю, що піддержувала щораз миршавіючий орієнтальний світ. Однак невдовзі по втраті державности почало географічне положенне теж додатно впливати на Україну. Географічне положенне wraz з іншими природними чинниками було одною з головних причин витворення українського козацтва. Яке було його значінне для України не буду розводитись, вистарчить сказати, що воно одно охоронило Українців як нарід перед цілковитою загибллою, бо відновило їх національну гордість і сотворило нову самостійницько-державну традицію.

Перемінивши цілу південну й східну Україну в типову граничну цустару, татарське лихоліття приневолило дуже значну пайку українського народу жити твердим життем вічно зоружених пограничників, які використували природні багатства небезпечного пограниччя. З цієї пограничної людности й вийшла українська козацька організація.

Козацтво яко продукт географічного положення, находить аналогію хіба тільки в північно-американських лісових і степових пограничниках, що йшли в передній сторожі тамашньої європейської колонізації. І то аналогію слабу та не повну, бо американські пограничники ніколи не спромоглися на політичне значінне. Порівнювати наше козацтво з донським, волжанським чи уральським, або з австроугорськими пограничниками теж не ялося. Українське козацтво, хоч було тільки вислідом нещасливого географічного положення України, та захищувало її багато краще від кочового лихоліття як Польша й швидко стало народною міліцією України. Воно вже в XVI. віді репрезентувало визвольні самостійно державницькі змагання цілого українського народу й довело вкінци до воскресення української державности в формі гетьманства. Гетьманщина обіймала що правда ледви половину тодішньої України, але творила черен, довкола котрого могла вирости велика самостійна Україна. Уже не вся вина географічних обставин, що вона не виросла й самостійність, потім автономія Гетьманщини зівсім упала.

Від кінцевих десятиліть XVIII. віку географічне положенне України на порозі двох частин світа стає з некорисного знов корисним. Переважно українськими силами розторощує Россія наконецно чорноморських кочевиків. Цей факт має величезне значінне для України. Відтепер починається цей величезний та тихий колонізаційний рух українського народу на схід, південний схід і полудне. Цей рух протягом одного століття збільшив українську територію більш ніж у двоє. Україна знов сягнула і то мирним путем до усть Дунаю, до Чорного моря, Кавказу, Каспія і долішньої Волги. Все те знов є впливом географічного положення України. В иншій положенню не малиб Українці тільки свобідних земель до довільної експанзії.

Ця експанзія українського народу ще далеко не скінчилась, але мабуть вже перейшла свою кульмінаційну точку. Тепер еміграція українського елементу все ще дуже велика, та далеко їй до колишньої. Земель так свобідних як колись були і так легких до займання, вже не має і масовість переселення мусила устати.

Тим не менче географічне положенне отвирає світлу будучину будучій українській колонізаційній експанзії. Підкавказзе і степові области над долішною Волгою і Уралем є властиво з культурного боку *bonum nullius* (нічье добро). Московська колонізація з кліматичних і инших причин вже на нижньому Поволжі не вдається, тим менче на Підкавказзю, а инших колонізаційних конкурентів задля їх малокультурности й малочисельности Українці не мають чого боятися. Вже тепер Українці становлять на Підкавказзі безоглядну більшість.

Сколонізованне Підкавказзя дає українському народньому живлу основу до колонізаційної експанзії в Кавказі й на Закавказзі. Ге-

ографічне положення цих земель ставляє перед український нарід величезні політично- й економічно-географічні можливости. Землі, положені в трапезоїді: Кавказ, Суес, наконечник перської затоки творять т. н. черен Передньої Азії, найвизначнішу переходову країну цілого Старого Світа. Всі головні шляхи лучби Евразії й Африки, так морські як сухопутні сходяться тут в оден велитенський жмут, щоби звідси розійтись примінясто на всі боки по трох частях світа. Поширення української кольонізаційної експанзії в цей пре важний географічний черен, може мати необчислимі в своїх користях наслідки.

Географічне положення України на порозі Центральної Азії знов дуже видатно пособляє українській кольонізації в Туркестані й Середній Азії загалом, а також кольонізації Сибіру. Довжезним на багато тисяч кілометрів шляхом протягнулись ряди й гурти українських кольоній здовж південної границі Сибіру аж за Амур до берегів Японського моря. На цій довжезній смузі повстали вже дочерні народи українського національного живла й щораз то загушується число українських кольоній. Цей напрям кольонізації з географічного боку не дуже корисний, бо не достає йому безпосередньої сполуки з рідним пнем. Та при сприятливих умовах український нарід може найти поволі сили, щоби цей покищо несущільний ряд кольоніяльних просторів, від Каспія по Тихий океан, перемінити в суцільну смугу української території на тисячі кілометрів довгу, на сотні широку. Перші кроки вже зроблені нашим простолюдином з велитенською, хоч півсвідомою великочертністю.

Великий кольонізаційний рух Українців в ХІХ. столітті, хоч йому треба завдячувати таке розширення української території мав для української справи з другого боку теж лихі наслідки. Він вичерпував усю енергію українського народу протягом більше як століття і забирав Україні що найрухливіші та найенергічніші одиниці десятками тисяч що року. Наслідком цього руху вся жива сила народу зверталася в оден бік: добувати нові землі та розживатися на них. Через це потерпіла дуже сильно політична думка і культурні змагання Українців як народу.

По мирнім розширенню границь України по Чорне море, воно по довгих століттях знов відзискало своє значіння для нашої території й народу. Правда вже нестало над цим морем культурного сонця Византії, вікове турецьке господарство потопило висококультурні колись береги Чорного моря в багні варварства. Але море все морем і воно дало Україні по кількох століттях в ХІХ. віді перший раз нагоду безпосередньої лучби з широким світом. Правда, Чорне море зачинене і природою і міжнародними договорами, при тім російський уряд, хоча чи не хоча чи спинював належний розвиток плавби на нім. Правда Чорне море лежало майже чотири століття оподалік від головних торговельних доріг світа. Однак усі ті лихі прикмети Чорного моря почасті вже втратили, почасті невдовзі ще можуть стратити на вазі. По перекопанні Суеської шийки (1869) Середземне море, дотепер сіпа в вулиця, стало знов одним із головних шляхів світової лучби. Чорне море це одно з головних відгалужень цього

шляху. Вже виринали й виринають пляни получить Балтійське море з Чорним через Двину і Дніпро, Чорне море з Каспійським через Маничську заглибину, каналами доступними для морських кораблів. Тим робом замкнуття Чорного моря стане багато слабше і саме через Україну підуть два великі мореплавні шляхи. Чорноморська плавба мусить при поступі європеїзації Сходу скорше чи пізніше розвинути на великі розміри, хочби наслідком великої скількості й ще більшої ріжнородности продуктів його побережних земель. Набережне населення українське, все проявляло і проявляє великі мореплавні здібности. Українці становили бодай три четвертини залоги кораблів, так воєнних як торговельних, що плавали по Чорному морі під російською флягою. При зрості народоправного устрою в Росії не вдержаться обмеження, котрі ставить уряд торгівли чорноморської на користь балтійської.

Вкінці великі торговельні шляхи в міру розвитку європеїзації Орієнту починають по довгих століттях перерви знова приближуватись до України. Починають відживати давні великі сухопутні шляхи, що перед тисячу років вели з Європи крізь Україну до Передньої, Середньої, Південної й Східньої Азії. Ортодрома, себто найкоротше геометричне получение Західної Європи з Індією переходить саме через Україну: попри Бересте, Київ, Харків, устя Куми. Коли здовж цієї ортодроми буде проведений жмут залізничних і повітряних шляхів і з ним скоординуються теперішні й майбутні водяні шляхи, то тоді Україна дістане першорядне економічне значінне яко переходовий край одного з найважніщих шляхів лучби на всій землі. Тоді що йно значінне Дінпра, Дону, Чорного, Азовського й Каспійського моря як бічних галузей і дозовових доріг головного шляху стане величезне.

Кожний зрозуміє, що тоді й політичне значінне України виросте до небувалях розмірів. Вже дотепер вона була неоціненою посілістю для Росії, лише її посідання позволяло Росії тяготіти до Балкану, Босфору, Передньої Азії, Індії. Коли-ж великі світові шляхи, що колись так підсобили творбі й могутності старої київської держави знов наближаться до границь України й підуть впродовж неї, тоді Україна, що пануватиме над цими шляхами, стане першорядним чинником у світовій економіці й політиці. Посідання української території буде тоді найціннішим скарбом і квестією життя для держави, що її тоді посідатиме. А колиб Україна була тоді самостійною державою в етнографічних границях, то вона відразу сталаб одною з найбільших і наймогутніщих держав цілого світу.

Ще на одну прикмету географічного положення України мусимо на прикінці звернути увагу. Це її довговікове положення оподалік культурних центрів. Знаємо яке велике значінне мала для України короткотривала безпосередня лучба з культурною Візантією. Лише на цей короткий час дозволила історична судьба Україні зблизка грітись при огнищи культури. Вал кочового варварства відділив дуже скоро Україну від цього огнища і коли воно потім погасло, вона опинилась відразу в великій віддалі від усіх культурних осередків Європи. Одинока Польща передавала Україні посередно західноєвропейську

культуру. Та хиби польського державного і суспільного ладу не дозволили западній культурі прийнятись там у всій повноті. Тому Україна дуже небогато скористала на цій дорозі з західноєвропейської культури. Московщина аж до XVIII. віку стояла культурно значно низше від України, а хоч новітня Росія потім скоро дігнала її й перегнала, то й до нині Україна звідтам сливе нічого культурно не скористала, ба навіть стратила. Білорусини, Румуни, Словаки. Мадяри теж не були і не є так культурними сусідами, щоби могли видатно причинитись до розвитку української культури. Осідки повної западноєвропейської культури: Німеччина, Франція, Англія, Скандинавія дуже далекі і можуть дотепер лише посередно впливати на Україну. Низький рівень культури на Україні має отже свою головну причину в її географічній положенні.

ХІІІ. Український нарід а українська земля.

Прямова будова.

Другий географічний елемент: прямова будова мав і має таксамо важний вплив на український нарід як і географічне положеннє.

Головним чинником у прямовій будові України є рішуча перевага рівнин. Низи і плити займають більш як 9/10 простору України. Тих 200 чи 300 метрів це обсяг, поза котрий майже не виходять ріжницї висот на українських землях. Такі малі висотні ріжницї мають для антропогеографічних відносин величезне значіннє. Перше знамя таких низових просторів це недостача природних перепон, що моглиб творити добрі природні границі. А недостача добрих природних границь тяжко відбивається в історії кожного низового народу. Відбилась она дуже болючо теж і на Українцях. З виїмком Чорного моря, що було колись границею староруської держави і є нині границею українського народу і Радянської України, не мала і не має Україна добрих природних границь. Ні Карпати ні Кавказ вповні добрих природних границь Україні не давали ні не дають. Межі України все були легко доступні всяким завоювникам і оборона державної самостійности була для України нерівно трудніща як для якого небудь иншого краю Європи. Правда, з другої сторони недостача гірських границь позваляла розширяти межі держави майже до сходу. Скорий і великий зріст старої кївської держави дає тут досконалий примір. Але на жаль з тих самих догідностей скористали потім з багато ліпшим успіхом Татари, Литовці, Поляки, Москалі, зі шкодою для Українн. Легкість воєнних походів, легкість територіяльних здобутків, пригідні дані для розвитку забірних держав — усі ці антропогеографічні прикмети великих рівнин оправдалися дуже видатно в історії українських земель. Питоме для великих низів глоченнє ріжних народів переживала й Україна. Від Кіммерійців до до Турків і Кімликів кілько то народів пересунулося по її рівнинах!

В теперішних часах високорозвитої лучби, коли техніка може побороти сливе всі труднощі терену, природні перепони втратили

богато на вартости, отже й лихі прикмети низів згідно зменчились. Правда, стратегічно й тепер Україна трудна до оборони і противник, що заатакувавби Україну пр. від півночі чи сходу, поставив би її в дуже небезпечне становище. Однак таксамо без природної охорони є від віків пр. східна і західна границя Німеччини, північно східна Франції і т. д. Їхнім народам і державностям приносила ця відкритість границь багато нещастя. Та вона тим більше скріпляла внутрішню силу народів і держав, патріотизм, організаційний змісл, енергію відпорности. Свого часу (X. і XVII. вік) відкритість границь України насталила українську народню могутність. Може настать її й у будучині!

Поза тим стратегічним моментом уявляють українські низини і плити майже самі вигоди. Брак тяжко перехідних природних границь довкола України все облегував міграцію й експанзію українського народу. Тим робом дуже легко зросла українська територія від кінця XVIII. віка в двоз і розширяється без труднощів щораз дальше.

Не лишень з огляду на недостачу природних границь має низовий характер України антропогеографічне значінне. Загальний брак видатних взнесінь серед просторів України все пособляв дуже легкій лучбі поміж найдальшими її точками. Проведенне шляхів не зустрічало на Україні сливе ніяких перепон і можна було вести їх прямолінійно. В нинішних часах битих шляхів, залізниць, воздушної плавби, це велика і важна прикмета українських земель, котрої на жаль дотепер як слід не використано. Бо залізничі шляхи України заложені для чужих позаукраїнських центрів, без огляду на природні центри України. Наслідком цього не приносять теперішні шляхи на Україні таких користей для лучби, які моглиб приносити.

Дальшою головною прикметою всіх, отже й українських низів є їх велика однотайність. Ця однотайність витворює однаманітність життєвих условин і дає українському народові велику одноціліність в його заняттях, звичаях, мові і т. п. Типи будівель, народної ноші, так ріжно-родні на малих просторах пр. у Німеччині, простираються на Україні на сотки тисяч квадратних кілометрів з дуже незначними місцевими відмінами. Низовий, однотайний характер України пособляв також до певної міри незмінному перехованню давних звичаїв через довгі століття і повільному розвитку культури. Бо брак природних противенств на українській території викликував недостачу внутрішніх противенств серед її населення, противенств, що збагачують здібність і характер цілости нації. А тим самим робом родив брак головних підойм до розвитку і поступу, котрих повно на просторах середущої та західної Європи, менших і біднійших природою. Меляхолійність і байдужність, типові прикмети низинних народів, споконвіку були прикметами й Українців, а ті прикмети зівсім не пособляли новітньому культурному розвитку. Дперва нинішні часи легкої лучби можуть у значній мірі обезсилити лихі впливи однотайности будови поверхні українських земель.

Одначе далеко не всі типові прикмети низової нації мають Українці. Хибує їм передусім і все хибувала здібність до розвитку централізації і за нею йдучої великої політичної сили, одним словом

здібність до творення державности. Ця питоменність низових народів дуже сильно розвита у Москалів, слабше у Поляків, була все дуже слаба в Українців: Українці ніколи не мали і не мають питомого низовим народам видатного нахилу до нівеляції стремлень, до спрямовання їх в одну сторону, до підпорядковання своєї індивідуальности інтересам держави. Лише там, де при загальній рівности всіх громадян отвиралося кожному однакове поле до зазначення свого власного „я“, уміли Українці шанувати державну думку і дуже гарно вводили її в життя. Найліпшим цього приміром є запорожська Січ. Отся обставина й одиноко дає надію, що Українці в нинішніх часах народоправства мають дані бути державним народом. Бо тепер державне життя стало таким, яким його хотіли бачити Українці передчасно, сотки літ тому назад.

При великій одностайности українських низів кожде взнесенне поземелля має свою вагу. Легкі набренілости поземелля, ряди горбів, річні долини, навіть багна і ліси виступають в українській історії яко важні границі, оборонні лінії, основи міст і замків, місця захисту, сторожеві станиці і т. д. Навіть так незначні нерівности як могили на українських степах відіграли значну ролю в історії України.

Антропогеографічне значінне гір України загалом не велике. Кавказ щойно в останнім столітті став невеликою своєю частиною українським, до Яйли дійшли межі України ще пізніше, а Карпати мимо того, що споконвіку входили в українську територію, займають занадто малу і слабо заселену її частину, щоби могли відіграти значну ролю. Однак на малі розміри подибуємо і в Карпатах усі впливи гір на чоловіка.

Постійне ходженне в гору чи вділ ставляє значні вимоги до мязів, легенів і серця. Томуто, як каже Рацель, тіло верховинця закалюється без його волі чи відома. Витрівалість і відвага мусять бути прикметою верховинського мнсливця, дроворуба, дарабника чи пастуха, Постійне сусідованне з дівичою природою мало заселених верхів, полонин, лісів розвиває у верховинця второпність, почутте свободи і самостійности, життя у відосібнених долинах родить велике привязанне до домівки і рідних сторін взагалі. Усі ці прикмети бачимо виразно у наших Верховинців.

Українські Карпати й дотепер належать до найрідше заселених частин України. Головно із цієї причини вони все були пасивною областю, котру історичне життя оминало. Безсумніву мусли бути наші Карпати протягом довгих століть майже безлюдні. Історичні рухи обходили карпатську верховину звичайно на північ або на південь, коли-ж відбувалися в поперек неї пр. походи Мадярів, Татар, то швидко приходили безлюдну пустару. Задля всего того Карпати не відігравали ніколи зглядом України ролі важного граничного заборолла. Без більших перешкод сягнула галицько володимирська державність за Карпати. Вони не здержували теж угорської експанції на Галичину.

Гори мають звичайно велике антропогеографічне значінне яко захист окремих частин народу або й цілих народів чи племен. З того погляду Кавказ із його мозаїкою народців є просто шкільним

приміром. Карпати з їх зглядно легкою перехідністю саме на їх українській частині мали під тим зглядом невелике значінне. Вони давали що правда протягом цілих століть захист волооським пастухам, що випасаючи свої отари по всіх карпатських полонинах далеко аж поза Татри, полишили по собі незатерті сліди в місцевих назвах гір, рік, долин, сіл. Карпати давали теж захист численним українським утікачам з під панщинної кормиги, які творили черен звісних чорногірських опришків. Грабіжництво, питоме верховинцям по цілм світі, розвинулось отже як географічна прикмета гір і у нас. Однак ніякий державний завязок не вийшов від Карпат. Альпи витворили свою Швейцарію і багато причинились до розвитку Австрії — Карпати, крім принагідного захисту не дали Україні нічого.

На ще одну антропогеографічну прикмету гір мусимо тут звернути увагу. Це загальна біднота їх населення і конечно його експанзія. Населення Українських Карпат при малій скількості продуктивної цілини вже в половині минулого століття найшлося в скрутнім положенню. Найперше проявилось це у Лемків, потім у Бойків, в останніх десятиліттях у Гуцулів. Вислідом цього скрутного положення була передусім мандрівка за заробітком. Лемки кинулися спершу до малярства, потім до сезонного робітництва при ріллі на долах, в останніх часах до масової зарібкової еміграції до Америки. Бойки спершу промишляли солярством, потім узаялись до торгівлі овочами і ведуть її до тепер на значних просторах середньої Європи. Зарібкова еміграція захоплює в останніх часах і їх щораз більше. Гуцули що йно недавно взялись до сезонного робітництва рільного та до роботи при дереві поза межами власного краю. їх питомий домашній промисл мігби їм дати значну поміч, однак зівнішні причини замість піднести його, доводять до занепаду.

Розглядаючи загальний вплив прямої будови України на її нарід мусимо також застановитись над антропогеографічним значіннем геологічного складу. Не годиться його недоцінювати, як дехто робить. Бо в кождім разі від геологічних умовин залежить дуже багато життєвих відносин населення.

Коли морфографічні чинники прямої будови України мали переважно негативне значінне, то вплив геологічних відносин бує переважно позитивний. Геологічний склад підложа України має в двох напрямках велике значінне: для промислу й для хліборобства.

Полишаємо зівсім на боці це величезне значінне, яке має геологічний склад і тектоніка посередно через обусловлені ними форми терену. Звернемося лише до вище згаданих безпосередних впливів. На першій місци стоять під нинішню пору безсумніву мінеральні багатства території, бо вони обусловлюють загальний господарчий тип даного краю. Україна, як побачимо низше, посідає дуже значні засоби ріжних копалин. Найважніші в нинішніх часах кладні вугля, заліза, соли, нафти знаходяться на Україні в дуже значних скількостях. З них лише поклади соли мали своє історичне значінне, витворюючи оживлену лучбу і торгівлю вже в староруських часах, потім спричинюючи зріст чумацтва. Інші копалини що йно в останнім століттю добули собі велике значінне і в багато декого виробили

погляд, що Україна може колись стати таким промисловим краєм як нині Англія чи Бельгія. Однак оден погляд на карту України поуче нас достаточо, як великий її простір займають багаті ужитимі мінералами області, одна година студій вистарчає, щоби зясувати собі, що припаси цих мінералів для дійсної індустріялізації України в трийцять разів за малі. Тоді легко зрозуміємо, що значить геологічний склад. Він засуджує Україну на найдальші часи бути переважно хліборобським краєм, що правда із запорукою гарного розвитку автаркічного промислу з деяких центрів.

На теж саме вказує Україні дорогу геологічний характер її цілини. Майже три четвертини України лежать в кліматично найкращій чорноземній області східної Європи. Чорнозем, задля своєї постійної родючости один з найцінніших родів цілини на світі, робить Україну найбільш родючим краєм усеї Європи. Родючість української землі була мабуть одною з головних основ творби й існування староукраїнської держави, бо підсобляла хліборобству, осілости й загущенню населення. Це була родючість чорнозему, що головно допомогла українському народові пережити всі ці лихоліття, якими навістила його історична судьба, бо дала йому спромогу бодай легко прохарчуватись. Коли український нарід не тільки пережив усі історичні катастрофи своєї історії але й залишвся другим що до числа славянським народом, то це треба приписати не на послідньому місці родючій землі його батьківщини.

Не дивно тому, що Українці були споконвіку і до нині є переважно хліборобським народом. Велика природна прикмета України — родючість чорнозему мусить і на дальшу будучність бути її головним багатством. Невдовзі її значінне зросте ще сильно. Великі простори екстензивної продукції збіжжя на землі: американські прерії й пампаси, австралійські крайні степи і т. д. дійшли вже до апогея своєї продуктивної сили. Вони дуже швидко муситимуть перейти до інтензивного господарства, так для них трудного і тоді значінне українського чорнозему, який задержує від тисячліть свою велику родючість, мусить стати багатом більше як нині, коли Україна все таки є одним з головних центрів збіжевої продукції на світі.

Родючість української землі мала однак попри свої добрі сторони й неодну лиху. Мов обіцяна земля принаджувала вона споконвіку чужинців чи як завоюників чи як кольоністів з їх бідніших природою земель. Родючість принесла Україні безліч лиха і нещастя — українська земля все лише малу частину своїх плодів віддавала рідним дітям. І дотепер нечисленні чужинці забирають найбільшу пайку багатих плодів України. Їх рідні діти зі своїх кровю і потом зрошених загонів ледви тільки можуть зібрати, щоби не вмирили з голоду і то лише в добрих роках. Слід згадати й другу лиху сторону родючости України. Буйність землі здавна зродила у нашого народа байдужність і недбайливість в її управі. Правда Українець ліпший хлібороб від Білорусина, Москаля, Румуна, Татарина. Але від віків він звик спускаться на буйність рідної землі й остав далеко поза поступовими хліборобами середньої і західної Європи. Старі хліборобські пережитки і способи. держаться у нас з великою тривкістю,

а ту землі стало вкінці обмаль і треба до її оброблювання взятися инакше як діди-прадіди робили, щоби використати її як слід і надолужити поглядне зменченне культурної площі.

Геологічний склад підлога України відбився також на її будинках та шляхах, Будинки чоловіка все обусловлені підложем і тому хати ліплені глиною і криті соломною є до нині типовою домівкою Українця. Дперва в оставніх часах починає і по селах розповсюднуються цегляна будова з черепяним дахом. Кам'яні будівлі на Україні ніколи не були первісні і прийшли сюда з вищою культурою. Причини цьому треба шукати не в недостатчі будівельного каміння. Під грубою кривлею сукромого ґрунту є він майже всюди на Україні і то в знаменитій якості. Однак богацтво глини вказувало все блищу і легчу дорогу до ліплянок. Навіть ця дрібниця мала свій і то переважний наслідок. Староруські міста складались переважно з деревляних і ліплених домів, а укріплені були земляними валами з частоколом або ліпленими городнями. Муровані дома і міські окружні мури були рідкі. Ця обставина спричинила швидкий упадок старих українських міст навіть під напором кочівників. Не впалаби так скоро українська держава, колиб була засіяна сильно укріпленими мурованими містами.

Глибоке чорноземне і глинясте підложе України вплинуло дуже видатно на якість її шляхів. Попри недбайливість держав, котрі володіли Україною, сама природа утруднювала належите моцenne шляхів. Камінне лежало глибоко під глиною, ніхто його не ломив на инший ужиток, трудно було попасти на думку моцнення шляхів каміннем. Навіть у нинішніх часах спорудженне добрих доріг є на Україні не легке. Приміром на Поліссі, Підляшші, Слобожанщині, на чорноморськiм низу, прямо нема доброго матеріялу до моцнення доріг.

XIV. Гидрографія і клімат України в їх взаємнах з чоловіком.

Розглянувши впливи погожі і прямої будови України, перейдім до антропогеографічного значіння українських вод.

Про значінне Чорного моря я вже згадував при пологіій будові України. Воно бувало в тісній сполуді з українським народом в староруських і козацьких часах, однак через недостаток доброго розвитку берега, добрих пристаней і островів не вспіли Українці стати типовим мореплавним народом, мимо доказаних великих здібностей в цім напрямі.

Невеликий простір Чорного моря, таксамо як його замкненість не пособляла розвиткови мореплавства. З одної сторони велика бурхливість і небезпечність бурей (задля близости берегів) відстрашували від плавби, хоча знов закалювали моряків на безпеки. З другої сторони малий простір моря позволяв вдоволятися малими суднами. В хвилю погоди вони таксамо служили як великі, в певну хвилю оставали в пристани. Це спинювало роєвиток мореплавства великими кораблями на велику скалю і великі віддалі. І Украївці хоч у деяких періодах своєї історії були дуже добрими мо-

ряками, не звязалися до тепер з морем так тісно як інші набережні народи інших морей.

Значно сильніші звязи лучили український нарід з ріками його території. Антропогеографічне значінне українських рік виступило в історії України в спосіб типовий для всіх рівнинних країв. Ріки мають антропогеографічне значінне передусім яко вигідні дороги. Великі головні ріки України, що уходять в море, головню Дністер і Дніпро мали все характер перехідний. ні то рік ні то морських рукавів. В княжих часах морські кораблі доходили Дністром до Галича, в козацьких часах турецькі галери заганялися за чайками аж під пороги. Для давнішого мореплавства взагалі була мала ріжниця між морем а рікою. Морські дороги з легкістю продовжувано ріками. На українських землях переводили це найгарніше Варяги. Їх „путь с Варяг в Греки“, що став пізніше головною дорогою старої київської держави. йшов від Балтійського до Чорного моря ріками й волоками. Мандрівки Варягів по українській водянній сіти мають велике історичне значінне. Бо хоч нині майже певно знаємо, що Варяги не є творцями староруської держави, то однак ніхто не відмовлятиме їм великого значіння при її творбі.

Ріки це природні отже найлекші й найдешевші дороги. Именно для широкопростірних земель, як північно-американські Зєдинені Держави, Сибір, Росія, Україна, значінне рік як шляхів є величезне. Ріки лучать народи. Дністер і Дніпро лучили Україну з морем і культурною Византією, з цілим світом середземноморської й орієнтальної культури. Дніпро своєю сильно розгалуженою водяною сіттю лучив Україну з Польщею, Білою Русею, Московщиною а посередню з Балтійським морем і північною Європою. Нині по проведенню навіть цих нездалих каналів, що лучать його з Вислою, Німаном і Двиною відграває Дніпро дуже важну ролью яко артерія, що лучить краї і народи ріжних типів, ріжних плодів. А ще світліша його будуччина, коли він стане доступний морським кораблям і сполучить два моря ціпким звеном свого величнього русла. В часах козащини значна часть українського народа стала прямо річним народом. Житте-бутте Запорізької Січи було в цілости звязане з Дніпром — він її захищав, кормив, одягав. Запорожці стали так типовим річним народом, велика ріка стала для них такою життєвою konieczністю, що основуванне иншої Січи було можливе лиш на иншій великій ріці пр. Дунаю, Кубані, та всюди не вдавалось. Не диво, що в фантазії українського народа виріс Дніпро на народну святощ.

Дальше антропогеографічне значінне рік лежить у цім, що вони дають напрям богатом народним рухам. Історичні жерела вказують на поширюванне старої київської держави долі Дніпром а галицької долі Дністром і Прутом до устя Дунаю. Безсумніву і перше розширенне українського народу мусіло йти вздовж Дністра, Бога, Дніпра на південний схід, бо при всіх вище згаданих хитаннях меж України їх поступ йшов до південного сходу, паченне на північний захід. Історія XVI-го віку позволяє нам виразно бачити, як перші піоніри нової кольонізації — козаки прямують у степи лінією Дніпра. Хоч це загальник, а таки можна без обиняків сказати,

що за українськими ріками весь український нарід спрямувався на південний схід. Ще й дотепер в цю сторону розширяється невпинно українська народня територія.

Природа звязала тим способом Україну виразними напрямками з південним сходом. Однак значні окраїни нашої території: середуща Галичина, Холмщина, Підляше, часть Волині, своїми ріками направлені на захід і північний захід у балтійську область. Крім цього перехід від чорноморських рік у балтійські дуже легкий: з Дністра в Сян і Буг, з Припяти у Вислу і Німан. Ця обставина має першорядне значінне і мала свої наслідки так у минувшині, коли західні впливи саме на це українське пограничне легко переходили, як і в будуччині, коли дотоперішні канали будуть поправлені, а нові проведені. Україна має зі заходом і північчю зівсім не гірші звязи, як зі сходом і творить з гидрографічного огляду дуже важну переходову країну. Старий путь „с Варяг в Греки“ може вже в найблизшій будуччині святкувати своє славне воскресінне з усіма своїми економічними й політичними наслідками. Розуміється може ще важніша буде роля „пути с Німцев в Греки“.

Зівсім не випадкове є це цікаве явище, що з північним сходом, з Московщиною, не лучать України ніякі гидрографічні вузли. З області Дону лише його верхівя і деякі простори над середнім Доном належать Московщині. Гидрографічна окремішність української території від московської виступає тут у повнім світлі. Московщина має споконвіку інші напрямки, інші артерії, інші гидрографічні вузли.

Нинішня географія не вважає рік правдивими природними границями і в супереч історії та етнографії не вірить в їх роз'єднуючу силу. І дійсно ріки як границі не відгравують на Україні ніякої ролі. Навіть обрамлена непрохідними болотами Припять не творить доброї границі з Білоу Русю, обосторонні етнографічні впливи, ба й границі зівсім її не респектують. Ріки не є взагалі ніякими тривкими перепонами, вони радше лучать як розділюють поодиноких людей і цілі народи. Лиш як хвилева перешкода мають ріки свою стійність у війнах і з тої причини багато української крови потекло українськими ріками в море.

Ще на одну прикмету українських рік мусить антропогеографія звернути увагу. Українські ріки стремлять концентрично до Чорного моря й розгалужуються неначе велитеньський віяр до нутра України. Ця дійсність посполу з обставиною, що Чорне море це одинока добра природна межа України, природничою конечністю приневолюють український нарід шукати своєї головної політично географічної опори в Чорному морі.

Впливи воздушного океану, що окружає грубезною обволокою нашу земну кулю, є на весь її органічний світ такі великі й очевидні, що не потребує довше над ними розводиться і їх істнування основно доказувати. Антропогеографічний вплив клімату був мабуть першим впливом природи на чоловіка, що звернув на себе увагу географів. Дуже багато говорено і писано на цю тему і намножено багато всіляких нісенітниць, так що треба бути дуже осторожним при читанню ріжних елюкубрацій давніших географів і негеографів на цю

дему. Доперва в найновіших часах природописно вишколені антропогеографи, головно Рацель, розглянули справу впливу клімату на людей з належитою стислістю.

Двоjakим способом впливає клімат на народи. Або безпосередно. себто на їх тіло і духа, або посередно, обусловлюючи умови життя народів. Бо клімат має велике значінне для положої і прямої будови, гидрографії, рістні і звїрні краю. А з них знов виходять умовини життя народів. Оба способи впливів, посередний і безпосередний дають разом антропогеографічні висліди, що проявляються в економічних, суспільних, політичних і и. змаганнях народів і в їх державах.

Положенне України, майже таксамо далеко від рівника як від бігуна, на півенно-східних межах Європи, так дуже під кліматичним зглядом упривілеєної, дало їй оден з найгарніших кліматів уміреного підсонню. Горяче літо позволяє на видатне використання землі, сувора зима і загальна змінчивість температури закалює тіло й душу, буйні вітри прочищують атмосферу і вводять рух у природу, скількість опадів, достаточна для рістні, таксамо далека від надміру вохкості западної Європи, як і від надмірної мертвої суші азійських степів. З огляду на загальний вплив клімату України на її нарід, він є досить подібний до впливу клімату западної і середушої Європи. Українці є безсумніву одним з північних народів Європи і доказують це наглядно тим, що не можуть легко заакліматизуватись в тропічним підсонню такої Бразилії чи Аргентини. Там Українці без сумніву гірше можуть примінюватись до клімату як Еспанці, Португальці чи Італійці. Але, думаю, ліпше чим Англійці або Скандинавці, бо Українець вже в своїй вітчизні звик до довгого і горячого літа. До холодного сибірського клімату привикає Українець теж дуже скоро і легко, бо морози на Україні хоч короткі та тугі і трудніщі звичайно до знесення як сибірські — сухі, без вітрів. З кліматичного погляду кольонізаторські спосібности Українців повинні бути навіть ліпші як такіж спосібности культурних народів западної чи середушої Європи.

Клімат України, як ми вже в першій частині цієї книжки зазначили, є по цілій великій нашій території, з виїмком південних її окраїн, дуже одностайний. Ця одностайність з одної сторони добра, бо причинюється до одноцільности народу, з другої сторони вона непригідна, бо ріжнородність клімату оживлює і прискорює хід історії на данім просторі. Бо тоді ріжницї народного характеру і способу життя дають безліч товчків до розвитку і поступу.

Мимо цієї зглядної одностайности, виходять таки значні ріжницї, коли порівнаємо північні окраїни нашої вітчизни з полудневими. Україна має в менчій мірі ту саму добру кліматичну прикмету, що Франція, а то перехід уміреного европейського клімату в теплий середземноморський без видатніщих границь. Тим способом повстає ріжниця в продуктах, що впливає на розвиток лучби та торговлі.

При описи українського клімату зазначили ми вже вище, що він серед кліматів сусідних областей Європи займає окреме становище. Зараз таки за межами України на півночі і сході обнижується середня річна температура відразу сильно, а таксамо більшає довжина

і морозистість зими. Рівняти московський клімат з українським не буде ніхто, ськ так ознакочмлений з дійсним станом річей. Мимо цього звісний історик і публіцист Леруа Боліе вважає одноцільний клімат одною з головних причин єдності Росії. „В січні“ — пише він — „нераз мож їхати з Астрахану до Архангельска саными, Азовське і Каспійське море таксамо замерзлі як Біле море або Фінський залив, Дніпро таксамо як Двина. Зима вкриває майже кожного року північ і полудне одною білою скатертю. Менче цупкі є звязи, що навязує літо, але остає надвижка еднаючих обставин“.

Таке може писати хиба чоловік, що не має поняття і про кліматологію і про антропогеографію. На таких премісах може опиратися хиба той, що апіорно, задалегідь обдумав собі якийсь загальник і хоче за всяку ціну доказати його стійність. Бо-ж звісна річ, що така сама зима з її білою скатертю вкриває рівночасно і всю Скандінавію, Польщу, по части навіть Німеччину й північну Францію. Можна сливе кожоді зими заїхати з Астрахані не то до Архангельска, а до Іркуцка в одну сторону, до Штокгольму в другу, до Парижа в третю. Не лишень Дніпро замерзає, але й Висла, Одра, Лаба навіть деколи й Сена. Колиб узяти сніг і лід як основу обеднання, то мало що з Європи остало би. Бо не в самім снігу й зимовім леді належить шукати признак єдності клімату, а в загальнім його характері, в єдності всіх кліматологічних прикмет.

Певно, Україна належить до східно-європейської кліматичної провінції, алеж до неї числиться ще багато інших країв Європи пр. значні частини Фенноскандії, Молдаву і т. и., а дехто зачислює сюди й цілу західну Сибір, Кавказ і Туркестан. Кождий географ зрозуміє, що така велика кліматична провінція мусить ділитись на поменчі області навіть в кліматології, не то вже в буденнім життю. Кождий російський южанин, навіть не Українець з роду, сильно відчуває ріжницю клімату України від петербурського чи московського, у рідкого московського писателя не зустрінемо згадки про благодатний клімат України. А як сильно відчуває ріжницю кліматів Українець, коли мусить пробувати на далекій Московщині! Що ж доперва, коли возьмемо справу з наукового кліматологічного боку! Воейков, найбільший кліматолог Росії звертає виразну увагу на скупість сніжної кривлі на Україні, на поглядно високу температуру тепліших періодів зими й аномально теплу весну, що виходить з причини, що при слабім засніженню лише невелика скількість тепла потрібна на стопленне снігу. Сніжна кривля Польщі чи східної Німеччини нерівно подібніша до московської як українська. Дальше ізотерми зими саме на Україні переходять з напрямку N—S на напрям NW—SE. Ізотерма типової московської зими (січень — 9° чи — 10°) зівсім мінає межі України. Певне Дніпро чи Дністер мають той сам лід що й Волга або Двина. Але тут ходить головно о час замерзлости. Двина стоїть під ледом 190 день, Волга 160, Дніпро на Україні лише 80—100 день, Дністер 70. Цеж величезні ріжниці. Ще більші ріжниці між українським а московським кліматом вийдуть, коли порівнуватимемо довготу зими, чи там часу пригідного до робіт поза хатою. Цей час виносить в Московщині ледви децо більше як чотири місяці, на Україні най-

менше шість і пів місяця, на південній Україні й дев'ять. Такі різниці відгравують величезну роль в життю населення. Пора зимового замкнення і конечної майже бездільности меншає в двоє. Боротьба з холодом приймає на Україні форми зближені до западно-європейських, тим часом в Московщині вже бачимо деякі полярні прикмети в зимовім життю населення. Українська зима не гнітить, не пригноблює чоловіка, не замучує його нудьгою, а ставить тіло в борбі з морозом і дає йому відпочинок по літних спеках. Зимово пора — пора найінтензивнішого товариського життя серед українського народа, пора колядок, щедрівок, вечериць, досвітків...

Українська весна, тепла і соняшна, цілком инакше впливає на Українця, як холодна і вохла московська чи польська на Москаля чи Поляка. Соняшність українського клімату, погідність українського неба витворили в Українця супокійну, погідну вдачу. Нема в него цієї веселости, що питома південним народам в порівнанню до північних. Тут навпаки Великорос чи Поляк веселищої вдачі як меланхолійний, флегматичний Українець, живіщі, лекші в пожиттю, своєвільніщі. Не Українці, а саме Великороси й Поляки співубігаються о назву Французів Півночі чи Сходу. Це вже витворили расові чинники й сумні історичні обставини. За те меланхолійність українська умірена, погідна, московська екстравагантна, переходить в одчай і пессимізм.

Українське літо й осінь, переважно теплі й погідні, зробили Українця в протиставленні з Великоросом передусім хліборобом. Теплота цих пір року, близька південно-європейській, дає життю українського народа багато південних ціх. Життя серед природи, використання її органічних скарбів є на Україні куди інтензивніше як в Московщині, Білоруси чи Польщі. В теплих порах року живе Українець сливе постійно поза хатою. Днем робить на сіножаті, в полі чи огороді, навіть у ночі звичайно спить поза хатою, в stodолі чи повітці або таки в садку чи на подвіррю. Коли поля далекі від сіл, то значна часть їх населення біває цілими тижнями в полі. Все те південні ціхи життя. Мимо цього не бачимо у нашого народу багатьох питомих основних прикмет південних народів. Мимо цього Українець більше привязаний до хати, до домашнього огнища як Великорос, він ощадніщий і уміреніщий, не має „широкою русскою“ натури. Бачили ми вже, що Українці не мають безжурної, веселої вдачі Великоросів. Таксамо рухливість думки в них менша як у північників — Москалів чи Поляків. За те глибина думки більша і духові твори українського простолюдина значно глибші як московського чи польського. Задумчивість і замкнутість в собі більші в Українців, що живуть на півдні, як у Москалів чи Поляків, що живуть на півночі. Все те наслідки так чистіщої арійської крови як і сумних історичних відносин. В однім хиба оправдують Українці своє південне пробування — в значніших здібностях і загально великим умовім обдарованню. На це мусять згодитись усякий безсторонний обсерватор, що український мужик, цей майже одинокий типовий репрезентант нашої нації, своїми природними здібностями перевищає усіх своїх сусідів.

Лінивство і слабкість волі, прикметні полудневим народам у порівнанні з північними, теж не розвились типово серед Українців. Значна нераз байдужність українська є радше витвором історичних обставин як клімату і природи краю взагалі. Хибань одну родючість чорнозему можнаб тут винуватити, бо надія на неї майже ніколи не заводить і байдужности сприяє. Зате пятьсот років татарського лихоліття могло дійсно витворити байдужність. Чого тут було напружатись, коли леда хвиля прийде орда й забере чи спалить усе?

Мимо цієї, еволюційно-дідичної байдужности не слід Українцям приписувати лінивства, питомого південним народам. Хлібороби вони лучші як усі їх сусіди, хіба що тамті завели у себе поступове газдівство (приміром пруські Поляки), домашній промисл з мистецького боку теж найгарніше розвитий у Українців. А на зарібковій еміграції український робітник прямо пошукуваний і заробляє досконало. Український косарь куди більше пошукуваний і ліпше плачений як великоруський. Він працює на позір поволі, та методично й добуває результати нераз богато кращі як навіть німецький хлібороб. Про це безліч разів пересвідчилиось німецькі підприємці, що затруднювали українських сезонних робітників, Український кольтоніст швидко загосподарюється й на такім безвістю, де великоруський гине з голоду або втікає.

Таксамо слабкість волі не є прикметою Українців яко ніби південного народу. Витривала борба українського народу з кочевою Азією, принципіально вороже становище супроти Ісламу (ніякий із сусідючих з Ісламом народів не дав йому так малого числа прозелитів як український!) витворенне такої організації як була козацька взагалі а запоріжська спеціально, доббуте другої державности по триста роках неволі, нове пробудженне в XIX. віці серед тах прикрих ба й ворожих обставин, величезна кольтонізація, збудованне 1917—19 нової третьої державности й оборона її, все те промовляє радше за великою енергійністю як за слабкістю волі. Певне, у нашого люду, пригнобленого тількисотлітною неволею, укривається питома енергія і сила волі під шкаралущею байдужности і рівнодушности ба й рабства, а нашу інтелігенцію ослабляє в її енергії погубний вплив чужих культур. Однак згадані вище обставини доказують наглядно, що в українським народі спочиває величезна скількість енергії та сили волі, лиш дотепер належито не визисканої.

Ще одна справа вяжеться з кліматичними впливами. Досить утертий є у всіляких соціологів, історіозофів і старших антропогеографів загальник, що все північні народи даної кліматичної полоси закладають держави і приходять яко заборці, що підбивають південні народи. Германи підбили римську державу, північні Французи оснували французьку, вівнічні Еспанці еспанську, північні Італійці італійську, північні Німці зєдинили Німеччину. Аж проситьсця цей загальник, щоби його примінити до Східньої Європи. Північні „Русси“ полудневих „возсєєдинили“ природною конечністю історії — це треба приймати Українцеві яко конечну судьбу і не пручатись. І богато Українців так філософує.

Тимчасом цей загальник, як і багато інших, є неправдивий. Українці, як ми саме бачили, не мають супроти Великоросів ніяких таких примет, які має звичайно південний нарід супроти свого північного сусіда. Хід думок саме наведеного загальника бувби тільки тоді правильний, колиб гострість великоруського клімату була без порівняння більша як українського. Так не є. Бо клімат України, хоч лагідніший як московський, є все таки занадто континентальний, щоби можна було говорити про його розніжнюючий вплив. Як можна називати Українців розніжненим південним народом, коли зима в Києві холодніша як у Гаммерфесті, Стокгольмі, Християнії а навіть у такій Одесі холодніша як у Лондоні, Берліні, Відні, Кракові. Правда російська держава панує нині на Україні, але-ж нинішня російська держава це парість староукраїнської київської держави. Українська держава підбила, державно організувала, навіть по части сколонізувала московську територію й дала їй династію. Староукраїнська, київська державна традиція дала пізнішій російській державі майже весь престиж, яким ця розпоряджала. Лише татарське лихоліття спинило розвиток України і пособляючи рівночасно розвиткови Московщини, дало їй цю перевагу над Україною, котрою й досі користується Росія. Навіть Гетьманщини Росія не завоювала а поволі задавила.

Тому з нашого огляду впливів клімату на український нарід виходить, що Українців годі числити до т. зв. полудневих народів. Українці мають усі прикмети народів північної уміреної полоси, народів, що є репрезентантами нинішньої європейської культури. Зріст свідомости і просвіти бевсумніву зробить Українців рівновартними членами рідні культурних народів Європи — природа краю своїм впливом дала їм до цього всі потрібні дані.

XV. Антропогеографічні впливи рістні й звірні.

Кінчаючи наше розгляданне впливів української землі на український нарід, присвятім дещо уваги антропогеографічному значінню ростиного й звіринного світа України. Флора й фауна краю, будучи вислідом чотирох головних географічних елементів: положення, різби поземелля, гидрографії та клімату, є заразом головною основою істновання населення і обусловлює його спосіб життя безпосередно нерівно сильніше як котрий небудь інший географічний чинник.

Для переважно рівнинного народу, яким є Українці, значінне рістні й звірні є спеціально велике.

З ростиногеографічного опису України в першій частині книжки побачить кождий читач, що наша територія ділиться на дві головні області: лісову та лугово степову. Гірські ростинні формації займають дуже маленьку частинку нашої території.

Навіть серед самих Українців широко панує погляд, що вони є степовим народом. Вороги Українців нераз представляли їх очам Європи як напів кочевих, некультурних степовиків, що своїм зростом і розвитком загрожують культурним цінностям Європи. Ці по-

гляди, хоч оперті з одної сторони на великій ролі, яку відгравав степ в нашій історії а хочби в наших піснях, з другої сторони на неспірнім факті, що нинішня Україна в більше як трох четвертинах лежить у лугово степовій полісі Східної Європи, таки не мають правди за собою. Бо вистарчить один погляд на вегетаційну карту Європи, а всякий побачить, що „стара“ Україна себто споконвічна сутоукраїнська територія лежить майже в цілости в лісовій полісі. Отже: Закарпатте, Галичина, Холмщина, Підляше, Полісся, Волинь, майже ціла Київщина та Чернігівщина. Лише південно східні окраїни цих історичних територій сягають в лугову полісу. Чисто степова поліса і переважна більшість переходової лугової поліси це простори, що лише хвилево були державно-українськими. Дійсно українськими вони стали доперва через кольонізацію останніх століть.

Були отже Українці споконвіку лісовим та луговим народом — в части степовим зробила їх доперва остання кольонізаційна експансія. І як нині це можна знати Англійців чи північних Американців степовими народами, за те що скольонізували американські прерії і в них нині сидять, так не можна вважати Українців степовим народом лиш за те, що скольонізували східноєвропейські степи.

Не степ а ліс і луг питомі для Українця рстинні формації. На окраїнах і полянах лісової поліси, на змежних частях лугової. де хліборобство зустрічало принагідні розиткові умови й лучба була легка, виріс завязок київської держави. Розширяючись, обняла вона передусім лісові області України, степові підбила пізніше і держалась в них непевно і коротко. Другий центр українського історичного життя — галицько-волинська держава, виростає також у лісовій полісі України. Третий центр — козацький привязаний теж не до степової а до лугової поліси України. Навіть найдальше в степи посунений осередок українського історичного життя — запорожська Січ, була своїм істнованнем звязанна з Великим Лугом і іншими надрічними лісами диких полей.

Видатне замидування українського народу до хліборобства, від найдавніших часів аж до тепер, теж промовляє за лісовим характером народу, хоч і як декому здавалося таке дивним висказом. Бо хоч степ сповидно найліпше надається до культури зернових трав, хоч нині головні центри збіжової продукції світа припадають саме на степові країни прерій, пампасів, східноєвропейських степів, то треба одно памятати: ніде на цілій землі степи не виховали хліборобського народу, Жаден степовий нарід ніде й ніколи не брався до хліборобства сам зі себе, доперва лісові чи інші народи мусіли степовиків учити рільництва. Ледви під напором твердої конечности бралися степовики до хліборобства, та ніколи воно не перейшло в їх кров і кість. Хліборобська так сказати есклюзивність українського народу просто виключає його степове походження й характер.

Яка велика була роля лісової поліси в історії України, я згадував уже в першій частині книжки. Тут ниступила захистна роля лісів у цілій повноті. Лиш українським лісам завдячує український нарід перебутте татарського лихоліття. Вони були захистом народу,

в лісову полосу відтягалось населення із загрозованих кочівниками лугово степових окраїн, щоби потім при догідній хвилі знов висунутись у степи. Київської української держави ліси не могли врятувати, бо саме найважливіші центри цієї держави лежали на окраїнах лісів і в луговій полосі. Нарід зміг заховатись у лісі — держава ні, тому мусіла впасти. Кращі вигляди на вдержанне мала галицько володимирська держава, положена глибше в лісах, найкращі молода годі суздальсько-московська держава, за далеко віддалена від чорноморських степів для того, щоби Татари могли взяти її під свою безпосередню владу. Захист лісів був одним із зародів нинішньої могутности Росії.

Українські ліси мали в історії також велике значіння як границі. Загально відома в антропогеографії є здібність лісів до творення границь народів на низших ступінях культури. І на Україні ця прикмета лісів виразно виступає. Ліси північно-українського Полісся мали дуже значний вплив на розмеженне староруських племен і відділюючи широкою, трудною до переходу половою південних Русинів від західних і північних, значно пособили творбі трох нинішних східнославянських народностей: української, білоруської і великоруської. Варто пригадати, що нинішні центри Московщини носили в старину назву Залісся, був Переяслав заліський, Галич заліський, Володимир заліський ітд.

Значіння ліса як границі відбилося дуже сильно також на внутрішній історії України. На тім ступени культури, на котрім була Україна протягом цілих середних і перших століть нових віків, ліси були дуже добрими границями. Ліс роздрібнював нарід на дрібні групи, що жили на природних полянах, чи викорчованих чертіжах, чи на надрічних лугах, кожда своїм життєм. Ліс утруднював лучбу, не позволяв на витворення сильної, централістичної державної організації, натомість підсобляв партикуляризмови. Лісовий характер давної України був головною природною причиною роздрібнення старої київської держави на цю безліч удільних князівств, що вкінці майже зівсім задавила спільну державну думку на старій Україні. Київ не випадково лежить на межах лісової полоси. Разом з иншими причинами й рідше залісення допомогло в своїм часі київському князівству найшвидше розвинути державно, зайняти значний простір і стати вихідною точкою величезної експансії за Олега, Святослава, Володимира... Пізніше ліс приніс малопростірність політичної думки, у прочім спільну державам європейського середновіччя. Та коли Англія, Франція чи Німеччина мали час вийти зі свого партикуляризму, то стара українська держава його не мала. Надто сильне було татарське лихоліття.

Зі своєї первісної території виніс Українець свою велику любов до деревини. любов, що окружає біленькі хати типового українського села свіжою землею садів. Зелень, що в ній поринають українські хати, відразу позволяє відрізнити українське село від московського, що неначе боїться деревини.

Степ не є тому споконвіку рідний Українцеві. Слова пісні: „степ широкий, край веселий“ склались аж в останніх часах козач-

чини. Степ був для Українців споконвіку й довгі століття потім цим страшним, загадочним диким полем, звідки що хвиля вилітали мов саранча дикі кочеві орди на Україну. Змагання старої київської держави з кочівниками виразно показують антропогеографи причину невдатності цих борб. Тодішні Українці як лісовики не знали прямо способів побороювання степових орд на степу природнім, чи штучнім своїх власних полей. Дуже поволі привикали Українці до боротьби з кочівниками, дуже поволі на місце піхоти — колись головного черену військової сили України — станула кіннота. (Ще в XVII. віці козацька піхота була по свідоству Бопляна багато краща як козацька кіннота!). Давні Українці не чулися свійсько на степу. Треба було довгої еволюції, заки Українці примінилися до степу. Головним впливом цього примінення було козацтво. Доперва по його витворенню і розрості міг український нарід успішно йти в степову полосу і її кольонізувати. Степи однак почали заселяватись на добре доперва при кінці XVIII-го віку. Тамошні українські селитьби ще й до нині подекуди не позбулися характеру свіжих кольоній. Однак на ці степові простори рушила така маса народу і розмножилася на нових землях так сильно, що нині більше як половина Українців живе на степовій полосі, витворюючи тим способом загально розповсюднену ілюзію, що Українці є степовим народом.

Кольонізація степових просторів південної і східньої України дуже підсобила приміненню українського народу до степового життя. Це приміненне стало в великій пригоді Українцям, коли вони, зайнявши всі ближчі простори степів, кинулись до кольонізації Центральної Азії й Південної Сибірі.

Ростинний і звірний світ, багатий і буйний, дозволив дуже скоро розвинути засібність України, за якою мусіли прийти політична могутність і культурний розвиток. Дуже вчасно дійшла Україна до слави „краю медом і молоком текучого“. Ці природні багатства органічного світа мали тим більшу вартість, що не вичерпувались так скоро і давали тай до тепер дають населенню нагоду до постійної праці, тривалої діяльності, статочного розвитку. Не є це багатства рівникових країв, що пособляють бездіяльності, але багатства скупіщої природи, що вимагають постійного труду, щоб їх добути. Осібні глави цієї книжки будуть присвячені оглядови використання ріжних природних багатств України її населенням. Тепер обмежуся лишень кількома увагами на цю тему.

Чоловік значно змінив природні відносини рістні і звірні України. Зміни ці не так глибоко сягають як у середущій чи западній Європі, однак таки мають велике антропогеографічне значінне. Лісова полоса України аж занадто проріджена і винищена, культурний хліборобський степ посунувся далеко на північ і захід. Обмежено, денед-ж майже зівсім винищено ріжні ростинні породи, натомість заакліматизовано нові. Первісне величезне багатство дикої звірини на Україні нині зівсім пропало, так що польованне стратило все значінне. Сильно підупало й рибальство. За те розмножилася під рукою чоловіка усяка домашна звірня. Україна густо засіялася людськими селитьбами, вкрилася сіттю шляхів. Навіть старих городищ, валів, могил, руїн, цих останків давного життя, багато тут зустрінеш.

Усі ті обставини надають Україні прикмети культурної країни. Як побачимо дальше ступінь використання дарів природи на Україні ще дуже низький, куди нижчий як у дійсно культурних європейських краях. Мимо цього є Україна без сумніву одним із найбільш одарених природою країв Європи. Дотепер це було одним з найбільш нещасливих країв України, з усіх сторін простягали чужі народи свої руки до українських багатств і черпали з них повними жменями.

В руках українського народу є однак повна спромога, швидко вже самому користуватись великими багатствами своєї рідної землі.

XVI. Економічно географічні відносини України.

Полювання і рибальство.

Економічна географія розсліджує розміщення і взаємини з землею усіх діл чоловіка на полі продукції, консумпції й розділу всього господарського добра так по всій земній поверхні як і в обсязі поодиноких господарських областей (держав, країн, земель і т. и).

Економічно географічні досліді творять під теперішній час дуже важну частину антропогеографічних дослідів. Крім теоретичного питання: як населення використовує свою територію — переважно для антропогеографії в загалі, розв'язують економічно-географічні досліді безліч питань великої практичної ваги, потрібних для економістів, купців, капіталістів, політиків, суспільників ітд. Економічна географія доставляє тривких даних про основи, на котрих опирається нині економічна й політична екзистенція й експанзія великих народів і держав. У нас на жаль нема ще належного зрозуміння для економічно-географічних дослідів. Правда, революція й повстання нової української держави покликали до життя доволі багату економічну літературу, однак вся вона на диво обмежує себе на більші чи менші пайки України (пр. книжка Фещенка-Чопівського на 9 давніх губерній Росії, багато кращє книжки акад. Воблого і Сухова на офіційну Радянську Україну). Тимчасом одиноким надійним шляхом для дослідження й представлення економічно географічних відносин України є: виходити від цілої етнографічної України й не держатись хвилевих політичних кордонів, дійсних чи вимріяних.

Дати нині докладний економічно-географічний образ України є дуже трудно, майже неможливо. Україна до війни була поділена між три держави; нині вона поділена між чотири й то так, що в жадній не творить українська часть окремої політичної території. Наслідком цього урядова статистика держав не могла й не може дати докладного образу економічно-географічних відносин України. До того нинішні відносини на всіх землях України з наслідком війни й революції крайно ненормальні.

Томуто й слідуючі стрічки не можуть мати претенсії на докладність і повноту. Дуже ріжновартний матеріал, до того ще й дуже неповний, не дозволив дійти до бажаної докладности й одноцільності. Всі цифрові дати зведені до року 1914, зглядно до безпосередно

попереднього десятиліття й відносяться до максимальної території України.

Україна передусім тим різниться від культурних країв середньої й західної Європи, що її антропогеографічний тип так сказати ще не завершений. Лишень північно-західні „староукраїнські“ землі мають достаточне густе населення, цілий південь і схід заселені рідко, навіть дуже рідко. А до повного використання багатств природи навіть на густо заселеній „старій“ Україні ще дуже далеко.

Наш економічно географічний огляд вестимемо тим способом, що будемо поступати від найпервісніших галузей використання природних багатств країни до найбільше скомплікованих і культурно найвищих. Вживати мемо мір і ваг європейських, метричних, виїмково тільки російських.

Найбільш первісним способом використання території є безперечно полювання і рибальство. Вони відгравали величезну роль тисячу літ тому назад. Повні наші літописи згадок про великі звіринні і рибні багатства давньої української території та про велике їх значіння для населення. Вони багато причинялись до економічного добробуту на давній княжій Україні. Татарське лихоліття припинило швидке вичерпання цих багатств і ще в XVI-ім та XVII-ім століття Україна дивує чужинців величезним багатством звірини і риби. Польованне і рибальство було одним з головних занять козакующей пограничної людности України.

Ще до кінцевих десятиліть XVIII-го віку Запороже опиралося в значній мірі на звіринні і рибні промислах, занедбуючи хліборобство, яке могло було стягнути на запорожські землі густішу людність і дати січовій організації більшу відпорну силу.

Нині звіринні промисли не мають в економічному життю України ніякого значіння. Продукційне значіння є майже жадне. Коли в 1906. р. убито в Галичині 500 оленів, до 10.000 серн, звиш 2000 диків, до 90.000 заяців, звиш 8000 фазанів, 50.000 куропаток, 30.000 перепелиць, 10.000 слукв, 14.000 качок, то сучасно в таких густо заселених Чехах убито приміром звиш 800.000 заяців, звиш мільон куропаток ітд. Ці цифри свідчать про це, що в Галичині природне звіринне багатство зівсім підупало а не почалося ще штучне плеканне дикої звірини в промислових цілях. В Галичині, на Буковині й на Закарпатті польованне вже стало хиба розривкою і спортом богатих. Для простолюдина воно звичайно недоступне — хибань незаконною дорогою він будуче часом трохи дичини для власного вжитку чи на продаж. Мисливський монополь „вищих“ верстов приносить простолюдинови навіть шкоду, бо спричинює заборону убивання полевих шкідників. А дики й олені роблять багато шкоди на Бойківщині і Гуцульщині. Дятого для простолюдина має більше чим промислове мисливство значінне вибиванне шкідної звірини: медведів і вовків, рисів, диких котів. Їх бють дотепер принагідно або на облавах в галицьких, буковинських і загірських Карпатах нашої території. Лисів убито в Галичині 1906. р. звиш 9000.

Цілком аналогічно як на Західній поставлено мисливство на всій останній Україні. Нігде й тут нема дійсного звіринного про-

мислу на більшу скалю. Навіть на Поліссю мисливство не має форми звиринного промыслу і творить хибань бічне зайняття декого між селянами. Полюють тут на заяців, серн, диків, лосів та на дику пташню, тут ще доволі часту: тетеревів, готурів, оряків, качок, бекасів ітд. На зубрів і бобрів тепер полювати не вільно. Лисів і борсуків стріляють багато, поглядно багато також вовків і медведів.

Волинь вже значно бідніша звириною, ще бідніша Київщина, Поділле, Полтавщина, Харківщина. Всюди тут хіба заяць та лис попадаються стрільцям. В лісах і болотах Чернигівщини дичини дещо більше. Зглядно найбільше значінне має польованне на південній полосі України, чорноморській і підкавказькій та на Кавказі. Крім серн, заяців, лисів, полюється на східних степах на сайгаків, вухолів, хорсиків, вовків, в кавказьких горах на зубрів, турів, оленів, медведів, рисів. Степової і водяної птиці: дрохв, стрепетів, куропаток, перепелиць, диких гусей і качок добувають і тепер багато. Збиранне яєць водяної птиці дає їй дотепер немалий дохід. На Кавказі полюють дотепер багато на фазанів, гірських куропаток, турчачів, тетеревів.

Воєнні й революційні роки сильно відбилися на звиринному стані України. Довжезні суцільні фронти виполошували звирину на тисячкілометрових просторах, від сливе десяти років не мають значіння ніякі захоронні закони. Зубри Біловезької пущі так як винищені, таксамо лосі, серни, олені, бобри. Натомість намножилося багато хижої звирні, вовків, галічі... Гарно вона підкормилась за ці роки українським вольним, окраденим трупом...

Дуже далеко ще Україні до раціональної звиринної господарки, яка моглаб знов заповнити її ліси, степи, луги й поля звирнею й давати народньому господарству великі доходи. Таксамо далеко Україні до природних захоронних парків, так важних не тільки для науки але й для розбудження любови до рідної природи...

Нерівно більше значінне як польованне має на Україні рибальство. Далеко йому що правда до колишнього, однак і до нині воно є ще доволі важним економічним чинником.

Рибний промысл України відбувається в трох районах: морським, при устях рік і внутрі суші по ріках, озерах і ставах.

Властиве морське рибальство на Чорному морі дає поглядно немного риби, середно лише 24 $\frac{1}{2}$ мільонів кілограмів річно. На Чорнім морі здовж берегів Бессарабії, Херсонщини і Таврії ловиться передусім у великих скількостях біла риба: баламут (скумбрія, макреля), кефаль і хамса (анчоус, сарделя), в менчих скількостях камбала, судак, барабуля; й „червона риба“: осетр, виз, чечуга, сіврюга. „Червона риба“ (осетруваті) складає пересічно 10% улову. Головні місця полюву є на Кинбурнській косі, на острові Тендері, в Каркинитському заливі, коло Тарханкутського рога, коло Евпаторії, Балаклави, Ялти, Судака, Феодозії, Тамані. Ловлю ведуть задля її значних коштів великі підприємці, що наймають собі на ціле літо рибальські артілі. Однак і дрібне рибальство морське щораз більше зростає.

Дрібні рибалки ловлять головню скумбрію, котру потім переважно солять, рідше вудять, а також беруться до ловлі дрібних але смачних чорноморських устриць. Ловиться їх коло 1 мільона штук річно.

Участь України в Каспійському морському риболовстві поглядно не велика. Точну продукцію Каспійського морського рибальства при берегах України можна оцінити всетаки на 52 мільони Кг. Продукція як бачимо двічі більша чорноморської. Причина цьому лежить у поглядно більшій рибности Каспійського моря і його цілої водяної області. Крім цього при берегах Каспія бють річно середно до 130.000 каспійських тюленів.

Нерівно значніщі користи як на повнім морі дає рибальство при устях рік, по лиманах, головню-ж на найбільшім з них — на Озівськім морі, та на самих ріках чорноморської області. Річна продукція сягає тут середно до 165 мільонів кильограмів. При устях Дунаю головним центром рибальства є Вилків, в котрім при кінці XIX-го віку жило 900 родин самостійних рибалок, що звичайно лучилися в артелі. Ловляться тут передусім визи-білуги та інші осетруваті риби, пересічно до 30000 штук річно і до $\frac{1}{2}$ мільона чорноморських оселедців.

При устях Дністра, Бога і Дніпра ловиться переважно чисто річна риба: тарань, чехонь, судак, короп. Селедці й осетрові риби відгравують меншу ролю. Тутешні рибалки все зорганізовані або в артелі, де зарібок ділиться поспільно по рівному між усіх членів, або в „тахви“, що їх набирають самі підприємці за умовлену платню. Лівля ведеться тут найріжнороднішими способами, ріжними родами сітей і неводів, „котами“, самолівками ітд. Осередком збуту риби і фабрикації консерв є Одеса. Тутешня лівля дає однак лиш невеликі скількості риби в порівнанні до лівлі на Озівськім морі, його ріках і лиманах. При кінці XIX-о віку пересічна вартість щорічного улову риби переходила тут мільон рублів, що року ловилось звиш 11 мільонів кильограмів осетрових і інших більших риб та до 7 мільонів штук оселедців. В межах одної Катеринославщини зловлено 1913. р. при озівських берегах 2,257.000 Кг. риби, в цім 10% червоної. Нераз зимою збирається на Озівське море до 70000 рибалок з 20—30000 коней та волів. Величезна неводами, нераз на 2 кильометри довгими, ловиться тут величезна скількість судаків, лещів, коропів, сомів, окунів, тарані, а також осетрових риб і оселедців. Важні рибальські осередки з великими ледівнями, соляльнями і вудильнями є в Азові та Керчи. Члени рибальських артелів походять головню з Полтавщини та Харківщини.

Дуже важним осередком рибальства є теж ріки, лимани й побережа Кубанщини. Річна продукція з початком цього століття сягала тут 25.000.000 Кг. річно.

Немалу участь беруть Українці також в каспійськім рибальстві, що дає річно звиш пів мільярда (524'2 мільони) кильограмів риби. Рибалють над Каспієм українські надволжанські та надкаспійські кольоністи з Астраханщини і сторонні робітники зі східних українських земель. Сточище й устя Тереку давали до 1'6 мільонів Кг. риби

річно, означити продукційну цифру для прибережної рибної лівлі при українських берегах Каспія поки що неможливо.

Внутрішнє рибальство по ріках, озерах і ставах має дуже невелике значіння. Над Дністром, Дніпром, Прип'яттю, Десною, Сулою, Орелю, Донцем, трапляються ще рибальські артілі, але риба всюди ловиться лише для місцевої та околичної потреби. Ще лиш на Поліссі рибальство дає деякі користи, пр. в Мозирщині до 40000 рублів річно, в Пинщині лише 3500 рублів. Озеро Князь дає риби річно на 10000 рублів. Українська Галичина продукує річно (1905—14) до 1,000.000 кілограмів всілякої річної й ставової риби. В 1912. р. дала Київщина 1,094.000 Кг., Чернігівщина 1,191.000, Полтавщина 600.000 Кг риби. В усіх ріках чорноморської області добуто 1913. р. до 5,740.000 Кг річної риби ріжної породи (по 11⁰/₁₀₀ коропа і тарані, 8⁰/₁₀₀ оселедця, 7⁰/₁₀₀ судака, 2⁰/₁₀₀ червоної риби ітд.) і 4000 Кг. ікри. Ці числа без сумніву мінімальні.

Загальну рибну продукцію України можна супроти цих усіх чисел оцінювати в грубому приближенні на 200,000.000 Кг. річно (12·2 мільонів пудів). Для порівняння подамо деякі числа про рибальство довоєнної російської держави за 1911. рік:

	Рибна продукція в пудах	Вартість в рублях	Скількість зайнятих
Прикаспійський район	23,167.000	66,367.000	172.000
Припонтійський район	4,182.000	6,262.000	35.000
Європейська Россія	35,671.000	85,231.000	263.000
Вся імперія	43,923.000	97,155.000	296.200

Новіших певних даних про рибальство України в революційних і пореволюційних роках покищо не маємо.

Придивляючись станови рибальства на Україні, не можна позвадержатись від сумних думок. Всюди, куди глянеш, ведеться грабіжна господарка. Узкі очка сітей і неводів виловлюють навіть дрібну молоденьку рибку, що продається по пару копійок фунт, або й по просту викидається геть. Виловлюють навіть ікру на кавяр. Риба, що йде на терло до рік, лиманів, плавнів, теж ловиться. Не дивниця тому, що рибне багатство меншає, а рибальство щораз більше підупадає. Про раціональне годування риб, про зарибленне рік майже ніхто не думає. В Галичині ледви почато в цім напрямі роботу, але результати дотепер невеликі. А прецінь Україна, рільничий край, де відпадки з фабрик не затроюють води так, як це буває в переважно промислових краях, моглаб нетяжко відновити свою давню славу багатой рибою країни.

Зв'язана з рибальством лівля раків теж не розвита, хоч жидівські підприємці східної Галичини до 1914. р. висилали цілими вагонами за границю раки, головно з галицького й російського Поділля. В озерах коло Олешок, на Запоріжжі теж здавна ловиться багато раків. Була в Олешках навіть сушарня рачих шийок.

Із цього короткого огляду мисливства і рибальства на Україні бачимо, що ці галузи зайняття українського населення грають невелику економічну роллю. Показує це наглядно також процент насе-

лення, котре займається цими промислами. Він виносить на колишній російській Україні 0.2% (в 9-ти черенних губернях України 0.24%), на колишній австрійській він ще менчий.

XVII. Лісове господарство України.

З черги переходимо тепер до другої галузи природного господарства — до лісництва.

Який є простір лісів на Україні, трудно зівсім докладно сказати, без спеціальних дослідів в тім напрямі, з тих самих причин, що утруднюють добути докладних статистичних даних у всіх інших питаннях дотичних господарства України. Приблизне обчислення загального простору лісів на суцільній українській території (1914). дає суму до 13,000000 гектарів, значить до 13% загального простору. Ці числа показують, що Україна належить до ряду бідніших лісом країн Європи. Між великими територіями нашої части світа лиш одна Англія має менше ліса бо 4%, впрочім бідніші лісом від України лише малі території: Португалія (2.8%), Нідерланди (8%), Данія (8.3%), Греція (9.3%). Україна стоїть отже на шестім місци від долу. Така стара культурна країна як Франція має 15.8% ліса, Німеччина 25.9%, давня Угорщина 27.4%, давня Австрія 32.7%, давня Россія 38.8%. З великих територій світа найбільше зближені до України з огляду на заліснене є Зєдинені держави північної Америки з 10.3% ліса.

Причини поглядної бідноти лісів на Україні йдуть передусім з того, що вона обіймає дуже великі простори лугової й степової полоси Східньої Європи. Покажуть це найліпше процентові числа ліса ріжних областей України. Области положені в українських підгір'ях і горах мають дотепер найбільший процент лісів. Отже: Закарпатте 50.2% (633 тис. га.), Черноморщина 48% (400 т. га.), Буковина 42.5% (225000 га.). Дальше сліднують області пригірської і північної лісової полоси: Поліссє 38.2% (1750 т. га.), Галичина 26.2% (1460 т. га.), Волинь 25.7% (1845 т. га.), Холмщина 22.5% (304 т. га.), вкінци Підляше 14.6% (200 т. га.). Цілком окремі відносини залісення має Кубанщина. Вона крім сильно залісеного гірського простору обіймає підгірські луги та безлісні степи, процентове число виходить тому невелике — 19.8% (1840 т. га.)

Перехід між лісом та степом зазначають: Київщина (15.2%, 775 т. га.), Чернигівщина (14.8%, 774 т. га.), Поділле (9.6%, 403 т. га.), Харківщина (8.2%, 447 т. га.), Лугові й степові області України мають ліса дуже маленько: Вороніжчина 7.8% (243 т. га.), Курщина 5.6% (101 т. га.), Бессарабія 4.9% (84 т. га.), Таврія (завдяки лісам Яйли) 5.3% (320 т. га.), Полтавщина 4.4% (243 т. га.), Терщина, 4.4% (122 т. г.), Катеринославщина 3.7% (236 т. га.), Донщина 1.1% (84 т. га.), Херсонщина 1.7% (116 т. га.), Ставропільщина 0.6% (32 т. га.), Астраханщина 1.0% (55 т. га.*).

*) Передреволюційні губернії.

Бачимо отже і на цім розміщенню лісів деяку аналогію України і Злучених Держав Північної Америки. Тут степові, там прерійні простори безлісні, тут у Карпатах і на Кавказі, там в Апалячах і Кордільєрах найбільше лісів, тут і там є лісові рівнинні простори з переходами до степів,

Є ще одна подібність між Україною а Злученими Державами — це безоглядна грабіжна господарка в лісах. Вона й є другою головною причиною малолісности України. Ця грабіжна господарка почалася на добре в XVI-ім віці і триває до нині. Історичні джерела згадують про великі в старину ліси навіть у тих областях України, які тепер дуже вбогі лісом. Звісні в історії Великий Луг на Запоріжжі, Чорний ліс на верхівях Інгула, великі ліси Полтавщини та Харківщини, Деревлянські пущі, величезні ліси Надбужа, Розточа ітд. Все те нині або зівсім зникло з лиця землі або перемінилося в нужденні останки, що леда хвиля стануть наконечною жертвою людської нерозумної захланности. Безліч географічних назв виразно вказують на ліси, розсіяні по просторах, нині зівсім безлісних, грубезні дубові пні добуваються з дна річок, що нині плывуть по щирім степу. В однім п'ятдесятьліттю, в другій половині XIX-го віку зменчились ліси в Харківщині з 10.9% на 8.5%, в Полтавщині з 13% на 4.7% в Чернигівщині з 17.1% на 15%. А педологічні досліди вказали, що пр. в Полтавськім повіті було колись 34% ліса (коло 1900 р. 7%), в Роменськім 28% (9%), в Лубенськім 30% (4%). Нинішні процентові числа ще менчі. Від 1900 до 1914 впало залісенне пр. Київщини з 18% на 15.2, Поділля з 10.9% на 9.6 і т. д. Подібні відносини себто нищення ліса панують всюди по Україні. Пр. в Галичині убуло за останне століття 2000 кв. км. ліса, себто майже 3% загального простору краю втратило свою лісову кривлю.

Наслідки цієї грабіжної господарки дуже сумні. Я згадував про них уже нераз у першій частині цієї книжки. Однак при низькім ступени польської, російської та української культури сливе ніхто не звертає увагу на ці загально-звісні сумні наслідки: погіршенне клімату, то брак води, то повені, яруги-водоріи, яловінне цілини ітд. ітд. І ліси дальше рубаються, з року на рік нарід більше бідує за браком палива та будівельного дерева. Лише на Підляшші, Поліссі, частині Волині і пригірських частях Галичини, Буковини, Закарпаття і Кубанщини та Чорноморщини має населенне дерева доволі, всюди инде його дуже мало або й зівсім нема, так що при будівлях і топленні треба думати про суррогати дерева або платити грубі гроші. Ці три кубічні метри дерева, потрібні річно пересічному мешканцеві наших земель, лише для п'ятої може частини Українців легко доступні.

При тім українські ліси звичайно дуже лихо загосподаровані. Не диво, що гектар німецького ліса дає чотири рази більший дохід як гектар українського. Навіть у колишній австро-угорській часті України дуже небогато фахових лісників (пр. в Галичині 250 на 800), ще гірше є на колишній російській Україні. Через таке передусім ліс належито не прирастає і багато дерева прямо марнується (головно в гірських карпатських і кавказьких лісах, де гниють сотні тисяч кубічних метрів вітрового лому, галузя і т. д.). В малолісних

околицях використовується лісові продукти дуже старанно й ощадно так, що пр. з гектара ліса в Полтавщині продукується річно 11.5 кубічного метра, в Катеринославщині 7 куб. м. Однак лише мала часть продукції українських лісів дає будівельний матеріал, величезну перевагу і то головню в малолісних околицях має опалове дерево. Будівельний матеріал в більшій скількості виходить лише з карпатських, кавказьких і поліських лісів. Вивіз будівельного матеріалу з Галичини і Буковини доходив на останнім переломі століть до 1¹/₂ міліона куб. метрів річно, з Минщини переходив 900,000 куб. метрів. Ціла продукція Галичини виносила 1900 р. 3,600000 куб. м. матеріалового і стількиж опалового дерева.

Штучне заліснюванне назіть на колись австрійській Україні, де воно наказане було законом, не розвивається як слід, ще менче воно на останній Україні. Простір українських лісів невпинно зменчається, замість стояти на мірі або й прибільшуватись, як це твориться в культурних країнах Європи. А прецінь Україна є одним із тих країв, де лісова справа є просто життєвим питанням. Бо від відповідного заліснення залежить дуже багато важних природних чинників і то саме на Україні, де клімат є туй-туй на границі посушности. Жерела висихають, ріки міліють, водорії нищать ріллю — все те повинно застановити політиків й економістів, котрим добро рідного краю лежить на серци. Певно, хибань ігнорант схоче заліснювати щирий степ Херсонщини чи Таврії, алеж на Вкраїні стільки неужитків, що не годяться на ніщо инше лише на ліс! Навіть у південній Україні можнаб залісненнем довести до такої процентової скількості ліса, яка є у Франції. Та на жаль що йно будуче покоління мабуть зро-зуміє значінне заліснення для економічного добра України.

Воєнні й революційні часи ще більш розруйнували зруйноване вже лісове господарство України. На просторі Радянської України вирубано від 1916 по 1923 рік 270000 десятин лісу (20% загального простору лісів), засаджено натомість тільки 14000 десятин замість 98000. Тепер ліси займають на Радянській Україні ледви 8% простору, за те летючі піски й водорії зросли до 2 міліонів десятин. Таксамо безоглядно йде нищення лісів на західних українських землях, що є під владою Польщі. Простір лісів, вирубаних тут 1918—25, ледви чи менчий як це що вирубано на Р. Україні.

У використуванні українських лісів беруть Українці участь переважно лише як робуча сила, грошеві користи йдуть для чужинців, властителів чи підприємців. Скількість лісів, що були до революції власністю селян хліборобів, дуже маленька. навіть у Галичині, де при полагодженню панщинних сервітугів таки бодай дрібні окравки лісів дістались сільським громадам. Майже всі ліси то була власність великих земельних власників, духовенства та держави, так по цей як і по той бік кордону. В 9 черенних губерній України селянам належало тільки 9¹/₀% лісової площі (4689000 десятин), натомість великим земельним власникам 68⁴/₀%, казні 19³/₀%, духовенству й містам 1⁵/₀%, удільних 1.6%. В Галичині мали сільські громади тільки 15²/₀% лісової площі, великі земельні власники 84⁸/₀%. Лівобіч Збруча за-

вела революція величезні зміни в цих відносинах, та їх покищо годі тут представити.

Лісове господарство і промислове використання лісових продуктів займають теж дуже невелику часть українського населення. На колишній російській Україні це процентове число доходить лише 0·15%, отже для загалу населення України воно не буде помітно більше, хоч у карпатських повітах України зростає воно в сотеро й більше. Правда, в цім процентовім числі не вміщено цієї маси українських хліборобів, що мають бічний заробіток в лісах.

XVIII. Хліборобство України.

Вже не раз у цій книжці мав я нагоду згадати про велике значінне хліборобства для України. З черги переходжу тепер до представлення цієї найважливішої галузи зайняття українського населення. Розуміється, що антропогеографія не може запускатися в статистичні подробиці і тому повного образу нашого хліборобства не може подати навіть нерівно обширніша книжка як ось теперішня. Такий образ може подати хибань спеціальна економічна студія.

Мимо цього буду старатися, виходячи не раз навіть поза межі географії, представити бодай побіжно нинішній стан хліборобства на Україні. Трудности тут ті самі, що і в інших, на статистиці опертих дослідах над Україною.

Хліборобством займається майже $\frac{9}{10}$ частей українського народа. На колишній російській Україні процент хліборобського населення серед самих Українців виносить після урядової статистики 1897. р. 86·4%, по Русову 87·6%, в Галичині навіть 94·4% (що правда після дуже сторонничих міркувань Буцєка). В 9-и черенних губерніях України між усею (отже й чужою) людністю займається сільським господарством 74·5%, чистим рільництвом 73·2%. Ці цифри наглядно показують нам вагу хліборобства в економічнім життю України. Не оден посторонній, пізнавши ці цифри а знаючи при тім звичайний комунал про Україну як країну медом и молоком пливучу, читаючи про величезний недавній вивіз збіжа з українських пристаней, думавби, що наше хліборобство Бог зна на яким високім ступіні.

Тимчасом такий погляд є на жаль зівсім хибний. Нема може в Европі краю, де хліборобство булоб у такім сумнім стані як воно є на Україні. Є правда краї в Европі, де хліборобство крайно занедбане пр. в Португалії, Еспанії, балканських краях. Однак там природні відносини є того роду, що дуже утруднюють хліборобство. Без штучного наводнювання майже неможливо в цих краях вести хліборобство, а таке наводнювання вимагає сильної організації населення, доброго правління в краю, великих коштів і підлягає нерівно більше як наше хліборобство природним чи военним катастрофам.

Причини сумного стану хліборобства на Україні не лежать у природі краю. Клімат наш дуже сприяє хліборобству з виїмком хибань незначної частини степової полоси, де надто велика посушність часто шкодить збіжам. А цілина наша — одна з найбогатіших на цілому світі. Звиш

три четвертини української території лежать в області чорнозему, а піскуваті чи дернові суглинки північної Київщини, Полісся, Розточа і т. д. теж не лихі цілини.

Не в природі — а в людях лежать причини сумного стану хліборобства на Україні.

Перша і найголовніша причина це низький стан освіти серед населення України. Темнота хлібороба робить для него всі великі здобутки хліборобської науки майже недоступними. Наш хлібороб уживає перестарілих і непрактичних хліборобських метод і знарядів, марнуючи тим способом власну робочу енергію і сили домашньої звір'яни. Уживання хліборобських машин, з котрих деякі як звісно навіть при інтензивній дрібній господарці можуть дуже в пригоді стати, у нашого хлібороба надто мало розповсюджене. Поступове удіпшування цілини і раціональна плодозмінна господарка з малими виїмками теж незвісні. Якже може хліборобство в таких обставинах природно розвиватись і стояти на висоті часу?

Поглядно найвище на загал стоїть хліборобство на західних межах України: на Підляшші, в Холмщині, а головно в Галичині. Бідніша цілина вимагала тут від давна інтензивнішої управи, крім цього впливи західноєвропейського хліборобства просякали сюда дуже легко, так посередно через невелику проміжку польської території, як і безпосередно через вплив німецьких колоній, в Галичині ще через поглядно вищу просвіту нашого народа. Галицькі хлібороби вже на значних просторах примінують раціональний плодозмін і удобрення ріллі, мають доволі добре знаряддє, в останніх десятиліттях на більшу скалю переводять гноєння природними й штучними навозами і т. д. Трехпільного господарства годі прямо ще подибати, хиба на родючій Поділля. Зате в горах, на Лемківщині та Бойківщині ведеться господарство в дуже примітивний спосіб, дуже часто через випалювання гушавника та пнів по зрубах. На Поліссю таке „лядне“ господарство теж часте, однак частіше і звичайне є двопілле і трьохпільє. Подібно ведеться хліборобство подекуди теж на північній Волині, Київщині, Чернигівщині. В південних частях цих земель а також на Поділля, в Полтавщині та Харківщині переважає трехпільна система. Гнояться звичайно лиш незначні, ближше хат положені кусні ґрунту. І тут видно однаке деякий поступ до многопілля та раціонального плодозміну. В степовій полосі України способи хліборобства знов погіршаються — панує тут переважно т. н. залежна система, що по визисканні землі запускає її на довший час під степову рістню. Однак і тут тверда konieczність приневолює до повільного переходу до ліпших способів управи.

Мертвий інвентар українського хлібороба в останніх часах значно змінився. Первісна соха чи рало удержалися лише на Поліссі і подекуди в Карпатських горах, нераз тільки як памятка по прадидах. В цілій середній полосі України здавна уживається типовий український тяжкий плуг, деревляний, з міцним залізним окуттем, добрим лемішом і череслом. Зелізні плуги ширяться дуже скоро. В полудневій степовій полосі, хліборобське знаряддє найліпше на всю Україну. Зелізні плуги ріжних заграничних систем, головно т. н.

буккери, розповсюднені тут дуже широко, завдяки німецьким кольоністам, від котрих сусіди Українці швидко переймають поступовий спосіб ведення господарства. Сіялки, ба й жниварки та молотільні можна тут часто бачити як власність зажиточніших хліборобів або хліборобських спілок. Від останніх років Радянський уряд дуже інтензивно заходиться коло поширення по Україні всяких хліборобських машин. Та це поширення щойно в початках.

Супроти цього стан хліборобства України треба назвати примітивним. Наш селянин стоїть як хлібороб що правда значно вище від Білорусина чи Москаля. Однак порівнянне з дбайливим колишнім великим власником чи Німцем кольоністом виходить для українського селянина таки некорисно. Бо хоч значній більшості колишніх великих земельних власників на Україні досить далеко було до звершеного ведення хліборобства, хоч загальна видатність великих господарств, хочби й як поступових, майже всюди на світі уступає видайности інтензивної дрібної господарки, то всетаки дотепер лише великі земельні власники тягнули добрий зиск з родючости української землі. Їїж автохтон, український мужик добуває й дотепер з рідної землі ледви стільки, щоби злиденно прокормитись. Та й того часом нестає. Головно в останніх роках революції, наслідком посушних літ, панував небувалий голод по широких просторах України, цієї „житниці Європи“. Лишень повна освіга українського селянства й уміло ведений кооперативний рух може зарадити недостачам українського хліборобства з цього боку.

Друга причина сумного стану українського хліборобства лежить у дуже невідрадних земельних відносинах. Завойвники, котрих споконвіку принадувало багатство української землі, заздалегідь поділяли її між своїх вельмож, успіли притягнути до себе всю чільнішу українську шляхту, а навіть витворити з поміж републиканської козащини нову класу великих земельних власників. Наслідком вікового володіння земельних вельмож на Україні аж до найновіших часів належали до них величезні простори землі, коли тимчасом український мужик глотиться і примирає голодом на своїх узеньких загонах.

Для приміру кілька цифр.

В українській Галичині займає (1912) велика посілість цілих 37·8% загального простору краю, з усеї його ріллі 27·2%, з лук 21·3%, з городів 12·9%, з пасовиск 18·9%, з полонин 30·4%, з лісів 80·3%. Тутешнє відношеннє великої та малої посілости вже перед війною було крайно не вигідне для українського дрібного хлібороба, тепер по анексії Галичини Польщею стало ще гірше, головню тьму, що парцеляція великої посілости по виїмковим законам переводиться тільки в користь напливової польської людности. В Чернігівщині, Полтавщині, Харківщині займали селянські посілости до революції тільки дещо понад половину всего простору (53·2%, в Харківщині до 60%). Ще менче землі мало селянство в Катеринославщині (45·6%), Таврії (39·4%) і Херсонщині (34·4%). Таксамо небогаті землю були селяне Поділля, Волині та Київщини, бо там сама лиш шляхоцька посілість виносила 40%, 38%, 37% усього простору, а пр.

на минських Полісся мали мужики лиш 28% землі. Найгірша ситуація була на Закарпатті. Тут селянство мало тільки 21,3% землі!

При поглядно дуже густім хліборобським населенню не було куди мужикови розгосподаруватись. Голод на землю став хронічним явищем серед селянства всієї великої України. Парцеляція більшої посілости, піддержуваної забірними державами, йшла дуже пиняво, величочертна та половична реформа Столипіна не мала великих наслідків для нашого селянства. Правда стан посідання дрібних і середних дідичів хоч поволи та статочно менчав по цілій Україні, однак найбільші лятіфундії не тратили на просторі, а навпаки збільшалися теж поволи та статочно.

Не маючи куди розширюватись, дробили селяне свої ґрунти місцями до неможливости, старалися щораз більше землі арендувати від великих власників, шукали підпори в домашнім промислі, однак таки аж за велика скількість кидала свої дрібненькі клаптики землі та емігрувала на Кавказ, у Туркестан, у Західню Сибір, на Амур, за Байкал, до Канади, Бразилії та Аргентини. І то не лише з густо заселених просторів „старої“ України пр. з Галичини, Київщини, Полтавщини, але й із недавно і рідко заселених просторів Херсонщини та Катеринославщини. Що року йшли десятки тисячів наших найбільш енергійних хліборобів у безвісти, шукати землі і ліпшої долі. Дев'ять черенних губерній України висилало до війни що року поресічно по 125.000 емігрантів. В часі 1896—1914 виселилось з цих губерній за Урал 1,600.000 душ, не рахуючи „ходаків“. З того дала одна Полтавщина 23%, Чернигівщина 17%, Київщина 12%, потім йдугь Харківщина, Херсонщина, Катеринославщина (9—12%), на кінці Таврія (7%), Поділля (4,5%), Волинь (4%). З Полтавщини за одно п'ятилітте 1906—10 виселилось 176.000 — себто 60% природного приросту сільського населення. Поглядно ще більша була еміґрація з малопростірної Західної України. За останне двацятьлітте до війни можна її з грубша оцінювати на 50.000 річно, з чого може навіть третина випадает на маленьке й малолюдне Закарпатте. Дуже сильна була теж сезонна еміґрація хліборобських робітників до Німеччини з української Галичини (року 1913—14 — 114.000).

Годі дивуватись! Коли чужим кольоністам, що їх призвала Катерина II. на наші землі, давано по 65 гектарів на голову, то наш мужик по знесенню кріпацтва діставав що найбільше 3½ гектара, а в богатьох випадках ледви 1½ гектара на душу. Зараз по знесенні кріпацтва 1860 р. розділ землі по категоріям власників був у черенних губерніях України ось який: 20,1 мільонів десятин надільної селянської (45,7%), 20,6 мільонів десятин приватної великовласницької (47,1%), 3,3 міль. дес. скарбової, удільної, церковної ітд. (7,2%). Року 1862. простір великої посілости був 18,9 міль. десятин.

Що йно від останнього перелому століть стали відносини для селянства дещо кращати. В 1892. р. великі земельні власники 9-ти черенних губерній України наслідком (природного для України взагалі) процесу розпаду лятіфундій посідали тільки 14,2 міль. дес., а в 1909. р. тільки 10,6 міль. дес. землі (разом з іншими приватними власниками 16851 т. д. = 37%). В цім же 1909. р. було в черенних

губерніях України земель монастирських і церковних 580 т. д. (1·3%), скарбових і удільних 2320 т. д. (5 1%), селянської купленої 5363 т. д., надільної 20382 т. д. (разом 56·6%); усього разом 45496 т. дес.

На передодні революції, в 1916. р. селянська власність дійшла до 29,465.860 десятин, себто 64·7% простору. На цьому просторі існувало 1916. р. до 4 мільйонів (3,948.198) господарств. Значить на одно господарство випадало в пересічи 7·35 десятин себто 8·01 гектарів.

До цієї середньої міри не доходило одначе майже цілих три четвертини селянських господарств. По обчисленням з 1913. р. було в черенних губерніях України селянських родин;

1. безземельних і власників	менче 1 дес.	700.000	15%
2. власників	1— 3 дес.	800.000	20%
	3— 5 дес.	1,000.000	22%
	5— 8 дес.	950.000	21%
	8—10 дес.	600.000	13%
	10—20 дес.	300.000	7%
	понад 20 дес.	80.000	2%

Розміщення цих господарств було 1916. р. ось яке:

Земля :	Скількість господарств	Скількість поля (дес.)	На одно господарство в пересічи (дес.)
Волинь	290.648	2,866.900	9·86
Поділле	573.687	2,010.200	3·51
Київщина	652.194	2,643.300	4 05
Херсонщина	417.038	3,787.000	9·08
Чернігівщина	391.533	3,136.700	8·01
Харківщина	424.783	3,919.300	9·23
Полтавщина	475.619	2,959.200	6·22
Катеринославщина	482.912	4,527.300	9·37
Таврія	239.784	3,616.100	15·08

В такій Галичині було до війни 650.000 сільських господарств, на одно випадало тільки 5·9 гектарів себто 5·4 десятини. Не краще було на Буковині й на Закарпатті (0·67 гект. на душу!).

Ці просто страшні відносини в посіданні землі й були головною причиною української революції 1917—18 років.

Третя причина сумного стану українського хліборобства це накинений свого часу російським урядом общинний земельний устрій. Він полягає на тім, що селянські землі одного села не належать до поодиноких селян а до цілої громади разом і вона розділяє землю між своїх членів що кілька років. Я вже вище згадував, що ця московська форма володіння землею для нашого хлібороба зівсім не по нутру. Загальний економічний індивідуалізм Українця-хлібороба не може зжитися з общиною. Тому що при кождім новим поділі земельні наділи звичайно змінюють своїх господарів, нікому не виплатиться якесь особливе піклованне своїм наділом, який має потім йти на інші руки. Поодинокі енергійні одиниці, що певно взялись до всяких меліорацій, з конечности примінують свою систему газдівства до перестарілих способів більшости сусідів.

Коли мимо всіх тих неприхильних обставин хліборобська продукція України на вивіз була дуже поважна, то це маємо завдячувати передусім великій родючості землі, а потім економічній політиці великих земельних власників, що продукти своїх лятіфундій слали переважно за границю, хоч не раз у ріднім краю грозив голод.

Українська революція 1917. і д. років зробила величезні переми в стані посідання землі на Україні. Перші місяці й роки революції заповідали дуже великий і для українського народу дуже корисний зворот на цім полі по всій Україні. Та здобутки революції не вдержались поки що на західно-українських землях, на захід від Дністра, Збруча, Случі. Тут чужинецька окупація спинила український нарід, коли він забажав стати господарем на своїй рідній землі. В румунській займанщині має українське селянство Буксовини й Бессарабії дуже мало виглядів, що його земельний голод буде вдоволений. Перевага впливів боярських і сутокапіталістичних у кожночаснім румунським уряді відбирає в цьому напрямі всякі надії. Ще гірше стоїть справа в польській займанщині. Тут переведено закон, що дозволяє набувати землю тільки ветеранам польської армії й спровадженням із корінної Польщі кольоністам, так що голодний на землю, крайню бідний на капітал український мужик, навіть за добрі гроші ніде не може прикупити землі й бачить з одчаєм, як сотки тисяч польських кольоністів йдуть щорік навалюю на споконвіку українські землі.

Поza межами Західної України, на територіях радянської федерації, здобутки селянської революції вдержались. Велику й середню земельну власність приватну законно знесено, полишаючи тільки поглядно небогато більших земельних комплексів для різних установ, колективів і т. и. Все останнє залишилось для безпосереднього користування трудовому селянству.

За мало ще часу упило, за багато ще невлаштовання відносин на Великій Україні (пр. в 1923. р. 33 8⁰/₁₀₀ селянських господарств на Р. Україні не мало господарського зняряддя), щоби вже нині можна собі зясувати як слід значінне цього суспільного й економічного перевороту. До того висліди переписи 1920. р. до тепер тільки в виїмках опубліковані й сама вона з легко зрозумілих причин не може претендувати на велику докладність. Виїмкові, революційні відносини зводять її значінне до мініма, навіть на випадок, колиб вона була вповні докладна. Загальний економічний розвал, пошести й голод, що навістили останніми роками Україну, ще більш утруднюють нам збагненне дійсних відносин. Тому обмежуся тільки декількома афористичними даними.

В 1920. р. було в межах Радянської України 35,200.000 десятин землі сільсько-господарського призначення. З того 2.600.000 дес. (7⁴/₁₀₀) поставлено до диспозиції ріжним колективним установам (совхозам і їх трестові ітд.), які можна зачислити до категорії великих господарств. Весь останній земельний обсяг остав для дрібних трудових господарств.

Як розділено цю землю теоретично, а як фактично, на це нема покищо певних даних. Одно є певне, що ані повного ані приблизного зрівняння в посіданні землі серед селянства не переведено. Дока-

зують це середні площі посіву селянських господарств у 12-ти нових губерніях Радянської України. На одно господарство припадало середньо посіву: в Запоріжській губернії 9·2 дес., у Миколаївській 7·1 д., Одеській 5·8 д., Катеринославській 5·6 д., Полтавській 5·8 д., Донецькій 3·6 д., Чернігівській 3·5 д., Кременчуцькій 3·3 д., Харківській 3·1 д., Волинській 2·7 д., Київській 2·2 д., Подільській 2 д.; пересічно для цілої Радянської України 4 дес. Загальне число господарств доходило до 4 мільйони.

Та нерівність забезпечення землею слідна не тільки при порівнюванні різних губерній. Вона залишилась (мало що змінена від передреволюційних часів) теж у межах кожної з цих губерній з особна. І так було (‰):

в губерніях:	без посіву: до 2 дес. 2–6 дес. вище 6 дес.			
Київській (11 п.)	5·3	52·0	40·0	2·3
Чернігівській (5 п.)	2·6	38·5	52·8	6·1
Кременчуцькій (2 п.)	11·8	31·9	46·0	10·3
Одеській	12·5	23·9	42·1	20·4

господарств (перепись 1920. р.).

Як бачимо залишились і безземельні і карликові й середні й великі господарства. Найбільші нерівності є в південних губерніях України, найбільше дрібних, нездібних до самостійного життя господарств залишилось у Волинській, Київській і Подільській губернії. Загальне число господарств зменчилось пр. у Київщині на 551.000, на Поділлі на 561.000. (Пор. дані з 1916. р.). Запасний земельний та колонізаційний фонд залишивсь дуже малий пр. в Миколаївщині 479.700 д., в Одесчині 146.800 д., на Запоріжжі 123.600 д., в Катеринославщині 50.000 д., Харківщині 15.600 д., Донецчині 13.000 д.

Дещо ясніще представляє нам відносини користування землею на Р. Україні табеля, зладжена на основі даних 1923 р. по новим губерніям.

Губернія :	Селянські землі		Ляфіфундії Держ. землі	
	1916	1923	1917	1923
Чернігів	87·6‰	97·8‰	12·0‰	2·2‰
Полтава	59·0 „	97·1 „	41·0 „	2·9 „
Харків	74·0 „	95·3 „	26·0 „	4·7 „
Донець	69·5 „	87·6 „	38·5 „	12·4 „
Катеринослав	51·7 „	92·7 „	48·3 „	7·3 „
Волинь	60·5 „	95·2 „	39·5 „	4·8 „
Поділле	43·3 „	95·3 „	56·7 „	4·7 „
Київ	49·8 „	94·9 „	51·2 „	5·1 „
Одеса	54·1 „	83·1 „	45·9 „	16·9 „
Р. Україна	57·1‰	91·8‰	42·9‰	8·2‰

Загальне число господарств виносило (1923) 4,811.100. Поміж ними було:

без посіву		3·20/о
з посівом до	0·5 дес.	3·8 "
	0·5 — 1 дес.	8·9 "
	1 — 1½ дес.	11·3 "
	1½ — 2 дес.	12·5 "
	2 — 3 дес.	19·6 "
	3 — 4 дес.	12·8 "
	4 — 6 дес.	13·7 "
	6 — 9 дес.	8·3 "
	9 — 15 дес.	4·6 "
вище 15 дес.	1·3 "	

Ці числа зазначають, як бачимо, дуже значний поступ супроти чисел 1920. р. Число карликових і безпосівних господарств значно впало й починає витворюватись тип нормальних дрібних селянських господарств, в яких можлива модерна інтензифікація хліборобства. В руках уряду є повна можливість не допустити ні до їх купчення, ні до їх дроблення, дати хліборобам як найкращу практично-хліборобську освіту й зорганізувати великочертну хліборобську кооперацію. Доцільна співпраця населення й уряду може дуже швидко довести так землеробство, як і сільськогосподарський промисл України до повного розцвіту.

Як бачимо, остання суспільна ревулюція принесла хліборобству України величезні користи. Їх побачимо наглядно аж по деякому часі, коли нові відносини закріпляться й настане пора дійсно мирної праці.

Переходимо тепер до подрібного огляду хліборобства на Україні.

Жадна з європейських держав (не числячи Росії) не розпоряджає такою кількістю орної землі як Україна. Ця кількість величезна — приблизно 47,000.000 гектарів. Вся орна земля дореволюційної європейської Росії обіймає 130,000.000 гектарів, з чого більше як третина (36·20/о) припадає на українську територію, яка на простір становить лиш не цілу шесту частину давньої європейської Росії. Процентове відношення ріллі до цілого простору є на Україні близьке 470/о, в Європі лише Франція і Німеччина, з їх 560/о, зглядно 48·60/о ріллі, перевищують Україну. В давній Австрії було 35·5, на Угорщині 42·8, в Росії загалом 26·2 відсотків ріллі.

Скільки ріллі й її відсоток є в різних землях України дуже ріжні. Черенна Україна (9 губ.) мала вже 1887. р. 68·70/о ріллі. Степові та переходові області мають найбільший процент ріллі: Херсонщина 780/о, Полтавщина 750/о, Курщина 740/о, Харківщина 710/о, Вороніжчина та Катеринославщина по 690/о, Поділле і Таврія по 640/о, Бессарабія 610/о, Київщина 570/о. Чернігівщина 550/о. Лісові й пригірські країни мають значно менше ріллі: Галичина 480/о, Підляське 400/о, Волинь 370/о. Буковина 21·40/о, Поліссє 140/о, Закарпатте 19·40/о

і т. д. (На просторі Р. України було ріллі в 1914 р. 19838000 дес.,*) в 1923 р. 16.323300 д., себто на 17·7% менше. В 1925 р. скількість ріллі майже дорівняла передвоєнній).

Розуміється і на просторі кожної з тих областей з особна відсоток ріллі розміщений ріжно. Пр. в Галичині на східнім Поділлі простір ріллі виносить 75—80%, на західнім 60—75%, на Підгіррю, лише 20—30%, в гуцульських горах лише 10%. Подібно є на Буковині, на Закарпатті, Кавказі. В рівнинних областях України місцеві ріжничі менчі.

Загальна хліборобська продукція України дуже трудна до обчислення. Взявши за основу офіційальні дані російської й австро-горської статистики з останніх літ перед великою війною й революцією (1909—1913) й оцінивши в приближенні продукцію цих частин адміністраційних одиниць, які належать до сутоукраїнської національної території, дістанемо для середньої річної хліборобської продукції Соборної України круглу цифру **470,000.000** метричних сотнарів (по 6 пудів). Ця цифра величезна, вона показує, що під оглядом хліборобської продукції Україна перевищає всі європейські країни з виїмком хибань одної Росії. Німецька хліборобська продукція (720 міл. метр. сотнарів) більша від української тільки наслідком величезної картопляної продукції. Зерна продукує Україна 1½ разів більше як Німеччина. Загальна збіжева продукція України відноситься до продукції цілої давньої російської імперії майже як 1 : 2. хоч Україна обіймає лише 1/22 часть простору російської імперії й ледви 30% її населення. Продукція Р. України доходила 1923 р. до 762½ міліона пудів (поверх 127 міл. q) себто 62·5% середньої довоєнної. В р. 1924, 1925 вона починає щораз більше наблизуватись до передвоєнної.

Поміж збіжками України безсумніву перше місце займає пшениця. Її посіви займали у 9-и черенних губерніях України 33% посівної площі. На південній Україні займала пшениця нераз більше чим половину засіяного простору, чим далше на північ і захід, тим менше сіють пшпниці. В Херсонщині є дотичне процентове число 51%, в Катеринославщині 50%, в Таврії і Донщині 49%, в Бессарабії 36% на Поділлі 30% в Харківщині 29%, в Полтавщині і Київщині 22% в Галичині 14%, на Волині 11%. На Підляшші пшеничних культур лише 4%, на Поліссі лише 3%, в Чернігівщині не цілий 1%. В Київщині, на Холмщині, Підляшші, Чернігівщині, Курщині, Таврії, Кубанщині, Ставропільщині, Бессарабії, Поділлі, Волині, Галичині сіють більше озимої, на інших землях України більше ярої пшениці.

Пшениця є головним і найціннішим збіжевим продуктом України; добувають її тут річно середно 116·1 міліонів метр. сот. Межи „пшеничними“ краями світа стоїть Україна на другому місці (по північно-американській Унії, яка продукує 187·3 міл. метр. сот.), між європейськими краями на першому (ціла російська імперія з Сибіром і т. д. без України 107·9 міл. метр. сот., Франція

*) 1 десятина = 1·0925 гектара.

92·5 міл. м. с., Брит. Індія 78·2, давня Австро-Угорщина 60·0, Аргентина 51·4, Канада й Італія по 46·4, Німеччина 39·7, Еспанія 34·8, Румунія 22·3 міл. м. с.) і дає 11·5% світової продукції.

Це дуже відрадні числа. Та невідраднa є друга сторона медалі. На 1 гектарі продукує черенна Україна тільки 11·0 мегр. сотнарів (навіть у Галичині тільки 11·8) зате Німеччина 23·6 а краї з інтензивним дрібним хліборобством до тричі більше: Бельгія 25·2, Данія 33·7 м. с., хоч тамошня цілина далеко менче родюча як наш чорнозем. (Ціла колишня европ. Росія продукувала на 1 гектар тільки 7 м. с.) Яка світла будуччина жде українську продукцію пшениці, коли по всій Україні запанує дрібна інтензивна хліборобська культура!

Найбільше пшениці поміж усіма землями України продукує Кубанщина (20·5 міл. м. с.). По ній слідує: Катеринославщина (14·8), Херсонщина (12·7), Таврія (10·6), Ставропільщина (9·97), Харківщина (7·4), Полтавщина (7·35), Поділля (6·5), Донщина (5·9), Київщина (5·6), Галичина (4·7), Волинь (3·1), Вороніщина (2·3), Бессарабія (1·98), Курщина, Холмщина і Терщина (по 0·7), Астраханщина (0·6), Чернігівщина і Закарпатте (по 0·2), Поліссє (0·16), Буковина (0·14), Підляще (0·07), Чорноморщина (0·04). Р. Україна випродукувала пшениці в 1923 р. 132·9 мільонів пудів.*).

Економічно-географічне значіннє пшениці є для України дуже велике. Вона є тут найціннішим вивозовим продуктом, одним із найцінніших на світовім ринку взагалі. Революційні й голодні роки значно обмежили управу пшениці. На Р. Україні зиймала вона в 1923 р. тільки 20·7% посівної площі супроти 35·6% в 1914 р. Та поворот до нормальних відносин знов посуне пшеницю на належне їй місце.

Жито сіють головно на північних і західних землях України, де воно є головним хлібовим зерном для населення. В Чернигівщині, на Підляшші й Поліссі займало жито 48% ріллі, на Волині 38%, в Полтавщині 33%, в Харківщині 29%, в Київщині 28%, в Донщині 22%, в 9-и черенних областях України взагалі 21·8%, в Катеринославщині і на Поділлі 19%, в Таврії 18%, в Галичині і Херсонщині 17%, в Бессарабії лише 7%. Жито, всюди майже виключно озиме, видає середно 10 м. с. на гектар. (В Галичині 11, Німеччині 19·1, Бельгії 22). Революційні й голодні роки дуже пособили зростови культури жита на некористь пшениці й ячменю. В 1914 р. посіви жита на просторі Р. України обіймали 17·5% ріллі, 1923 р. 27·7%.

Загально українська продукція жита виносить середно що рік 61·3 мільонів метричних сотнарів. Тут Україна стоїть у світовій продукції на третьому місці, по Росії (імперія без України 162·7 міл. м. с.) і Німеччині (112·1, давня Австроугорщина 40·8, Франція 14·0 м. м. с.) і дає що рік 13·1% усього жита, продукованого на землі. Радянська Україна видала 1923 р. 267·1 мільона пудів жита.

Продукція жита на поодиноких землях України представляється ось як: Полтавщина 6·7 міл. м. с., Київщина 6·5, Волинь 5·97, Чернигівщина 5·0, Харківщина 4·7, Вороніжчина і Галичина 4·6, Поділля 4·5, Херсонщина 3·6, Курщина 3·2, Поліссє 2·8, Холмщина 1·7, Катерино-

*) Пуд — 16.4 kg, 6 пудів = 1 метричний сотнар (q).

славщина 1·6, Кубанщина 1·5, Таврія 1·4, Донщина 1·35, Підляше 0·9, Бессарабія 0·7, Астраханщина 0·2, Буковина 0·14, Терщина 0·1, Ставропільщина 0·1, Закарпатте 0·08, Чорноморщина 3 тис. м. с.

З певного погляду — вивозового, більшу як жито ролю в хліборобстві Україні відгравав ячмінь. В 9-и черенних землях України він займає 25·8⁰/₀ ріллі. Ячмінь має найбільше значінне в південній Україні, де займає пр. в Таврії 28⁰/₀, в Катеринославщині 26⁰/₀, в Херсонщині та Харківщині по 21⁰/₀, в Бессарабії 18⁰/₀, в Донщині 17⁰/₀ ріллі. Ячмінь є дуже важним вивозовим збіжжем південної України. В інших областях України ячменю сіють менше, в Полтавщині 13⁰/₀, на Поліссі і в Галичині 9⁰/₀. Ячменю продукувала Україна середньо річно 69·4 міліони м. с. В світовій продукції ячменю Україна стоїть на першому місці (16·7⁰/₀ світової продукції). (Російська імперія без України 40·4, Півн. Амер. Унія 38·2, Німеччина 32·2 м. с.). В революційні роки управу ячменю дуже обмежено. На просторі Р. України процент ріллі, засіяної ячменем впав з 24·1⁰/₀ (1914) на 18·6⁰/₀ (1923). Продукція ячменю на Р. Україні 1923 р. була 104 міліони пудів.

В продукції ячменю чергуються землі України ось як: Херсонщина 11·3, Катеринославщина 11·07, Кубанщина 9·41, Таврія 7·23, Харківщина 4·9, Ставропільщина 4·6, Донщина 3·8, Полтавщина 3·6, Поділле 2·7, Галичина 2·6, Київщина 2·3, Бессарабія 2·2, Волинь 1·7, Вороніж 0·97, Поліссє і Чернігівщина по 0·5, Закарпатте 0·4, Курщина і Буковина по 0·2, Терщина 0·15, Підляше 0·13, Астраханщина 0·02, Чорноморщина 0·001 міліона метр. сот. З Холмщини нема даних. Видаїність ячменю на Україні є 10 (Галичина 10·9) метр. сот. на 1 гектар. (Німеччина 22·2, Данія 24·7, Бельгія 27 м. с.). Ор ки ш сіють у дуже мінімальних розмірах на західних межах України.

Значінне інших родів збіжжа є вже значно менше. Овес займає в черенних губерніях України середно 11·8⁰/₀ ріллі, на Поліссі 21⁰/₀, в Галичині 17⁰/₀, в Чернігівщині 16⁰/₀, в Харківщині і Полтавщині 11⁰/₀, на південній Україні 5⁰/₀, на Р. Україні взагалі 6·6⁰/₀ (1914 ще 10·6⁰/₀). Яко хлібове збіжже має овес значінне лиш у карпатських Верховинців. Щорічна продукція вівса на Україні переходить 40·1 міліонів м. с. себто 9·1⁰/₀ світової продукції. (Радянська Україна 1923 р. 58·4 міліона пудів). В цій продукції Україна стоїть на шестому місці по П. А. Унії (204·9), російській імперії без України (101·2), Німеччині (85·2), Канаді (55·8), Франції (50·7) міл. метр. сотнарів). Видаїність вівса з гектара є на Україні 12 м. с. (Німеччина 21·9, Бельгія 25·6 м. с.) Поодинокі землі України продукували при вибуху війни: Галичина й Київщина по 4·6 міл. м. с., Волинь 4·1, Полтавщина 3·7, Поділле 3·6, Харківщина 2·5, Кубанщина 2·3, Чернігівщина 2·2, Курщина 2·1, Вороніжчина 1·8, Херсонщина 1·7, Ставропільщина й Поліссє по 1·3, Таврія 1·1, Донщина 0·7, Підляше й Буковина по 0·4, Бессарабія й Закарпатте по 0·2, Терщина 0·2, Астраханщина й Чорноморщина по 0·02, з Холмщини нема даних.

Гречка займає найбільше простору в Чернігівщині (до 27⁰/₀ ріллі) також у Полтавщині, Київщині, на Волині і на Поділлі; в інших областях України її сіють значно менше: на Поліссі 7⁰/₀, в Га-

личині 2⁰/₀, на південній Україні майже нічого. (Середній відсоток для черену України є 4·8⁰/₀). Загальна річна продукція гречки на Україні переходить 5·5 міл. м. с. Найбільше її продукує Чернігівщина 1·03 міл. м. с., потім йдуть чергою Полтавщина (0·9), Волинь (0·8), Київщина (0·77), Галичина (0·53), Поділля (0·47). Підчас воєнно-революційних років засіви гречки значно зросли. На просторі Р. України було їх 1914 р. 2·6⁰/₀, 1923 в. 4⁰/₀.

Проса сіють найбільше в Київщині (10⁰/₀) і Вороніжчині (9⁰/₀), в Харківщині та Полтавщині лиш 4⁰/₀, в Галичині 1⁰/₀. В Херсонщині пробували в останних часах до війни сіяти просо-джугару. Посіви проса теж дуже зросли підчас воєнних і революційних років. На просторі Р. України було їх 2·2⁰/₀ в 1914 р., 4·4⁰/₀ 1923 р. Проса видає Україна середно річно 92 міл. м. с. З того дають Київщина 2·1 міл. м. с., Ставропільщина 1·0, Полтавщина 0·9, Терщина 0·8, Вороніжчина й Харківщина по 0·7, Курщина 0·6, Волинь 0·5 міліонів м. с.

Кукурудза відграєє більшу ролю лише на Буковині, у південно-східнім кутику Галичини (3⁰/₀), в Херсонщині (3⁰/₀), на Поділлю (7⁰/₀) а головно в Бессарабії, де вкриває 32⁰/₀ ріллі. На череній Україні було її загалом 2·3⁰/₀. Кукурудза має в цих областях, де її багато садять, може навіть більше значінне як народна пожива, як жито чи пшениця в інших областях України. Загальна продукція кукурудзи на Україні виносить 13·4 міл. м. с. річно, ледви над 1⁰/₀ світової продукції. З земель України найбільшу продукцію кукурудзи мають: Бессарабія (2·6 міл. м. с.), Херсонщина (2·1), Поділля (2·0), Кубанщина (1·4), Катеринославщина (1·2), Терщина (1·2), Галичина (0·8), Таврія (0·7), Буковина й Закарпатте по 0·5 міл. м. с. Воєнно-революційні роки збільшили простір кукурудзяних культур більше як двічі. В 1923 р. вона займала 5·5⁰/₀ ріллі Р. України.

Крім властивих збіж має ще кілька ростинних пород велике значінне в хліборобстві. Найважніше місце між ними як народна пожива займає безперечно картопля. Її б до 8 разів більша як у збіжжа видатність робить з картоплі головний, хоч не дуже поживний корм малоземельних. Однак лише одна Галичина користає на більший розмір із цієї прикмети картоплі (до 14⁰/₀ ріллі). Навіть на Поліссі й у Чернігівщині займає вона тільки 6⁰/₀, в Полтавщині та Харківщині тільки до 3⁰/₀ (середній відсоток для всего черену України), на південній Україні ледви 1⁰/₀ ріллі. Великі земельні власники гонять з картоплі спиртус (головно в Галичині) або кормлять нею худобу. Річна продукція картоплі на Україні виносила до війни 133·5 міліонів м. с. себто 8·6⁰/₀ світової продукції. Україна стоїть тут на четвертому місці по Німеччині (502·1 міл. м. с.), Австроугорщині (185·1), російській імперії без України (183·0). Найбільше картоплі на Україні продукує Галичина (40·3 міл. м. с.). У великій віддалі за нею слідує: Чернігівщина (14·9), Волинь (12·8), Поліссе (9·9), Полтавщина (8·9), Київщина (6·7), Поділля (6·0), Харківщина (5·9), Катеринославщина (3·97), Вороніжчина (3·2), Курщина (3·1), Херсонщина (2·8), Кубанщина (2·75), Підляше (2·6), Буковина (2·1), Закарпатте (1·8), Таврія (1·3), Донщина (1·1), Терщина (0·7), Бессарабія

(0·4), Ставропільщина (0·2), Астраханщина (0·1), Чорноморщина (0·02), з Холмщини немає даних.

Картоплю плекають у нас недбайливо. Її видатність з гектара дуже мізерна — 85 м. с. в Галичині 119, Німеччині 159, Данії 175, Бельгії 200 м. с.). Поширення й інтензифікація культури картоплі на Україні зарадилаб багатьом голодовим кризам, не тільки місцевим але й загальним. Тому являється дуже дивним, що в воєнно-революційних роках простір картопляних культур навпаки зменчився (на Р. Україні з 2·8⁰/₀ в 1914 р. на 1·9⁰/₀ в 1923 р.).

Горох, біб, фасоля і сочевиця управляються всюда па Україні але в малих скількостях, і то переважно в огородах, не на поли. В Галичині займають ці плоди 3⁰/₀ ріллі, на Поліссі і в Чернигівщині 2⁰/₀, в прочих землях України ще менче. Їх річна продукція на Україні виносить 5·0 міл. м. с., з чого одна Галичина дає 1·1. Гороху добувають найбільше на Поділлі й Київщині (0·85), сочевиці на Поділлі (0·25), бобу на Київщині (0·21 міл. м. с.)

Культура кормових рослин (конюшини, люцерни, ріжних мішанок, пастівних бураків і т. д.) ще дуже нерозвита на Україні. Лише в одній Галичині займають ці культури звиш 10⁰/₀ поля і то не лишень у великих земельних власників але й у селян. (Полтавщина 5⁰/₀, Поділлі 4⁰/₀, Волинь, Київщина, Чернигівщина, Харківщина 2·7—3·4⁰/₀, південна Україна 0·5—1·5⁰/₀).

XIX. Інші галузи землеробства.

З черги приходимо до культури промислових рослин. Найширше розповсюдненне на Україні мають рослини, що видають волокно, отже лен і коноплі, важні також для виробу олію. Однак вони займають лише незначний простір землі і прямо никнуть при головних земельних продуктах. Льону сіють найбільше на Поліссі, в Таврії й Катеринославщині (3⁰/₀ ріллі), в Чернигівщині, Полтавщині, Харківщині займає він 1—2⁰/₀ ріллі, в Галичині 1⁰/₀ разом з коноплями. На південній Україні сіють льон з коротким билем, придатний тільки для олійництва. Дуже багато його сіють теж на підкавказькій Україні. Посіви льону обіймзють на черенній Україні 116000 га, на давній австроугорській до 10000 га. Річна продукція давала на черенній Україні 0·7 міл. м. с. на австрійській 0·1, на Підкавказзі коло одного міліона гектолітрів сімени; прядива в Галичині 0·07, на Буковині 0·01 міл. м. с. Коноплі займають пересічно 1⁰/₀ поля, лише в Чернигівщині і Курщині до 4⁰/₀. Загальна посівна площа виносила в черенній Україні 156000 га, в австроугорській 15000; продукція там 0·9 міл. м. сот., тут 0·2. Коніпне волокно перероблюють лише сільські ткачі, на вивіз йде його мало, таксамо олій спотрібовується переважно на місци до пісних страв. Льняні продукти натомість йдуть переважно на вивіз. Олій дають також соняшники, годовані скрізь по Україні, найбільше у Катеринославщині, Вороніжчині та Донщині. 1917. р. посіви соняшника на черенній Україні займали 189000 га., з того половину в Катеринославщині, четвертину

в Харківщині, $\frac{1}{10}$ в Херсонщині. Ріпак управляли теж скрізь по Україні великі земельні власники, головню в Херсонщині, Київщині, Полтавщині та на Поділлі. Ляньяку подибуємо головню в Полтавщині, Чернигівщині, Київщині, Херсонщині, Катеринославщині, Курщині переважно у великих власників, мак скрізь по Україні в селянських огородах або й на полях.

Посівна площа олійно прядільних рослин виносила 1916. року 355000 га, себто 1.6% усеї посівної площі. Найбільший відсоток рілі вони займали в Чернигівщині (4.3%), Харківщині (3.2%) і Катеринославщині (3.0%). В обязі совітської федерації дає Радянська Україна з посівної площі льону 5.7%, соняшника 17%, коноплі 22%, ріпаку 60%. Як бачимо ці роди землеробства мають на Україні малу вагу й участь України в цій діяльці продукції Росії, першого на на світі продуцента льну і конопель, є цілком мала. В культурі олійно прядільних рослин слідно одначе постійний зріст. На просторі Р. України обіймали вони в 1914. р. 0.9% рілі, в 1923 р. вже 5.3%.

В останніх часах перед війною розпочалася на Україні нова культура прядільна — а то бавовни на Кубанщині. В 1913. р. обіймала ця культура 2900 га. і видала 8417. м. с. бавовни, Культура бавовни має на південно українських землях не злі вигляди.

Дуже важну роль серед торговельно-промислових рослин України має цукровий буряк. В 1914/15. р. було на Соборній Україні 674000 га. бурякових полей. Загальна річна продукція буряків була 112 мільонів метричних сотнарів. Бурякова продукція України виносила 86% бувшої російської імперської і стояла у світі на другому місці (по німецькій), в огляду на площу засіву на першому. Осередок продукції цукрових буряків є в Київщині (37.3 міль. м. с.), на Поділлі (25 м. м. с.), в Харківщині (16.5 м. м. с.), крім цього багато буряків управляється в Курщині (8.3) Полтавщині (7.4), на Волині (6.5), на Чернигівщині (6.2), в Херсонщині (1.6), Холмщині й Вороніжчині по (1.2), дуже мало натомисть у південно-східній Галичині й північній Буковині. Управою буряків займалися що правда головню великі маєтки, однак і селяне взялися останними часами (до війни) на добре до цієї галузи хліборобства. Поки що продукційні числа з гектира дуже малі. Коли Україна дає тільки 16.6 м. с. цукру з гектара цукрових буряків, то на ляіфундіях Німеччини його добувають 47.8 м. с., на дрібних господарствах Бельгії 56.4 м. с.! Тим не менше має культура цукрового буряка у нас величезну будучину. Сильно підупавши в революційні роки, ця культура поволі та статочно знов підіймається. В 1923. р. було на Р. Україні вже 186000 десятин засіяних цукровим буряком, в 1924. р. 259000 дес., в 1925 р. 338000 десятин, себто майже $\frac{2}{3}$ довоєнної площі.

Дальшою дуже важною промисловою рослиною України є тютюн. Він займає на Україні до 39.000 га. рілі. Найбільше тютюну в Чернигівщині, Полтавщині, Кубанщині, Чорноморщині, Таврії, значно менше на Поділлі, Волині, Бессарабії, Херсонщині та Харківщині. Управляють тютюн істий краших сортів (головню в Чорноморщині, Кубанщині, Таврії) та махорку. Велику корисність управи тютюну для селянства зменчувало лихе зорганізованне торгівлі и ви-

зиск зі сторони покупців. В давній Австро-Угорщині був тютюн державним монополем і його управа була урядом обмежена. Загальна продукція тютюну на Україні виносила в останніх роках перед війною мимо того до 673000 метричних сотнарів (в тім 176300 кращих сортів), з того 262 т. в Чернігівщині, 208 т. у Полтавщині, 97.3 т. на Кубанщині, 31.6 т. на Чорноморщині, 28.1 т. у Таврії 19.8 т. на Вороніжчині, в Галичині 34 т. метр. сот. Тютюнництво на Україні має велику будучність. значні простори південної України дуже надаються для розвитку управи найкращих тютюнних сортів. Україна до війни займала в світовій продукції тютюну четверте місце (Півн. Ам. Унія 4100т. м, с., Брит. Індія 2540, давна Австро-Угорщина 838; російська імперія без України, 428 т. м. с.

Остання в кінці промислова України, що має більше значіння — це хміль. Його продукують на більшу скалю лише на Волині (пов. Дубно, Луцьк, Рівне, Житомир) за почином тутешних чеських кольтоністів. Хміль займає тут звиш 5000 га. простору з річною продукцією над 33000 метр. согнарів. Однак волинське хмелярство незорганізоване, тому й не приносить належного зиску продуцентам, бо їх визискують посередники-покупці. В Галичині управляють хміль на 2300 га. лише великі власники (річна продукція середно 9000 метр. сот.).

З хліборобством, головною економічною основою України, тісно звязані огородництво і садівництво. Огородництво зі всім нерозите на Україні. Крім невеличких яринних огородчиків коло хати та баштанців у степу, не бачимо нігде на Україні яринної культури на більший розмір. Навіть у сусідстві більших міст українські селяне майже не беруться до огородництва, дуже в цім випадку корисного, а полишають його Німцям, Болгарам, Татарам, Молдаванам. На увагу заслугує огородництво лише в Курщині (цибуля і чіснок), Харківщині (капуста), Чернігівщині („ніжинські огірки“, цибуля); в околицях Київ, Одеси, Херсону, Миколаєва, Єлисавета, Тирасполя та на наддніпрянських пісках Запоріжжа (Олешки і т. д.), де звичайно збирають ярини два рази до року: вчасним літом на вивіз і в осени для власної потреби. Південно-українські баштани (найбільше їх на Полтавщині, Херсонщині, Таврії і т. д.) продукують багато мельонів, кавунів, гарбузів, динь та огірків. Витворилась тут навіть особна кляса баштанників, що наймають землю під баштани. Мимо свого невеликого розміру українські огороди вивозили до війни багато ярини, зособна до Москви й Петрограду.

Нерівно сильніше розвите на Україні садівництво. Замилування нашого народа в деревині, відоме вже в середньовіччі, дуже пособляє закладанню і плеканню садів. Однак низький рівень освіти справляє, що сади України, так богатої пригідними для їх культури условинами, стоять ще на дуже низькім ступені. Крім цього недостача організації в продажі овочів дуже болючо відбивається на українських садівниках. Мимо цього має українське садівництво велику будучину перед собою і вже теперь відграває значну ролю в еконо-

мічним життю України. Зосібна це відноситься до промислових садів, які поруч із звичайними садками, плеканими для власної потреби, починали до війни являтися в багатьох землях України.

Найширший простір займають промислові сади в Бессарабії (головно акерманський повіт), де їх є поверх 40.000 га. Плекають тут делікатніщі породи яблук, грушок, крім того багато морелід, мігдалів, волоських оріхів і т. д. На сусідньому Поділлі займають самі селянські сади звиш 26000 гектарів. Крім згаданих уже овочів плекають тут много вишень і черешень. Сади лежать тут головно в ярах Дністрових і Богових приток. Яр Дністра між Хотиним та Ямполем продукує річно до $\frac{1}{2}$ міліона сотнарів овочів. З Поділля і Бессарабії вивозили щорічно звиш 800000 сотнарів свіжих, 100000 с. сушених овочів і 20000 с. оріхів та мігдалів. Цей подільсько-бессарабський садівничий округ продукує теж великі скількості сливок і повила (пов. Летичів, Могилів, Ущиця). До війни вивожено з Подділля середно 136000 метр. сотнарів слив. Головні центри: Межибож, Деражня, Тираспіль, Дубосари, Рибниця, Камянка, Акерман і т. д. Другий важний садівничий округ лежить у Таврі, де сади вкривають значні простори, головно на північних пригірях Яйли і біля Мелітополя (інгензивна культура черешні). Річна продукція переходила 160000 сотнарів свіжих овочів і 40000 с. оріхів. Удаються тут найделікатніщі породи наших овочів, крім цього морелі (4000 сотнарів річно) і брескви. Від половини мая збирають у Криму черешні, від кінця мая вишні, і половині червня мрзлі, при кінци червня сливки і ранні груші, в половині липня брескви і ранні яблука, в серпни осінні груші та яблука, а в першій половині вересня зимові яблука найделікатніщих пород.

Крім цих областей ведеться садівництво на більшу скалю ще в Київщині (під самим Київом Приорка, Курінівка і т. и.), Херсонщині й на Волині. Плекають тут переважно північні роди яблук та грушок, крім цього багато вишень. Цей округ має разом з подільсько-бессарабським поверх 160.000 га. садів і продукував до війни середно до 2 міл. м. с. овочів річно. Також у Катеринославщині є досить садів, головно в долині Дніпра. Плекають тут також морелі. Четвертий важний садівничий округ України обіймає Полтавщину, Харківщину, Вороніжчину, Курщину й Чернигівщину. Розводять тут породи овочів мішані північно-південні. В Харківщині промислове садівництво найбільше розвите коло Харкова, Сумів, Охтирки, Богодухова. На Полтавщині головні центри садівництва є в Лубенськім, (Мгарь), Гадацькім і головно Зіньківськім повіті. Дуже сильно розвите садівництво в північній Чернигівщині (пов.: Сураж, Мглин, Стародуб, Новозибків, Городня) з великими культурами славних антонівок.

Останній, пятій садівничий округ України лежить на Кавказькій Україні в великою продукцією не тільки звичайних наших але теж і деяких південних овочів.

Малий та доволі важний садівничий округ лежить на Закарпатті. Тут продукують багато яблук (200000 м. с.) і сливок, яких стількиж річно випаляють на сливовицю. Головні центри є в Хусті, Тячеві, Вишкові. В Галичині садівництво поглядно незначне, з виїмком По-

куття і Косівщини та подільських ярів, головно коло Заліщик, де розвелоса також плеканне морель.

В деякій звязи з садівництвом стоїть виноградарство. Північна границя винограду на Україні припадає приблизно на ізо-терму місяця мая + 16° і досягає 49° північної ширини. Можна її провести від Заліщик попри Камянець і Катеринослав до Астрахані. Місцями сягає виноград і поза 50-ий степень ширини пр. коло Білгороду в Курщині. Ціла південна Україна є пригідним тереном до управи вина. Однак виноградарство не розинулося ще на цілім тім широкім просторі і обмежується лише на кілька більших чи менчих округів. В Галичині лише в Заліщиках плекають дещо винограду. Таксамо незначна продукція східнього Поділля (1650 га. виноградників, головно по ярах), і в Катеринославщині (550 га.) На Запоріжжі оба збоча долини Дніпра місцями вкриті рясним виноградом. Богато значніше виноградарство в Херсонщині, де під виноградом є звиш 16000 гектарів. Головною винною областю України є однак Бессарабія, де винниці займають 75000 гектарів, значить $\frac{1}{3}$ простору винниць усеї давньої російської імперії. Бессарабські винниці лежать головно в акерманських повіті і дають $2\frac{1}{2}$ міліона сотнарів винограду річно. Добувають з него пересічно звиш 870000 гектолітрів вина, однак наслідком лихот організації винної торгівлі виходить мимо доброти вина часто таке, що бочка дорожча як її зміст. Таксамо слабо оплачується виноградарство на Донщині, де що року збирають пересічно до 33000 сотнарів винограду і фабрикують відомі шипучі вина. В Ставропільщині зустрічаємо більші винниці лише в долині Куми, дальше на сході над Тереком, крім цього декуди на Кубанщині й Чорноморії. Під виноградом є на Передкавказзю до 19000 гектарів, вина (дуже доброї якості) продукується до 200 тисяч гектолітрів.

Найроскішніше розвивається виноград в Таврії (10000 га виноградників). Багато винниць має Мелітопольський і Бердянський повіт, однак найгарніше удається вино в самім Кримі. На його південнім побережю плекають навіть французські та еспанські породи винограду, які в части вивозять або спотрібовують в кліматичних місцях, в части обертають на виріб вина. Продукція Таврії дає пересічно до 250.000 гектолітрів вина, виноградарств є дуже важним економічним чинником для місцевого населення.

Останній виноградарський округ є на Закарпатті (3500 винниць, річна продукція до 70000 гект. вина). Загальна площа виноградників на Україні виносила до війни 138000 га., річна продукція винограду 2·9 міл. метричних сотнарів. Україна стоїть у продукції вина на дуже позаднім місці серед земель Європи.

Слідуючі дві галузи природного господарства: бджільництво та шовківництво стоять неначе на границі між управою землі та годівлею худоби, тому будемо про них зараз говорити. Бджільництво розповсюднене скрізь по Україні. Воно від непамятних часів належить до найбільш улюблених зайнять нашого народа. Винищенне лісів завдало найбільше вграт бджільництву, бо первісне бортне пасічництво було тривко звязане з лісом. Замінюванне лук та сіножатей в орні

поля дальше руйнує годівлю бджіл а поступове пасічництво за низьким рівнем освіти шириться між нашим народом дуже поволі. Скількість вуликів і пасік на Україні не легка до означення, саме задля загального розповсюдження бджільництва і ріжного розміру пасік. На череній Україні (9 губ.) раховано до війни 50000 пасік і 1300000 вуликів, 85% з цього „колод“. На цілім просторі України можна скількість вуликів оцінити на 2200000.

Первісне бортне пасічництво удержалося ще декуди на Поліссі, (Минщина мала з початком цього століття 45000 пнів) і в сусідних частях Волині й Чернигівщини. Чернигівщина є до нині одною із головних областей українського бджільництва (1910—283000 пнів) особливо в околицях Батурина і Конотопу. Часті тут пасіки по 1—2 тисячі вуликів. Головний пожиток мають тутешні бджоли з гречки, нераз цілі пасіки перевозять возами на гречані поля. Друга важна область пасічництва лежить у Полтавщині (1907 р. 325000, 1910—306000 пнів), де теж зустрічаємо величезні пасіки у селян. По ній слідує Галичина з 285000 вуликів. Далі йдуть: Харківщина (246000 пнів), Київщина (242000 пнів), Поділле (206000), Волинь (206000), Катеринославщина (3300). Значно слабше бджільництво Холмщини, Закарпаття, Буковини, Херсонщини, Таврії, Бессарабії, Підляша, Донщини. Та на південному сході подибуємо знов визначний район бджільництва — а то Кубанщину з її 326000 вуликів. Богато їх теж по всій останній Кавказькій Україні.

Загальну річну продукцію меду на Україні можна оцінити (Р. 1910) на 130000 метричних сотнарів, воску на 14000 м. с. Ці числа скомбіновані з числом вуликів показують нам подібний образ як при хліборобстві. Хоч так хліборобство як і бджільництво це споконвіку найлюбіші заняття Українця, то ступінь його розвитку ще дуже примітивний. Поступове бджільництво дуже туго в нас шириться. Аж тоді, коли воно пошириться по всій Україні, вона відновить свою давню добру славу країни медом пливучої. Відсоток населення, яке займається бджільництвом, є на Україні не великий, ледви доходить 0.1%.

Шовківництво розвинене на Україні дуже слабо, хоч тутові (морвові) дерева можуть рости майже по всій Україні а шовківництво не вимагає ні великих трудів, ні великих вкладів. Роблено проби в Донщині, Таврії, Бессарабії, Херсонщині, Катеринославщині, Харківщині, Київщині, Полтавщині, Чернигівщині, однак продукція шовку дотепер мизійна. В Київщині 1907 добуто ледви 1300 Кг. шовкових коконів, 1913 р. 1700 Кг. (Київський і Черкаський повіт). Крім цього була ще незначна продукція коло Тирасполя, Бердянська, Мелітополя, на Кубанщині й Чорноморщині.

XX. Скотарство.

Четверта велика галузь природного господарства України це скотарство. Воно є всюди на Україні тісно звязане з хліборобством. лише на чорноморських степах остали подекуди форми степового скотарства, незалежного від хліборобства. Скотарство має для українського народа велике значінне. При малоземеллю є воно майже одиноким способом доброго заробку для дрібного хлібороба,

жерелом готівки на податок, буденні потреби, поліпшення господарства то що. На жаль наші хлібороби що йно недавно почали розуміти значінне скотарства і пізнавати поступові його способи, плекати худобу по стайнях, вважати на її расу, примінювати хліборобство до потреб скотарства і тд. Та вигляди на будучину не погані. Великим власникам оплачується скотарство лиш екстензивним первісним способом, томуто селянське, дрібне скотарство має без порівняння більше значінне в економічнім життї кожної культурної країни як велике скотарство. Длятого можна велику будучність пророкувати скогарству України, коли її просвічене селянство возьме його в руки.

Яка була загальна скількість худоби на Україні до війни, можна означити хибань у дуже загальнім приближенні. В кождім разі ця цифра доходить 44 мільонів голів. В порівнанні з сусідними землями посідала Україна величезні скотарські богацтва. Давня російська Україна, хоч творила ледви 1/22 частину Россії, розпоряджала майже цілою 1/4 частиною худоби, значить поверх у п'ятеро більше як припадалоб по величині території. Україна була для давної Россії великим складом скотарських продуктів. Таксамо австрійська часть України служила до війни визначним місцем вивозу скотарських продуктів для західної Австрії й Німеччини.

Між землями України найбогатіша скотом була абсолютно: Кубанщина (4595000), опісля Галичина (3869000), Волинь (2971000), Ставропільщина (2845000); релятивно (скількість худоби на 100 душ населення): українська часть Терщини (308), далі Ставропільщина (228), Кубанщина (168), Донщина (155), Астраханщина (139), Бессарабія (128), Таврія (125). Порівнюючи ці числа з числами дотичними країв з модерним інтензивним скотарством і з числами дотичними земель України перед півстоліттем, бачимо, що Україна втратила вже перед війною своє давнє велике скотарське богацтво оперте на екстензивній системі а не придбала ще нового скотарського богацтва, яке дає новітня інгензивна система. Великі втрати завдаа скотарству Україні війна й революція. На просторі Р. України було ще в 1916 воєннім році 23,895000 голів усякої худоби, в 1923 р. тільки 21,759000.

Наш огляд скотарства почнемо від коней. Вже в першій частині книжки я згадував про різні раси коней на Україні. Українська раса коней розповсюднена по цілім Подніпровю, чорноморська її відміна на Кубанщині. До степових пород коней належить також донська, часта на східних межах України. Однак до всіх тих рас належить поглядно невелика скількість коней українських хліборобів, переважаюча більшість це мішанці, звичайно малого зросту і хоч витривалі та невеликої сили. З малих пород коней лиш одна гуцульська гірська заслугує своїми високими прикметами на увагу. Всі инші малі конята, хоч їх є мільони, означають радше низький ступінь годівлі коней як її добрий стан. Їх робуча сила в порівнанні до поживи, яку спотрібовують, є дуже маленька, тому то й користь в порівнанні з коштами удержання невелика.

Годівля коней не станула ще на Україні так високо, щоби були якісь видатніщі старання за поправу раси селянських коней. Стад-

нини держали лише великі земельні власники і то тільки, щоби плакати перегонові коні. В австрійській Україні удержував військовий уряд по різних місцях стадників для поправи раси і вів велику стаднину в Радівцях на Буковині для розплоджування й уліпшування гуцульських коників. У Вороніжчині знов розводили расу „битюгів“, сильних тягарових коней. На увагу заслугували також стаднини на Полтавщині (головно Дубівський завод), в Старобільському повіті (чотири), в Новоолександрійську (Харківщина), в Янові (Холмщина) і т. д.

Загальна скількість коней по всій Україні виносила до війни 9388000. Абсолютно найбільше коней мала Кубанщина (951000), Херсонщина (801000), Катеринославщина (706000), Волинь (698000), Галичина (681000), Чернигівщина (606000), Київщина (588000), Поділля (568000), Харківщина (562000). Відносне число коней по всій Україні було 17·4 голів на 100 душ населення.

Відносно найбільше число коней мала на Україні Кубанщина (35 на 100 душ), потім ідуть Ставропільщина (34) Харків (31), Таврія (30), Терщина (28), Донщина (26), Катеринославщина (24), Курщина (23), Чернигівщина (22), Бессарабія (21), Харківщина і Вороніжчина (по 20), Волинь (18), Полісся (17), Закарпатте і Холм (16), Піляше, Київщина й Поділля (по 15), Полтавщина (14), Галичина і Чорноморщина (по 13), Австраханщина (11), Буковина (8).

Що до загальної скількості коней стояла Україна на третьому місці світа по російській імперії (27·4 міль. голів) й Американській Унії (20·6 міль. г.) З бідніших на коні країв найблище підходить до України Аргентина (7·5 міль. г.). Для порівняння: Німеччина 4·5 міль., Франція 3·2 м., Англія 2·2 м. Що до релятивного числа перевищують Україну в Європі тільки Росія (20) і Данія (19). (Аргентина 147). Що до посідання то 89·4% коней належало на черенній Україні селянству, тільки 10·6% усім иншим власникам. В Галичині мали більші господарства (над 100 га.) теж тільки 13·7% всіх коней Галичини.

Війна й революція знищила кінництво більше як яку небудь иншу галузь на Україні. В порівнанні з воєнним роком 1916 впало число коней Р. України о 30·7% (1923 р.) В 1923 р. було на Україні 52·8% селянських господарств без коней, 32% тільки з одним конем.

Рогата худоба має для українського скотарства нерівно більше значінне як коні. З расового погляду стоїть худоба на Україні дещо вище як коні. Широке розповсюдженне сірої української раси спричинює визначну якість худоби на великих просторах України. У східній часті степової України водиться червона калмуцька раса худоби, добра на мясо. Крім цього за посередництвом великих земельних власників, господарських товариств а по части й змагань урядів до війни й революції перехрещувалися місцеві раси худоби з ріжними западноевропейськими. Це змішанне було найбільше в Галичині (зі сіментальською расою).

Загальна скількість рогатої худоби на Україні виносила перед війною до 13,572000. Україна стояла тоді на восьмому місці світа: по Бритийській Індії (112 міль. голів), Півн. Ам. Унії (56·5), Росій-

ській імперії без України (40·4 м.), Бразилії (27 м.), Німеччині (20·2 м.), Франції (14·4 м. г.).

Абсолютне число рогатої худоби було найвище в Галичині (1552000). Потім слідували: Кубанщина (1295000) і Волинь (1112000), далі Київщина (858000), Харківщина (821000), Донщина (738000), Полтавщина (736000), Поділля (731000), Чернигівщина (711000), Катеринославщина (657000), Херсонщина (643000), Полісся (614000), Ставропільщина (599000), Таврія (485000), Терщина (291000).

Релятивне число рогатої худоби було на Україні 25·2 (голов на 100 душ населення). Найвище релятивне число виказувала Терщина (85), по ній у дальших відалях ідуть: Донщина (64), Ставропільщина (48), Кубань (47), Астраханщина (42), Полісся (40), Закарпатте (39), Чорноморщина і Підляше (34), Таврія (31), Галичина (30), Волинь (29), Харківщина й Вороніжчина (26), Херсонщина, Чернигівщина й Буковина (по 25), Бессарабія (23), Київщина, Катеринославщина, Холмщина, Полтавщина (по 22), Курщина (20), Поділля (19).

Українська раса худоби як сказано гарна до роботи й на мясо, молока дає небагато, хоч доброго й масного. Коли розорано степи й коні заступили волів при плузі й возі, почала скількість рогатої худоби на Україні дуже швидко падати. Ще з кінцем минулого століття було її на Україні багато більше як при вибуху великої війни. Томуто Україна стоїть серед європейських і позаєвропейських країв що до релятивного числа рогатої худоби на однім із найпослідніщих місць. Поза нею остаються тільки Бельгія (24) й Італія (18). Цей невідрадный стан пояснюється передусім малим розвитком молочарства. До війни були на Україні тільки початки молочарських підприємств приватних чи кооперативних, хоч горальняний і цукровий промисл давав великі спромози розвитку. І тут ненормальні земельні відносини грали погану ролю. Великі земельні власники держали на Україні як і всюди инде поглядно дуже мало рогатої худоби (5·7%). Селянство при своєму малоземеллі теж не могло як слід розвинути раціонального хову ходоби й молочарства. Та по заспокоєнні земельного голоду селянства жде українську годівлю худоби й українське молочарство дуже гарна будуччина, дарма що останні воєнні, революційні й голодні роки завдали українському скотарству великі втрати. Від 1916 р. скількість рогатої худоби на Р. Україні впала тільки о 3·3%. Та вєтаки було на Р. Україні 1923 аж 34% селянських господарств без корови, 54·7% тільки з 1 коровою.

Перед сотнею літ була Україна що до скількості овець може найбогатішим краєм світа. Та це багатство швидко почало упадати й перед самим вибухом війни Україна, яка була довго одним із головних доставців вовни на світовий ринок, мала тільки 13,605000 овець (і кіз) (25·2 на 100 душ нас.) і стояла серед європейських країв абсолютно на п'ятім, релятивно на 11-ім місці (на світі абсолютно на 13-ім, релятивно на 18-ім місці). (Російська імперія мала 5·93 м. овець). Причиною упадку вівчарства України була в першу чергу американська й австрійська конкуренція. До упадку українського вівчарства причинилося далі теж поступенне розоранне степів, на котрих блукали колись величезні отари овець, під доглядом навпів

кочевих чабанів. Вівчарство України мало два головні райони: південний степовий і північний на Лівобіччі. Як і в інших галузях скотарства України так і тут значна більшість овець (83,7%) належала до селян. Вони годували у південнім районі переважно груборунні вівці різних порід: волоські (пирнай), маличі, чушки, цигайські. Ці вівці можуть пастися 3/4 року, часом і більше на степу. Великі власники і німецькі кольтоністи годували різні породи тонкорунних мериносів (електоральні, негретті, рамбуйє, інфантадо, чорноморські і т. и.), котрих вовна значно цінніша, та годівля коштовніша. Селяне доперва в останніх часах перед війною трохи бралися до годівлі тонкорунних овець. Дуже важне вівчарство було також у північнім районі в Чернігівщині, Полтавщині та Харківщині, де в 1900 р. було 3 1/2 мільона овець (з чого 3 міль. селянських). Годували тут славні решетилівські і сокільські вівці, що дають дуже гарний смушок. Їх перехрещували з туркестанськими. Решта України годувала тільки невеликі скількості овець і вівчарство не мало ніде більшого значіння. Лише в Карпатах (головно на Закарпатті) воно годувало дуже значний процент населення. Вівці, гірської груборунної породи, випасаються на полонинах і більше користи дають молочними продуктами та шкірами на кожухи як самою вовною.

При вибуху світової війни найбільше абсолютне число овець мала між українськими землями Кубанщина (1,783000) і Ставропільщина (1623000). Далі слідували: Чернігівщина (927000), Таврія (806000), Вороніжчина (758000), Терщина (633000), Київщина (611000), Полтавщина (609000), Донщина (595000), Курщина (594000), Поділля (570000), Волинь (537000), Харківщина (531000), Бессарабія (507000), Астраханщина (469000), Катеринославщина (466000), і т. д. Відносні числа представляються ось як: Терщина 185, Ставропільщина 130, Астраханщина 83, Бессарабія 68, Кубанщина 65, Донщина 52, Таврія 51, Харківщина й Вороніжчина по 44, Курщина й Чернігівщина по 33, Закарпатте 29, Чорноморщина 25, Подіссе 22, Буковина 19, Полтавщина 18, Катеринославщина, Київщина й Херсонщина по 16, Поділля 15, Волинь 14, Холмщина 8, Галичина 6.

Вівчарство України не має в будуччині виглядів великого розвитку. Та на посушних просторах степової України воно ще довго буде важним і корисним заняттям населення. Зосібна в воєнні й революційні роки загальні економічні обставини дуже підсобили розвитку вівчарства. Скількість овець і кіз Р. України (1923) дещо зменчилась у степовій полосі (—2,3%) зате дуже піднеслася в луговій (+57,3%) і взагалі (+14,4%) в порівнанні з 1916 роком.

Кіз держать на Україні дуже небагато, майже виключно в горах: Карпатах і Кавказі. (Вони тут почислені разом з вівцями).

Зате годівля свиней представляє одно з найголовніших джерел доходу біднішого українського селянства і є тому дуже розповсюджена. Свині годують не лише по хлівах але й пасуть по полях а над долішнім Дністром і Дніпром заганяють на ціле літо в плавні. Благородні англійські раси йоркшів і беркшів на Україні дуже рідкі тай скоро вироджуються, звичайні тутешні раси: московська, польська і кучерява тучаться пізно і поволі.

Зазальна скількість свиней на Україні виносила 7,132000. Тут Україна стояла на четвертому місці світа, по Півн. Ам. Унії (61·2 міл.), Німеччині (21·9), Російській імперії без України (9·3 м.) Абсолютно найбільше число безрог годувала Галичина (1318000) і Волинь (624000), потім йдуть: Кубанщина (566000), Київщина (530000), Чернигівщина (514000), Поділле й Полтавщина (по 420000), Катеринославщина й Харківщина (по 376000), Поліссє (299000), Таврія (207000), і т. д. Релятивні числа: Галичина 25, Буковина 24, Поліссє 22, Кубанщина 21, Чернигівщина 18, Підляше 17, Волинь, Бессарабія і Ставропільщина по 16, Херсонщина 14, Київщина, Катеринославщина, Таврія, Донщина і Закарпатте по 13, Полтавщина і Чорноморщина 12, Поділле, Харківщина, Вороніжчина по 11, Терщина 10, Холмщина і Курщина по 8, Астраханщина 3.

Годівля свиней має на Україні величезні вигляди, хоч і як сумно вона представляється тепер по війні й революції. На Р. Україні (1923) зменчилася кількість свиней в порівнанні з 1916 р. о 49·50/о, в степовій полосі навіть о 79·10/о. Це тим сумніше, що годівля свиней майже вся в руках селянства. Великі власники України годували ледви 30/о усіх безрог нашої території.

Верблюди в держать лише на південно східних степах України: в Ставропільщині, Донщині і Таврії, буйволів лише в Бессарабії, й денєде на Закарпатті, ослів і мулів в більшій кількості тільки в Бессарабії та Таврії.

Кінчаючи огляд українського скотарства розгляньмо ще годівлю до машної птиці. Вона хоч здавалася дуже маловажною галуззю господарства, є прецінь дуже важним економічним чинником для дрібних українських хліборобів. Домашню птицю легко вдержати хоч би й найбіднішому, на власний ужиток, при прямо спартанським способі життя нашого хлібороба, вона майже не йде, а головно на продаж і на вивіз.

Годують дробу по цілій Україні дуже багато, його число мож приблизно оцінити (до війни) на 70 мільонів штук. Наша територія була до війни дуже значним осередком вивозу пtiчого мяса, яєць й піря до Россії, Польщі, Австрії, Німеччини, Англії то що. Лише в Карпатах годують дробу мало, бо й зерна обмаль і птиця слабо несеється. Раси дробу переважно свійські, серед них визначається українська порода курей — ушанок. Тучать дріб дуже рідко, хибань гуси на продаж Жидам гусячого туку.

Мимо цього, що годівля дробу ведеться на Україні по старому, що продуценти не зорганізовані а покупці визискують їх дуже, продукція дробу, яєць і піря є дуже велика й дає значні приходи селянству. З девятьох українських губерній Россії вивезено 1912 р. звиш 728000 сотнарів яєць за кордон. Ці українські губернії дали 400/о усього вивозу Россії, одна Харківщина дала 80/о вивозу, Київщина 50/о. Можна без помилки припустити, що ціла російська Україна продукувала більш чим половину дробу та яєць Россії. Одно Поділле продало 1908 р. близько 3½ мільона штук дробу, Харківщина 1906 р. 1¼ мільона.

Скотарством займається на Україні кожний хлібороб, процент самостійних скотарів дуже маленький, ледви 04⁰/₀.

XXI. Мінеральні багатства України.

З дотеперішного огляду економічної географії України можна легко визначити, що хліборобство разом зі скотарством та спорідненими галузями господарства є безперечно головною основою економічного життя України. Однак, хоч мабуть на найдальшу будучність хліборобство задержить своє переважаче значіння, то прецінь навіть вже тепер не мож України називати чисто хліборобською країною. Величезні мінеральні багатства лежать розкинені під землею по різних областях України — найбільше в Донецькім кряжі, в Карпатах і на Кавказі. І хоч вартість цих мінеральних багатств без порівняння менча як вартість української цілини, хоч нема виглядія, щоби ціла Україна була колись так промислова як пр. Німеччина чи Англія, то все таки певна річ, що при доцільній економічній політиці в дуже вже недовгім часі Україна буде могла всі свої потреби задоволювати власним промислом.

Золото зустрічаємо на нашій території лише на Донецькій височині на горбах т. н. Нагольного кряжа. Воно там знаходиться в кварцових жилах, в дуже незначній кількості. Таксамо тільки сліди золота є в кварцових жилах скалин Черногорського пасма.

Срібло знаходиться в срібно-оловяних рудах передусім на Кавказі (Худеські кладні в Кубанщині і Садонські в західній частині Терщини). Невеличкі кількості срібної руди знаходимо в Донецькім кряжі коло Нагольної слободи, на південній Буковині і на Закарпатті в Гутинськім пасмі. Продукція оловяно-срібних руд доходила перед війною (1910) до 300.000 м. с. (73⁰/₀ імперської продукції). З них виплавлено 25·5 м. с. срібла (9⁰/₀) і 11000 м. с. олова (81⁰/₀).

Олово виступає на Україні все разом зі сріблом в тихсамих місцях (крім цього і на Поділлі) — тому то й його продукція поглядно незначна (середно 15900 м. с.), хоч багато більша як продукція срібла.

Мідяний крух добувають на нашій території вже в значно більших кількостях. Головні кладні міді знаходяться в Донецькім кряжі, (Бахмутський, Славяносербський, Бердянський повіт), крім цього в Херсонщині (Кривий Ріг), на Київщині (Уманський повіт), на південній Буковині та на Мармароши. Пересічна довоєнна продукція міді на Україні виносилася до 100.000 м. с. річно.

Ртуть належить вже до найважливіших гірнячих продуктів України. Добувають її з ртутної руди — киновару, котрого великі кладні знаходяться в Донецькім кряжі коло Микитівки в карбонських верствах. В 1905. р. добуто киновару 842.000 метр. сотнарів, що дали чистої ртуті до 320.000 кілограмів. В 1916. р. продукція впала до 117.000 Кг ртуті й від тоді постійно держиться на низькому ступіні, бо кладні киновару в Донеччині дуже обмежені. Киноварної руди добуто в 1921 р. ще 13120 қ, в 1922. р. 52480 қ.

Цинку майже не добувають на Україні. Його крухи виступають разом зі срібними та оловяними крухами, найбільше в згаданім вже Нагольнім кряжи. Цини, ніклю, хрому, платини й інших рідких металів зовсім нема на Україні.

Важну ролю натомість відгравает Україна в світовій продукції мангану (марганця) Манганову руду добувають з олігоценських верстов коло Никополя й Городища в Катеринославщині, невелику скількість теж на східнім Поділлію й на Буковині. Річна продукція виносила (1905. р.) 1,600.000 метр. сотнарів, отже 32% продукції давньої Росії, а близько одну шесту частину всеї світової продукції. В 1912. р. тутешня продукція виносила 2.456.000 метр. сот. (29·2% російської й 12·3% світової продукції), в 1913. р. 2,700.000 қ, в 1916. 2,833.000 қ. Підчас революції настав у цій галузі продукції цілковитий застій; в 1922. р. добуто тільки 417.000 қ, в 1923 р. (I—IX.) 967.000 қ.

Усі дотепер обговорені металічні богацтва України просто ще-зають при величі богацтв України в найпотрібнішій тепер для чоловіка металю себто в залізі. Зелізо находиться в дуже богатых місцях України та й на широких просторах. Однак при нинішнім стані залізного гірняцтва лише в кількох місцях України оплачується добуванне заліза, зате воно ведеться на величезні розміри.

Головним центром добування заліза на Україні є Кривий Ріг над Інгульцем в Херсонщині разом з околицею над рр. Саксаганню й Жовтою. Річна продукція знаменитого червоного і бурого залізняка виносила тут (1903/4) 26¼, (1913-го) 64·6 мільона метр. сотнарів річно, себто 72% загально російської продукції. Процент заліза в крусі 55—75%, шари до 25 м. грубі. Криворізьські кладні поволи вичерпуються (припас 0·6 мільярда метр. сотнарів), однак у найближшій околиці відкрито в останніх часах до війни інші величезні припаси руди. Їх обчислювано в цілім районі 1909 року на 2·2 мільярди, 1921. р. на 3·3 мільярди метричних сотнарів. Інші українські центри продукції залісної руди мають менче значінне. Добувають її коло Керчи (припас до 2 мільярди м. с. 35—45% заліза) і в кількох місцях Донецького кряжа. Продукція 1912. р. 41 міл. м. с. Дуже важний центр є в Корсак могилі у Бердянському повіті. Значні скількості бурого залізняка знаходяться також на східній Волині (Житомирський, Овруцький, Н.-Волинський повіт, 30—40% заліза). Масси багонного залізняка є на Поліссю, Волини і в западній Київщині. Їх однак не експлоатують, таксамо як залізних крухів Кубанщини. В галицьких Карпатах заліза дуже маленько, на Буковині і Закарпатті добувають його тільки дуже незначну скількість.

Загальна продукція залісної руди на Україні виносила при вибуху війни коло 70 мільонів метр. сотнарів. Серед країв землі, що продукують залізо, стояла Україна на шестому місці — по Півн. Амер. Унії, Німеччині, Франції, Англії, Еспанії, вище Швеції, Австро-Угорщини, Італії, Бельгії ітд.

Війна значно підкосила залізно-рудну продукцію України. В Кривому Розі добуто 1913. р. 65 міл. м. с., 1914 — 48, 1915 — 38, 1916 — 47, 1917 — 38, та 1918 вже тільки 2·7 міл. м. с., 1919 до

1921 не добуто майже нічого, в 1922 р. 1·15 міл. м. с. в 1923 р. 1·47 міл. м. с.

Приходимо тепер до другої групи мінеральних богацтв, до мінерального топлива. Як серед металів саме найважливіший — залізо — знаходиться на Україні в найбільшій кількості, так і найважливіше мінеральне топливо — кам'яний вугіль — займає на Україні перше місце.

Україна має лиш оден вугляний басейн — Донецький, однак він належить до найбільших і найбогатших углевих заглибин Європи. Ширина цього приблизно трикутного угляного поля переходить 160 Км., довжина 370 Км., простір доходить до 23000 Км. кв. Докладне геологічне прослідження цього вугляного басейну залишає ще багато до побажання, та дозволяє вже доволі докладно обчислити припаси вугля. По дотеперішнім даним вуглянні припаси Донецького кряжу виносять 35 мільярдів метричних сотнарів. При середній довоєнній продукції вугля Донеччини старчилоб на 175 років. Зіндустріалізована Україна при річній продукції, рівній довоєнній німецькій, вичерпала би вугіль донецького кряжу за нецілих 15 років. Інші оцінки припасів вугля Донеччини (які приймають цифру 666 мільярдів м. с. з чого 10% коксового вугля) не мають ніякої стисло наукової основи, а ще більше практичної вартости.

Загальна вугляна продукція Донецького кряжу виносила 1911 — 203 мільйони м. с. (70% імперської продукції), 1912 — 217 міл. м. с., 1913 — 256 м. м. с., 1914 — 286 м. м. с., 1915 — 281 м. м. с., 1916 — 292 м. м. с., 1917 — 252 м. м. с. Як бачимо війна не то її не зменчила, а навпаки збільшила. Зате революція страшенне відбилась на вугляній продукції. 1918. р. добуто тільки 92 міл. м. с., 1919 тільки 56, 1920 тільки 46, 1921 тільки 59 міл. м. с. Та 1922 і 1923 р. продукція піднеслась до 65 міл. м. с. і почала постійно зростати. В 1925 р. Донеччина дала знова 79% всесоюзної продукції вугля.

Донецький кряж є також тим замітний, що крім звичайного вугля так товстого як і сухого добувають тут багато антраціту (в сідлових загибах), що заключає 88—98% чистого вугля. Антраціту добуто 1911. р. 31 мільйонів метричних сотнарів, значить більше як десяту пайку всего донецького вугля і 99% усеї російської продукції антраціту. Коксу добуто з донецького вугля 1911. р. до 34 мільйонів метр. сотнарів, отже також 99% усеї російської продукції коксу.

Із цих цифр бачимо наглядно, що Україна має тільки на східноєвропейські відносини великі припаси вугля — головної під нинішні часи підйоми великого промислу. На світові відносини й у пропорції до своєї величини Україна має вугля дуже небагато. Українська продукція вугля займала у світовій продукції аж саме місце, по Злучених Державах (4502 м. м. с.), Англії (2763 м. м. с.), Німеччині (2345 м. м. с.), Австрії (491), Франції (392) та Бельгії (231). До того приходить ще ексцентричне положення одинокого вугляного басейну й тонкість ($\frac{1}{2}$ —1 м.) його поодиноких шарів. Все це велить розумним економічним політикам ставитись дуже критично до вугляних богацтв України.

Крім антрацитів і чорного вугля добувають на Україні ще бурий вугіль. Бурий вугіль України лежить у третьовікових верствах і творить місцями значні поклади, яких експлуатація виплачується. Найбільше дотепер знане буровуглеве поле є коло Крем'янця на Волині. Тамешні припаси бурого вугля оцінюють на 250 мільйонів метрів сотнарів. Другий комплекс буровугільних полів обіймає поверх 5000 кв. км. на височині Подніпря. Тутешні припаси бурого вугля обчислені на 333 мільйони м. с. Головні находища і родовища є в Київщині коло Вишгорода і в Звенигородським (Катеринопіль) та Чигиринським (Журівка) повіті. При кінці минулого століття добувано в Катеринополі щорічно 82000 м. сотнарів вугля, за 25 років добуто 1·7 мільйонів метрів сотнарів. Припаси обчислено на 57 мільйонів метрів сотнарів. Углеві поля сягають також у сусідні області Волині та Херсонщини (околиці Єлисавету). Третичний бурий вугіль експлуатують теж у кількох місцях Галичини (на Розточі і Підгір'ю пр. Потиліч, Глинсько, Скварява, Мишин, Новоселиця, Рожнів, Джурів). В 1901. р. видобуто тут звиш 1 мільйон метрів сот. в 1905. р. продукція опала вже дещо понижше половини цієї кількості. Таксамо незначні є кількості бурого вугля, добувані на кавказьким Підгір'ю коло Баталпашинська й на Закарпатті (коло Мукачева й Хусту).

В рр. 1871—1902 добуто на Україні 3·3 мільйонів м. с. бурого вугля головню на потреби цукроварень Конкуренція донецького вугля поволі знищила буровугільне гірництво. Аж розвал транспорту приневолив 1919. р. почати нову експлуатацію, поки що нікчемну.

Україна посідає також великі маси торфу, який має більшу опалову вартість як дерево і є на Україні дуже розповсюднений. Найбільші кладні торфу знаходяться в поліських багнах, багата його також на Волині, головню північній, Підляшій, Галичині (200,000 гектарів торфищ), Київщині (над ріками: Ірпень, Здвиж, Вавель, Ілля, Тясмин, в Ірдинським болоті і т. и.), в Чернігівщині по р. Остру й Десні, на Поділлі, Ставропільщині, а не хибує його ніде на Україні з виїмком сутостепових посушливих областей. Добувають торф в багатьох місцях України, головню на Поліссю (Сарни), Волині (Верби, Крем'янець, Любар, Омельчин, Чуднів, Андрушівка), в Чернігівщині (Клинці, Новозибків, Чернігів, Свіси, Корюківка), в Київщині (Бучанське торфище), в Галичині (1905. року машиново в 40 місцях). Однак всюди лише на дрібну скалю, хоч значінне торфу при безлісности значних просторів України моглоб стати дуже велике. Припаси торфу в Київщині, Чернігівщині, Полтавщині, на Волині, Поділлі обчислюють на 7½ мільярда метрів сотнарів.

Крім значних багатств вугля і торфу находимо на Україні дуже значні кількості нафти і земного воску. Головним тереном нафтової продукції було дотепер галицьке Підкарпатте від Попраду на схід здовж зівнічних окраїн карпатської дуги. Галицькі нафтові поля займають до 10000 кв. км. простору і дали в 1909. р. 20·8 мільйонів м. с. ропи. Наслідком лихого господарки продукція впала до 1913. р. на 11·1 м. м. с. Всеж таки Галичина була до війни на третьому, потім на шестому місці серед нафтодайних країв землі. Війна й пізніша польська окупація завдали галицькому нафтовому гірництву величезні втрати. 1921 і 1922. р. виносила галицька нафтова продукція

тільки 7 мільйонів м. с. з чого поверх 90% давала безпосередня околиця Борислава.

Крім галицьких теренів має Україна ще значні нафтові терени здовж північного збоча Кавказу від таманського півострова по верхівя Лаби (центр Майкоп, річна продукція коло 1 міл. м. сот.). Вони продовжуються на захід в околиці Керчі і Феодозії, на захід в Терщину (Грозний). Продукція нафти на північнім Підкавказзю що йно на добре починалася, коли вибухла війна. Сліди нафти попадалися теж коло Бердянська й на Поділлі.

Земний віск, хоч трапляється по різних місцевостях світа, то однак лише на одній Україні добувається в більшій скількості. Одиноким центром був до недавна Борислав, де в 1885. році добуто 123.000 м. сотнарів земного воску. Однак грабіжна господарка по копальнях значно зменчила продукцію. В 1907. р. дав Борислав враз з кількома инчими поменчими підкарпатськими копальнями (Дзвиняч, Старуня, Трускавець) лише 25000 сотнарів, в 1910. р. тільки 22000, в 1913. р. тільки 13500 м. с.

Безупинний і небувало швидкий розвиток автомобілізму й легунства, які потребують нафти й її продуктів для своїх експлозійних моторів, надають нафтовим багцтвам значіння тесаме а може ще більше як вугляним. Українські нафтові терени мимо їх невеликої дотепер продукції й позірнього занепаду (пр. в Галичині) треба вважати дуже богатими й надійними.

Зелізо, вуголь, нафта, це три головні мінеральні багцтва України. Четверте, не менче важне це сіль.

Україна має три головні сільні області: карпатську, донецьку й чорноморсько-каспійську. Карпатська сільна область тягнеться здовж північного карпатського берега з під Кракова аж до румунської границі. Її використовувано вже в ХІІ. віді. З виїмком великих копалень соли в Величці і Бохні, усі галицькі саліни лежать на нашій території (Ляцьке, Дрогобич, Стебник, Болехів, Долина, Калуш, Делатин, Ланчин, Косів). Сіль була в Австрії державним монополем, томуто її продукція була обмежена. Пр. в Стебнику відкрито великанські кладні камяної соли, більші від велицьких, однак у Стебнику є лише солеварня таксамо як і всюди на українськім Підкарпаттю. Мимо цього продукція соли на галицькій Україні виносила при вибуху війни поверх 1,000.000 метр. сот. соли. До карпатської області належать теж солоні джерела Шариської жупи й копальні камяної соли в Мармароській Солотвині, які дають (1922) поверх 1·2 міл. м. с. річно.

В другій сільній області України, в Донецькім кряжи добувають передусім великі скількості камяної соли. Головні копальні є в Бранцівці коло Бахмута, де сверлення показали 100 метровий шар чистої соли, а річна продукція переходила 1901. р. 4·1 мільйони м. сотнарів, 1911 — 4·9 міл. м. с., 1917 — 6·3 міл. м. с. Крім цього в Донеччині виварюють від ХVІІ. віку багато соли з сільних джерел та озер, головно коло Славянська в Харківщині. Річна продукція доходила 1·4 міл. м. сотнарів.

Третя сільна область України лежить над Чорним морем. Сіль добувають тут з лиманів і солених озер, напускаючи солону воду в плиткі ставки, щоби випарувала на сонці. Головним місцем продукції є кримські солоні озера (Сакське, Сасик Сивашське, Крим-Елійське, Чончарське, Кинбурнські, Перекопські, Геничеські і т. и.), далше йдуть лимани Херсонщини, головню Куяльницький коло Одеси, Бердянські лимани, Маничські озера в Донщині ітд. Загальна продукція хитається між 3·3, а 5·8 міліона сотнарів річно, що зависить головню від того, чи літо було сухе й горяче чи вохке й холодне.

Загальна сільна продукція України доходила до війни і до революції середню 14·5 міліонів м. сотнарів на рік. Сільна продукція українських земель Росії становила 53% імперської продукції. Одна Бранцівка давала 86·9% імперської продукції камяної соли. Серед инших країв землі стояла Україна (ціла) що до продукції соли на четвертому місці: по Півн, Ам. Унії (37·7 м. м. с.), Великій Британії (20·2), Німеччині (19·5) і давала 9% світової продукції соли. В революційних роках українська продукція соли значно зменчилася. В 1922 р. добуто на Р. Україні тільки 3·8 міліона қ соли, в 1022 і 1023 (тільки камяної соли) 1·75 і 1·98 міл. қ.

Калієві соли (каїніт, сильвін) добувають у більших скількостях лише на галицькім Підкарпаттю — в Калуши. Продукція в 1901. р. виносила ще 179000 сотнарів, в 1908. р. вже впала на 121000 сотнарів. Тутешні кладні ледви надпочаті й дальший розвиток доволі певний. Припас оцінюють на 6 міліярдів м. с.

На цім скінчили ми огляд важніших мінеральних богацтв України. Є однак ще богато инчих, менче впадаючих в очи а прецінь вартисних. До таких мінеральних плодів належать у першу чергу фосфорити, на Поділліу по обох боках кордону і в сусідних окраїнах Бессарабії. Родовища фосфоритів залягають у Летичівськім, Могилівськім, Ушицькім, Проскурівськім і Хотинськім повіті. Їх припас оцінюють від 60—300 міліонів м. с. Подільські фосфорити заключають 70—75% фосфорового квасу і знаменито надаються до меліораційних цілей. В 1905. р. добуто на Поділлі звиш 180,000 сотнарів фосфориту, значить 93% всеї фосфоритової продукції тодішньої Росії. Надійні кладні фосфоритів має теж Чернігівщина (над Десною між Розлітами й Вишеньками, Кролевецький повіт). Зустрічаються фосфорити теж у Полтавщині, Київщині (Трипілле, Ржищів, Ходорів, на берегах Росі), Катеринославщині.

Каолін або порцелянова глина добувається на Україні в Катеринославщині, Херсонщині, на Волині (Полонне, Шепетівка, Корещь), в Полтавщині, Чернігівщині (Полошківська глина коло Глухова), найбільшеж в Київщині (межигірська глина, канівські глини). Загальна продукція (1904) виносила 237,000 сотнарів. Поза Україною каоліну в Східній Європі майже не продукують.

Гончарські глини розповсюднені по цілій Україні, найліпші роди є в Київщині, Чернігівщині й Полтавщині. Огнетревалі глини і горновий камінь находимо головню в Донецькім кряжі. Табличний лупак добувають в Катеринославщині на Запоріжжі. Літографічний камінь находиться на Поділлі, головню

коло Кам'янця і Могилева. Полевий шпат дуже розповсюднений у кристалльним масиві України, добувають його коло Полонного на Волині. Лосняк добувають на Волині коло Чуднова, Полонного, Подолянець і в Київщині коло Костянова, гранат і турмалін коло Корця на Волині. Графіт знайдено в більших кількостях на Волині над Случею і Тетеревом, в Київщині (по Росі), Катеринославщині (над р. Мюсом), Таврії (над р. Берестовою), Херсонщині коло Кривого Рога. Мінеральні краски, головню охру, зустрічаємо коло Лисичанська в Донецькій кряжі, коло Кривого Рога, коло Єлисавета в Херсонщині, коло Старого Оскола в Курщині. Сірку добувають під Ельбрусом на веркзіях Кубані. Триплю добувають в Київщині (Звенигородський повіт), пемзу на Кавказі. Жорновий камінь зустрічаємо в різних місцях України, найславніший коло Глухова в Чернігівщині, точильний камінь теж частий пр. в Полтавщині, на галицькім Поділлі (теревовельський камінь). Пишуча крейда теж доволі розповсюднена пр. на галицькім Поділлі, Волині, в Харківщині. Гипс в великих кількостях виступає на Покутті і Поділлі по обох боках Збруча, крім цього в Донецькій кряжі. Біла, провітчаста його порода, алябастер, є дуже частий на Поділлі коло Бахмута, в Харківщині і т. д.

Будівельний камінь, вапно, пісок, глина, всюди трапляються в великій кількості і добрій якості. Навіть в степових низинах України всюди під цілиною можна найти добрий камінь. До каменярських робіт надається дуже добре червоний девонський пісковик галицького Поділля а ще ліпше кристалльні (граніти й гнейси) та вибухові скали Волині, правобічної височини і т. д. Славні є волинські „лябродорити“ (Горошки над Іршею, їх зустрічаємо теж у сусідній Київщині у с. Камінний Брід) і волинити (коло Іскорості Овруцького повіту). Найкращі граніти є коло Хвастова, Черкас, над Тетеревом і Гнилоп'яттю (Житомир, Чуднів, Черняхів, Троща) на Случею (Звягель). Ужем (Іскорость, Народиці), Норином (Овруч), Убортю, Горинню, Інгулом, Богом і т. д.

На прикінці ще кілька слів про мінеральні джерела України. Вона має їх дуже багато і то не тільки в сусідстві верховин — Карпат і Кавказу — але й теж оподалік від них на височинних і низинних, переважно плосоверстових просторах.

Здовж північної обноги Карпат і в внутрі їх лежать мінеральні джерела Жегестова, Криниці, Риманова (переважно залізистосірчані), Трускавця, Моршина, Підлютого (ссянково сірчані) та Буркута (щави). Відповідають їм на Закарпатті джерела Бардієва, Ужка, Сваляви-Поляни, Собранців (переважно солянки й залізисті, сірчані, алькалічні води, щави), Ужгороду, Кобилецької Поляни, Буркуту-Квасів, Рахова (переважно залізисти щави й сірчані води).

На північній обнозі Кавказу зустрічаємо попри ріжнородні мінеральні джерела Кубанщини, на межі українських земель славнозвісний підкавказький округ мінеральних вод. Лежать тут: Пятигорськ з сірчано-алькалічними водами, Желізноводськ зі залізистими, Єссентукі з алькалічними, Кисловодськ зі щавями. На низовій Україні зустрічаємо води: сірчані (Любінь і Скло в Галичині, Шепетівка на

Волині, Коростишівка й Лисянка в Київщині); вапнисті (Супрун-ківці й Камянець на Поділлі); солоні (Славянськ, кримські озера й лимани); алькалічні (Миргород з 7 м. високим водограєм, +22° температури); гіркі (Миргород, Константиноград, Сулятицьке, Руський Орчик, Дубова Гряда, Могилів под. і т. д.).

На цім кінчу огляд мінеральних багатств України. З него виразно виходить, що Україна, хоч далеко не дорівнює на цім полі краям середущої та західної Європи, однак як на культурні відносини, що на її просторах панують, продукувала й дотепер продукує дуже багато і при корисній зміні обставин може зайняти доволі визначне становище в світовій продукції й заспокоїти що найважливіше свої власні потреби.

Таке констатованне факту моглоб не одного Українця підбити в гордість. Однак ця гордість булаби зівсім неоправдана. Бо ці всі мінеральні багатства находяться й дотепер у руках чужинецьких властителей чи управителів а український нарід дає лиш лихо плачену робучу силу до експльоатації цих великих багатств. І на цім полі як на всіх попередних бачимо сумний економічний стан нашого народа, який збогачує чужинців скарбами власної землі, а сам з них майже нічого не користає...

XXII. Домашний промисел і ремесло.

Промисел України находився вже задовго до війни на переломовій точці. Дуже визначний колись, автаркчний домашний промисел, розвитий старою хліборобською культурою нашого селянства, не міг далі видержувати конкуренції з великим фабричним промислом, опертим на міжнароднім капіталізмі. Фабричні вироби в міру розросту желізниць сягали щораз дальше в забиті колись дошками закутини і побивали своєю дешевістю продукти домашнього промислу. Та фабричні вироби походили майже виключно з чужих країв, український фабричний промисел хоч ріс та не дуже швидко, і не міг заспокоїти й малої частини запотрібовання. Виходило таке: власний домашний промисел безупинно упадав, фабричний не розвивався як слід.

Зачнемо від домашнього промислу. Український домашний промисел має здавна свою і то гарну славу. Його витвори хибань у найпростіших, найгрубших виробках бувають звичайненькі. Впрочім навіть предмети призначені до щоденного ужитку є прикрашені з артистичним смаком, з замилуванням до краси. Звичайнісенькі горшки, миски, тарілки, коновки, бербениці, торбини, палиці, не кажучи вже про білле й одяг — все те хоч зроблене з грубого матеріялу, мусить бути бодай на маленький розмір прикрашене. А притім навіть в найбільш прикрашених предметах ні сліду несмачного переладвання. Дальшою ціхою виробів домашнього українського промислу є їх велика тривалість і солідне виконанне. Ця обставина з одної сторони дуже корисна, з другої сторони иаклад праці вимагає вищої ціни. Фабрична тандита, значно дешевша на сповид, може тим спо-

собом легко конкурувати з виробами домашнього промислу і обмежує його щораз більше. Сільські та маломісточкові промисловці, не можуть збути безпосередно своїх виробів, попадають у руки різних гуртових покупців і посередників, котрі визискують їх в страшний спосіб. Домашній промисел через таке щораз більше підупадає, бо дає дуже лихий заробіток. Лиш замилування, тверда конечність а по части й традиція, що переказує ремесло з батька на сина, держить людей при домашнім промислі. Чужі володарі України здавна були й є ворожо настроєні до домашнього промислу України. Всі змагання Українців, щоби вдержати й піднести свій домашній промисел, зустрічаються на кожному кроці з прикрими перешкодами. І тут знов одним ліком можуть бути основні соціяльні реформи й опісля плянова кооперація домашніх промисловців у напрями добуття ліпшого знаряддя, кредиту й організації збуту.

Найважніший між усіма домашніми промислами був до недавна ткацький промисел, що доставляє головно грубих та тривких сукон і полотен на прості селянські й маломіщанські одяги та біллі. Однак з простих варстатів українських ткачів виходять також дуже гарні тонкі полотна, скатерги, рушники, хустки, нераз чудово прикрашені, що прямо дивують заграничних видців. На таких самих первісної роботи варстагах виробляють так ж сукна різної грубости на чоловічі одяги, гарно, нераз сухозолотом і різнобарвними узорами ткані запаски та плахти жіночі, килими й ліжники. Серед крайно невідрадних обставин, працюючи в тісних хатах, о голоді й холоді, виробляють українські ткачі прямо чудові тканини, котрих виско естетичні прикраси дають їм артистичну вартість куди вищу як найдорощим фабричним виробам Англії, Франції чи Німеччини. Мимо цього наше домашнє ткацтво упадає, ткач артист уступає перед зорганізованою капіталістичною промисловістю.

Ткацтво і звязані з ним суковництво, килимарство і т. д. розповсюднені по Україні ще так значно, що майже нема села, деби не було ткачів, бодай таких, що займаються ткацтвом лише в часах, вільних від хліборобських зайнять. Причина цього це цупке придержування народньої ноші серед селянського простолюддя. Зосібна матеріалу на свити й грубе білля доставляє тільки сільське ткацтво.

Найвище стоїть домашнє ткацтво в Полтавщині, де воно займало (1902. р) звиш 20000 родин, також у Чернігівщині й Харківщині. Головний осередок є в місті Кролевиці й околиці, в Зінькові, Миргороді і т. д. В Галичині розвинулось ткацтво найбільше на Підгір'ю, спеціально гарні вироби дає Косівщина. Звісне ткацтво є теж коло Городка, Комарна, Галича, Буська і т. д. Виріб сукна розповсюднений по всіх землях північної України, найсильніше розвитий в золотоношськім повіті Полтавщини. Килими і ліжники найкращі тчуться в миргородськім і зіньківськім повіті, в Бессарабії, на Поділлі (Ольгопільській, Балтській, Ямпільській, Брацлавській повіті, Збаражчина, Бучаччина) та в горах на Гуцульщині.

Кравецтво, звязане посередно з текстільним промислом, не розвинулося ніде до більших розмірів, хоч має своїх представників

по всіх селах а ще більше по місточках. В Полтавщині кравецтвом і шапкарством займається звиш 10,000 родин.

Промисел вязання рибальських сітей має значне розповсюдненне в Лохвицькім повіті Полтавщини й Остерськім Чернигівщини.

Мотузярство зустрічається по всій Україні, найбільше в Полтавщині, Київщині (Лисянка) й Галичині (Радимно).

По текстільнім промислі найважливіше загальне значінне має оброблюванне дерева. Воно розповсюднене до цілій України, з виїком її степових областей. Грубе оброблюванне дерева займає постійно великий процент населення Карпатської верховини й Підгір'я, Полісся, Волині, Київщини, Чернигівщини. Виріб бальків, дощок, тесельство, всюди тут розповсюднені. Найгарніших теслів має Гуцульщина, сільські теслі будують самостійно величаві деревляні церкви, часто на вивіз до долівських сіл.

З тесельством звязана будівля деревляних суден. Головний її осідок є на минськім Поліссю в Мозирі, Петрикові, Баажевичах над Припятьтю а головно в Давидгородку над Горинню. Над Дніпром будують судна в Городнянськім повіті Чернигівщини, в Нікополі, Олешках, Голій Пристані, Херсоні, над Дністром у Журавні, Галичи, Жванци, над Доном в Озові.

Столярський промисел, слабо розвятий, заспокоює однак потреби сільського й маломіського населення, так що фабричні вироби на села попадають доволі рідко. Артистичне столярство втворилося на Гуцульщині (Косівщина: Яворів, Річка, Вижниччина), де воно тісно звязане з токарством, різьбарством і виробом всіляких деревляних дрібниць, пр. палиць, топірців, коробок, пушок і т. д. прикрашених питомим гуцульським орнаментом. Звичайне столярство найбільше розвите в Полтавщині — головно виріб скринь на великий розм'р. виріб меблів в Київщині, в Черкаськім повіті. Виріб деревляних ложок розповсюднений в Полтавщині (Калайдинці), Київщині (Чорнобиль, Горностайпіль), Гуцульщині (Пороги, Яворів і т. д.), на Розточі (Яворів, Вишенка). Деревляні люльки роблять у Полтавщині (Вел. Павлівка).

Бондарство й виріб домашньої деревляної посудини найзначніші в Полтавщині (до 3700 родин бондарів), в Харківщині (Охтирка, Котельва), на Поліссі (Мозир і околиця), в Київщині (Радомиський повіт: Русанівка, Леонівка, Котівка, Дахнівка, Свидовець і т. д.), декуди в Чернигівщині, на Волині, в Галичині: на Підкарпаттю і в Гуцульщині.

Колодійство, з виробом возів, саней і деревляного хліборобського знаряддя має також свій головний центр на Полтавщині, де ним займається звиш 2,400 родин (Грунська і Кузьминська волость Зіньківського повіту, Калайдинці, Клепачі, Хитці Лубенського повіту, Липова долина Гадяцького повіту). В Харківщині розвятий цей промисел головно в Старобільськім (Муратівська, Боровська, Осипівська волость), Охтирськім (Охтирка, Котельва), Богодухівськім (Іздохів, Попівка), Изюмськім, Купянськім повіті. В Чернигівщині в Ардоні (Суражський повіт) виробляють навіть гарні повози, в Таращі (Київщина) є родовище славних на весь світ „тарантасів“.

Виріб дралиць обмежений лише на Бойківщину й Гуцульщину, гончарство крім цього є ще й на Поліссю. Там також удержався ще углярський, смільний та дехтярський промисел (головно в Мозирщині), який зустрічається теж і в Карпатах.

З деревляним промислом в'яжуться також промисли: кошикарський, ситницький і т. д. Кошикарство найбільше розвине в Полтавщині (до 1000 родин кошикарів) головно в Лохвицьким повіті (Городище, Лісова слобідка і т. д.), в Купянським Харківщині (де виробляють плетені меблі), Литинським і Винницьким Поділля, подекуди в Херсонщині, Київщині, на Мозирським Поліссі і т. д. Решета і сита виробляють всюди, де розвинутий деревляний промисел. Плетенне постолів з липової кори водиться лише на Поліссі.

Переходимо тепер до дальшого кода домашніх промислів, що переробляє мінеральні матеріали.

Перше місце займає тут без сумніву гончарство, котре завдяки добрим гончарським глинам розвинулося на Україні дуже високо, найгарніше на цілу Східню Европу. Вироби сільського гончарства, хоч прості та мають гарні форми і є гарно прикрашені. Загальне значіння гончарства між усіма галузями домашнього промислу є попри ткацтво найбільше.

Найгарніше розвине гончарство в Полтавщині: в Миргородським (Хомутець, Попівка, Грем'яча і т. д.), Зінківським (Опішня, Кіжняки, Лазки і т. д.), Роменським (Глинсько) і Лохвицьким (Поставмуки, Сінча, Городище, Лісова Слобідка і т. д.) повіті. В Чернігівщині гончарів найбільше в Городненським (Суховірщина, Лавинь, Олександрівка, Олешня, Ріпки і т. д.), Кролевецьким (Понорниця, Верба, Оболонь, Городище, Короп і т. д.), Глухівським (Полошки, Тулиголови), Новгородсько-сіверським (Шатрище) повіті. В Харківщині цвіте гончарство в Валківським повіті (Нова Водолага, Просяна), Лебединським (Межиріче, Кам'яне), Охтирським (Охтирка, Котельва, Боромля), Богодухівським (Станичне, Кобелівка, Попівка), Ізюмським (Гончарівка, Піски). В Київщині гончарство найбільш розвине в Чигиринським, Уманським, Черкаським повіті, на Поділлі в Могилівським, Ушицьким, Ямпільським і Летичівським, на Волині коло Полонного, Шепетівки, Кірця і т. д., в Херсонщині коло Цибулева, Павлиша. В Галичині гончарство розвинулося дуже гарно на Розточі (Глинсько, Немирів, Десятир і т. д.), на Гуцульщині і гуцульським Підгір'ю (Кути, Пістинь, Косів, Коломия і т. д.), вкінці на галицьким Поділлі (Чортків, Борщів, Копичинці, Мельниця, Гусятин і т. д.). В інших областях України гончарство, хоч стрічається всюди, та має вже менше значіння.

Виріб цегол, кахоль, черепиці розвивається щораз більше, головно в Полтавщині, Київщині, Харківщині, найбільше в Галичині, де від декількох літ скрізь селяне зачинають ставляти цегляні хати, криті черепицею і заснують спілкові цегольні та дахівкарні.

Каменярський промисел стрічається лиш подекуди. На більший розмір ведеться каменярство тільки в Олександрівським (Камішевах) і Бахмутським повіті Катеринославщині та в околиці Одеси.

Металевий домашній промисел на Україні залалом незначний. На деяку увагу заслугує лиш ковальство і мосяжництво.

Нема українського села без ковалів, однак на більшу скалю процвітає ковальство лише в Харківщині, в Старобільському повіті (Біловодськ), де що року виробляють до півчверта тисячі плугів, крім цього в Изюмському повіті, в Чернігівщині (Стародубський і Сосницький повіти) і Полтавщині (Золотоношський повіт). Подекуди в південній Україні беруться сільські ковалі до виробу різних хліборобських машин.

Мосяжництво і то артистичне находимо на Гуцульщині коло Косова [Брустури, Яворів].

Переходимо тепер до послідньої галузи домашнього промислу, до перерібки звірячих продуктів. Наляжать тут: різництво, гарбарство, кушнірство, шевство, римарство і т. д.

Різництво розповсюднене по всіх більших селах і місточках України. Українські сала і ковбаси домашнього виробу відомі зі своєї доброти. В Галичині є славні різники в Яворові, Янові, Збаражів, Порохнику, Бучачі, Кутах. Гарбарство і кушнірство мають свій осідок головню в Чернігівщині, Полтавщині, Харківщині, Київщині, Волині, Херсонщині, Вороніжчині й Галичині. В Чернігівщині найважливі центри гарбарства і кушнірства є: Олишівка (Козелецький пов.), Седнів і Березня (Чернігівський повіт), Короп (Кролевецький повіт); в Полтавщині: Опішня і Зіньків (Зіньківський повіт), Нові Сенжари й Царичанка (Кобеляцького повіту), Баришівка (Переяславського пов.), головнож Решетилівка в Полтавському повіті, широко звісна зі своїх кушнірських виробів (смушки). В Харківщині найбільше розвите гарбарство в Охтирському повіті (Охтирка), Валківським (Валки, Нова Водолага), Изюмським (Зміїв, Шандроголівка) і Сумським повіті. У Вороніжчині славиться шкіряним промислом слобода Бутурлинівка, в Київщині Васильків, Бердичів, Радомисль, в Галичині Тисьмениця і Кутн на гуцульській Підгірю.

Шевство і подекуди звязане з ним римарство найбільше розповсюднені в Полтавщині, де цей промисл займає звиш 9000 родин. Переважно шевський промисел розвитий всюди там, де й гарбарський та кушнірський, отже в Зіньківському, Кобеляцьким ітд. повіті, а крім цього в Роменським (Сміле) і Константиноградським повіті. В Харківщині головними центрами є Охтирка і Котельва, в Чернігівщині Березна, Новий Ропск, Климів, Семенівка, Орлинівка (Новозибківський повіт), Борзня і Ичня (Борзненський повіт), Літки (Остерський повіт). У Вороніжчині, головню в Бобрівському, Бирюцьким та Валуйським повіті. рахують до 12000 шевців. В Курщині головні шевські центри творять повіти: Суджанський (5000 шевців, в однім місточку Миропілі до 3000), Грайворонський, Ново- і Старооскольський. В Галичині шевство злучене з гарбарством зустрічаємо в Городку, Куликові, Буську, Угнові, Старім Самборі, Риботичах, Надвірні, Бучачі, Потоці ітд.

Роговий промисел — головню виріб гребенів, виступає в Полтавщині в місточках Хомутці коло Миргорода і Грунях коло Зінькова, також в Харкові і коло Сумів.

Поменчих галузей домашнього промислу є на Україні дуже много. Згадаю тут лише про оден — малярський, що виробляє дешевенькі

святі образи. Таких „богомазів“ є в Полтавщині звиш 300 родин.

Домашній промисел України перейшов у останнім п'ятиріччі великі перипетії. Війна підкопала його дуже сильно, перші роки революції ще більше. Та згодом усе відвернулось. Революція зруйнувала фабричний промисел, розвалила транспорт, викликала скруту в поживі, обезлюднила міста. Фабричні виробы вичерпались, нових не вироблювано й Україна опинилась у величезній мануфактурній скруті. На щастє домашній промисел України ще був живий. Хоч і з великим трудом він двигнувся із занепаду і почав по силам обслуговувати місце, головно сільське населенне.

Тут бачимо другий (побіч поправи відносин землеволодіння) позитивний здобуток революції. Коли дальша економічна політика буде розумна, домашній промисел України, зєднаний у доцільну кооперацію, буде міг успішно конкурувати з фабрикою й зайняти в постачанню Україні промислових виробів те високе місце, яке йому належиться.

XXIII. Фабричний промисел.

Переходимо тепер до огляду великого фабричного промислу на Україні.

Фабричний промисел України був ще в дитинячих пеленках, коли вибухла війна й революція. Вели його майже виключно чужинці капіталісти; московські, англійські, французькі, бельгійські, німецькі — Україні доставляли лише робучої сили й то не всеї. Фабриканти на Україні мусіли боротися з промисловою політикою російського уряду, що витривало стремів до запевнення постійної переваги в промислі московському і петербурському фабричному округови. Задля цієї перешкоди і своєї молодости розвивався фабричний промисел України багато повільніше як був повинен. В 1863. р. мало 9 черених губерній України 22·5% фабрик і 24·1% фабричного робітництва усеї російської імперії. В 1921. р. (мимо цього, що на Україні лежало донецьке вугле, в 1863 р. майже не експлоатоване!) кількість фабрик упала на 18·5%, кількість робітників на 14·7%!

Вартість фабричної продукції на черенній Україні переходила при вибуху війни оден мільярд золотих рублів річно, себто 18% усеї імперської російської продукції. Разом з невеликою фабричною продукцією давної австрійсько-угорської України (100 міль. зол. рублів) мож прийняти пересічну фабричну продукцію всеї України в початкових 14 роках XX-го століття на 1½ мільярда зол. рублів річно. Области найбільшого фабричного промислу були (1908): Катеринославщина (166·2 міль. рублів річно), Київщина (143·5 міль. руб.), Херсонщина (127·5 м. р.) і Харківщина (98·7 м. р.).

Український фабричний промисел займається головно перероблюванням продуктів поживи і природних мінеральних богацтв. Натомість текстильний промисел стоїть дуже низько, таксамо ріжні інші важні ділянки промислу.

В 9-ти черених губерніях України припадало до революції на продукцію харчевих продуктів обложених акцизом 454·6 міль. золотих

рублів вартости, на продукцію інших харчевих виробів 191·8 м. з. р., на металургічний промисел 246·5 міл. з. р., на інший мінеральний промисел 24·6 міл. з. р., на хемічний промисел 24·3 міл. з. рублів. Разом ці галузі дали 941·5 міл. зол. руб. себто над 94⁰/₀ цінности промислової продукції черенної України. Цікаво тут буде додати, що середня річна вартість промислових виробів черенної України була приблизно рівна вартости середнього річного жнива шести головних збіж цієї території.

Революційні часи сильно підкосили фабричний промисел України. В 1923. році було на Радянській Україні 2738 промислових заводів з 299000 робітників і 985000 кінських сил (чинних було 2192 заводи з 289000 робітників і 905000 HP). Продукція одначе швидко зростає. В 1922. р. вона мала вартість 238·5 міл. з. рублів, 1923. р. 457·7, 1924. р. (9 місяців) 515·7 м. з. р. В 1925. р. продукція фабричного промислу Р. України дійшла вже до 75⁰/₀ довоенної.

Персідім тепер по порядку різні галузі фабричного промислу. Зачнемо від текстильного.

Бавовняний промисел обмежувалася кількома невеликими фабриками в Харківщині (3), Таврії (2 в Мелітополі), Донщині (Росгів, Нахичевань) і Катеринославщині [Павлокичкас, Павлоградська мануфактура]. Це все переважно бавовняні ткальні. Дійсних пряділень, фабрик ниток ітд. на цілій Україні немає.

Вовняний промисел значно більший, (на черенній Україні 43 фабрики з 6000 робітниками), розвятий головно в Чернигівщині (Клинци 7 фабрик), Поділлі (23 фабрик коло Дунаївців), Харківщині (Харків), Київщині, Донщині, Гродненщині, Волині. Два великі заводи для миття вовни є в Харківщині, оден на Херсонщині. Дуже багато на Україні теж „півкустарних“ суконних фабрик.

Шовкового фабричного промислу на Україні не має.

Льняний і коніпний промисел значніший лише в Чернигівщині (Почеп, Мглин. повіт [6 фабрик], Стародуб [5], Новозибків [9]), в Херсонщині (Одеса, де перероблюють також джуту), менчий в Полтавщині (Золотоношський пов.), Харківщині (фабрика джутова в Н. Баварії) Курщині. Виріб готових одягів замітний лише в Херсонщині (Одесса) і в Галичині (Львів, Перемишль, Станиславів, Броди).

Промисел, що перероблює споживні продукти, обіймає передусім горальництво. Воно розповсюдене аж занадто по цілій Україні, найбільшеж розвите було в Харківщині, на Поділлі обобіч Збруча, на Поліссі, в Київщині ітд. Загальна скількість горалень на всій Україні переходила 1500. З того було на черенній Україні 586; на давній австро-угорській Україні 550 (переважно малих). Продукція черенної України виносила (1913) 3,980.000 гектолітрів, західних земель коло 450.000 гектолітрів спиріту. Продукцію всієї України можна оцінити приблизно на поверх 6,500.000 гектолітрів. Коли ця оцінка правдива, Україна стояла в горівчаній продукції на другому місці світа (по Півн. Амер. Унії, вище Німеччини, Франції, Англії й останньої Росії). Світову продукцію алькоголю оцінюють на 40 міл. гектолітрів.

Розміщення горівчаного промислу по черенній Україні ось яке (1913): Поділле горалень 99, річна продукція 0·8 міл. гл., Харків-

щина 51 і 0·79, Київщина 71 і 0·66, Волинь 131 і 0·49, Чернігівщина 120 і 0·46, Полтавщина 65 і 0·31, Херсонщина 35 і 0·26, Катеринославщина 12 і 0·15, Таврія 2 і 0·06 міл. гл.

З горівчаним промислом зв'язаний виріб сливовиці [Закарпаттє, 8000 гл. річно], різних українських наливко, славних по світу й виріб дріжджів. їх роблять 8 фабрик на Україні, з того 4 в Київщині.

В революційних роках дуже поширилось по всій Україні самогонне горальництво, тепер знов припинене введенням державного горівчаного монополю.

Пивоварство дає добрі продукти лише в Галичині [головно Львів] і на Буковині [Чернівці]. Великі бровари є в Харківщині й Катеринославщині, по часті теж у Київщині й Херсонщині. На черенній Україні було 1913. р. 218 броварів, що виварили поверх 2 міліони гектолітрів пива. Зріст броварства був дуже швидкий; 1901. р. було на черенній Україні тільки 75 броварів з річною продукцією 0·3 міл. гектолітрів. Медовареннє на більшу скалю водиться лише в Харківщині і Галичині [Тернопіль, Янів, Львів]. Олійництво найзначніше в Херсонщині [Одесса], Київщині, Чернігівщині [Почеп, Новозибків], в Харкові, Кременчуці. Більших оліярень було на черенній Україні до війни 19 великих, 40 середних, 3000 малих. Мельництво провадиться на Україні переважно на дрібний розмір, водяними млинами і вітряками. В 1908. р. було на черенній Україні 52194 млини. З того дійсно промислових було ледви дещо над 20%. Великі парові млини, що виробляють різні роди муки, круп, каші, находимо в Харкові, Києві, Полтаві, Кременчуці, Одесі, Севастополі, Миколаєві, Мелітополі ітд., в Галичині у Львові, Бродях, Тернополи, Бучачи, Коломиї, Станиславові ітд. Взагалі більших млинів, що переробляля 50—2500 м. сотнарів збіжжа денно було на черенній Україні (без Харківщини) 1498, з того 604 в Катеринославщині, 207 у Київщині, 196 в Полтавщині, 183 на Волині, 181 на Херсонщині, 115 у Чернігівщині, 12 на Поділлі. Число парових млинів у всіх 9 губерніях було 158 з продукцією 16 міл. метр. сот. (1912), з того пшеничної муки 14, житної 2 міл. метр. сотнарів. Найсильніщі тут Катеринославщина й Полтавщина, найслабші Волинь і Чернігівщина.

Та найціннішою галуззю споживного проиислу України є цукроварство. Воно має за собою поверх 85 літній розвиток і від 1864. р. зросло в 42 рази! При вибуху світової війни [1914] було на Україні 241 працюючих цукроварень з продукцією 18·9 міліонів метр. сотнарів річно, вартости 105·4 міл. зол. рублів. Ці числа означають, що Україна в цім часі давала 23·1% світової продукції [1913/14] і стояла в світі що до продукції бурякового цукру на другому місці [по Німеччині].

Найсильніше розвита цукрова промисловість у Київщині (72 цукроварень), на Поділлі [52] і в Харківщині [29]. Чернігівщина, Волинь і Полтавщина мали по 13 зглядно 14 заводів, Херсонщина тільки 2.

Революція завдала страшенні втрати цукровому промислови України. В році 1921/22 працювало тільки 110 заводів, а їх продук-

ція творила тільки 2·9⁰/₀ продукції з 1914/15. року. Та швидко почався зворот до кращого. В 1924. р. випродукувала Р. Україна вже 2·93 мільона м. сотнарів цукру, 1925 вже 4·8 мільона і дала 77⁰/₀ цукру продукованого всім Совітським Союзи.

Перерібка звірячих продуктів обіймає передусім шкіряний промисел. Він здавна високо розвитий на Україні й дає дуже гарні вироби. На черенній Україні було 1917. р. 895 гарбарень [з чого 118 великих], які переробили 6¹/₄ мільона шкір. Головні центри великих гарбарень є в Київщині (163 заводів, 2 міль. шкір) і Херсонщині (44 і 1·6 мільонів), малих на Чернигівщині [271 і 794 тис.], і Волині [166 і 757 тисяч]. Виріб мила і свічок значний в Харкові [4 великі заводи, що давали 70⁰/₀ продукції українського мила], Миколаєві, Херсоні, Києві, в Ромнах ітд. Взагалі було на черенній Україні 661 миловарень, з того 150 середніх і 11 великих, [з продукцією звиш 5000 м. сотн. на місяць]. Вони переробляли в великій кількості штучне сало „саломас“, привожене головню з Кубанщини. За революції цей промисел так підупав, що в 1920. р. ціла Україна дала ледви 32000 м. с. себто менче як до війни давала одна з великих українських фабрик.

Деревляний фабричний промисел обіймає передусім великі тартаки. Вони розміщені в першу чергу на галицькій Підкарпатті [Лісько, Старий Самбір, Турка, Дрогобич, Стрий, Долина, Надвірна], буковинській і закарпатській Верховині, в Минщині [Мозир], північній Волині й Чернигівщині, в Кремінчуці, Катеринославі, Херсоні, Ростові ітд. В черенній Україні було 1914. р. 212 великих тартаків з 8000 робітників і продукцією за 16 мільонів золотих рублів і 64 інших фабрик деревляних виробів. Головні області великого деревляного промислу були Херсонщина, Волинь і Чернигівщина. Херсонський повіт продукував за 2·9 міль. зол. рублів річно, Кремінчуцький за 2·8, Рівенський за 1·3, Катеринославський за 1 міль. зол. руб. Меблевих заводів було на черенній Україні 19, головню в Одессі [до 50⁰/₀ продукції], останні в Херсонщині, Таврії й на Волині. Фабрик фортнів [фанери] було 8, головних було три: одна в Києві й дві в Чернигівщині. Фабрик паркетів було 23 [по великих містах]. Фабрик чоботарського приладдя [кілки, колодки] 4, всі на Волині. Фабрик дровяної маси було три.

Суша перегінка дерева не мала більших фабрик. Корковий промисел розвинувся в Одессі і інших місцевостях Херсонщини [3 фабрики].

Паперовий промисел не дуже розвитий на Україні з осібна виріб паперу для писання і друкування. Черенна Україна мала до революції 65 папірень, з котрих 23 [малих] на Херсонщині, 12 на Волині [найбільше в Старій Гуті Заславського повіту з продукцією на 1¹/₂ мільона зол. руб.], 9 на Київщині, 8 на Харківщині, 5 на Полтавщині. Вся продукція доходила 9 міль. зол. руб. з чого на Волинь випадало 3¹/₂ міль. з. р.; на Київщину 2 мільони. Черенна Україна продукувала 40⁰/₀ російської імперської продукції паперової маси, 17⁰/₀ грубого білого паперу на обгортки, 30⁰/₀ такогож бурого й жовтого паперу, 40⁰/₀ папіросного паперу, 40⁰/₀ картону та зате тільки

5% паперу для друку й 1·5% паперу до писання! Виріб звичайного паперу ведеться крім того в Галичині [Черляни, Сасів], в Ростові над Доном ітд.

Металевий промисел України, хоч дуже молодий [при кінці 60-их років минулого століття заснував Англієць Д. Юз перший металургічний завод на Україні...] здобув собі вже визначне становище. Дотичить це передусім залізного промислу, що вибився в давній Росії на перше місце, перегнавши дуже швидко польський, московський та уралський райони. Виплавлювання і виковування заліза сконцентроване головню 1. в Херсонщині коло Кривого Рога, 2. в Катеринославщині та змежних частях Донщини на Донецьким кряжи [Юзівка і околиця, Олександрівськ, Катеринослав, Маріюпіль, Керч, Таганрог ітд.]. Великих залізних заводів було до війни на черенній Україні 18, з чого 12 в Катеринославщині. Ледва 3—4 з них були в руках місцевих власників, останні були в руках чужинців, головню Французів і Бельгійців. Продукція цих заводів виносила в 1913. р.: сирого заліза (чавуна) 31·5 міл. метр. сотнарів, кованого заліза й сталі 27·8 міл. м. с., готових продуктів (бруси, рейки, бляха, осі, і т. д.) 23·3 міл. м. с.

В світовій продукції сирого заліза (1913. р. — 794 міл. м. с.) Україна стояла на п'ятому місці — після Півн. Ам. Унії, Німеччини, Вел. Британії й Франції й давала приблизно 4% світової продукції. В відношенні до російської імперської продукції давала Україна 1912 — 67% сирого заліза, 56·2% кованого заліза й сталі. В 1880 р. давала Україна тільки 5% загальноросійської виплавки чавуна, в 1900. р. 51%, в 1910. р. 68%. Дотичні цифри для головного конкурента Уралу виносили 71%, 28%, 21%.

Револуція й цю переважну галузь промислу України страшенно підкопала. Рік 1918. дав чавуна тільки 2·6 мільонів м. с., рік 1919. нічогосінько не дав, р. 1920. тільки 0·15 міл. м. с., рік 1921 — 0·3 міл. м. с. чавуна, 0·7 міл. м. с. півпродукту і майже стількиж готового продукту. Та поволі і тут зазначається надійний поступ. В 1922. р. випродукувала Р. Україна 0·9 міл. м. с. чавуна і 1·3 міл. м. с. заліза і сталі, в 1923 (I—IX.) 1·15 і 2·1 міл. м. с. В 1925. р. Р. Україна дала вже знов 69% всесоюзної продукції чавуна.

З поодиноких залізних промислів заслугоють на увагу передусім фабрики машин, фабрики залізничних матеріалів, залізних кораблів, бляшаних виробів і т. и. Залізні фабрики знаходяться в Катеринославі, Олександрівську, Одесі, Єлисаветі, Николаєві, Бердянську і т. д. Виріб дроту і цвяхів цвите передусім в Катеринославі, виріб залізних кораблів в Ростові та Николаєві, бляшаних коробок в Одесі. Механічні фабрики є також в Одесі, Катеринославі, Києві та Харкові, залізничні варстати на фабричну скилю в Галичині: в Сяноці (фабрика вагонів), Станиславові, Львові, Перемишли, Стрию. Дуже велику вагу мав на Україні виріб сільсько-господарських машин, який випродукував 1913 р. машин за 30 міл. зол. рублів (50% всеросійської продукції). Ця галузь металевого промислу виробляла головню молотільні (головню в фабриках Херсонщини), потім машини для обрібки хліба (22%), ріллі (20%) та сіялки (18%). Виріб жниварок вівся головню в Катеринославщині й Таврії. На найбільшу суму про-

дукували хліборобських машин: Херсонщина (за 9·9 міль. з. р.), Катеринославщина (7·5 міль. з. р.) і Таврія (7·3 міль. з. р.). Українське машинобудівництво покривало $\frac{2}{3}$ запотрібовання України.

З інших промислів, що перероблюють мінеральні матеріали, згадаємо наперед промисел рафінерії нафти. Найбільші рафінерії нафти знаходяться на галицькім Підгір'ю (пр. Горличі, Дрогобич, Коломия), та вони переробляли не цілу третину галицької ропи. Нафтові рафінерії находимо теж і на кавказькій Україні (Грозний, Майкоп, Новоросійськ).

Фабричне гончарство велося в Харкові і Львові, фабрикація порцеляни і фаянсу на Волині, в Харківщині (Буди, Славянськ) і в Одесі. Всіх порцеляново-фаянсових заводів було на черенній Україні 14 з продукцією 5 міль. зол. руб. річно. Волинський центр (великі заводи Баранівський, Токарівський, Славутський, Кузнецовський, Есена) виробляв крім посуду теж різні електротехнічні й взагалі лябораторійні прилади.

Цементові заводи України сконцентровані переважно в Катеринославщині, На черенній Україні було їх усіх 11, річна продукція виносила 4 мільони бочок. Позатим фабрики цементу були в Чорноморськім окрузі (Новоросійськ), Галичині і на Буковині. Цегли і дахівки вироблювано по всіх більших містах України, пр. Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Ростові, Львові, Ярославі, Перемишли, Стрию, Коломиї і т. д. На черенній Україні лічено до війни 247 цеголень і черепичних фабрик з продукцією 9 міль. з. руб. Найбільше продукувала Катеринославщина, Київщина й Харківщина. Зосібна визначний був Київський центр з сусідніми селами (Деміївка, Китаїв, Мишеловці, Стайки, Яблунівці, Межигірре і т. д.) В Києві перепродувано 300 мільонів штук цегли річно.

Фабрикація скла, колись значна в лісових областях Галичини, Волині і т. д. тепер обмежена на східню Волинь, околицю Харкова та Городні, міста Лисичанськ і Бахмут. Загальна скількість скляних гут на черенній Україні була 42 з річною продукцією 72 мільони з. руб. На Волинь (головно Житомирський і Звягельський повіти) випадало 15 гут. Найбільша була Рокитницька з 500 робітників. На Донеччині було 10 гут, найбільша була Константинівська в Лисичанську з більше як 4000 робітників.

З хемічних промислів найважлившу ролю займає сірниковий, що гарно процвітає в Чернигівщині коло Новозибкова і на галицькім Підкарпаттю (Стрий, Сколе, Болахів і т. д.). Загальна скількість сірникових фабрик на черенній Україні була 15 з річною продукцією $3\frac{1}{4}$ мільона коробок (20% імперської продукції). З них було 8 на Чернигівщині. З інших хемічних промислів України важні; поташництво (на Кубанщині) і коксівництво. Воно мало свій осідок у Донеччині, zatrudняло 4887 коксових печей і 23 великих коксобензолних заводів. В 1917. р. одержано коксу 86·7 міль. м. с., смоли до 1 міль. метр. сот., бензолу до 230.000 метр. сот. В 1918. р. всі печі погашено, в 1922. р. добуто смоли 3000 м. сот., бензолу зівсім нічого.

З інших галузей хемічного промислу важні: загальнохемічні фабрики (2), два величезні содові заводи (Донецький і Славянський, разом 38000 кінських сил), які давали до війни $\frac{4}{5}$ продукції соди на цілу російську імперію, по одному заводови ртутному, церезиновому й карбідному. Всі ці фабрики сконцентровані в Донеччині. Тут був теж осередок виробу азотного квасу (1917 до 4 міл. м. с.), сірчаного квасу (3·4 міл. м. с.), аміякової салітри (до 200000 м. с.) і т. д.

Вкінці згадаємо ще про дуже важну галузь промислу: фабрики тютюну, цигар і цигаретів. В Галичині вони належали до державних заведень (Винники, Монастирська, Заболотів), на Великій Україні було їх до 100, головно по всіх більших містах (Київ, Харків, Житомир, Одеса, Полтава, Кремінчук, Ромен, Катеринослав, Миколаїв і т. д.). На черенній Україні було 1917. р. 62 тютюнні фабрики (з того 20 в Київщині, 18 на Полтавщині) з 54·7 тисяч метр. сотнарів крашого тютюну й 219·5 тисяч м. с. махорки річної продукції. Цілої тютюнової сировини України ці фабрики ніколи не змогли переробити.

Крім наведених галузей фабричного промислу є на Україні ще багато інших, так що майже нема такого роду промислу, якогоби немож було найти на нашій території. Однак ці поминені галузи промислу занадто мало розвиті на так велику і многолюдну територію як Україна, щоби ще їм присвячувати місце в цім короткім огляді.

Вкінці ще пару загальних цифр, дотичних участи українського народу в промислі. Ним займалось після переписи 1897. р. нецілих 5⁰/₁₀ українського народу (в Галичині після обчислень Бузєка 1·4⁰/₁₀). Найбільше, бо звиш 14⁰/₁₀ займалося приготовленнем одежі, потім йдуть чергою: будівельний промисел, металевий, деревляний, перебірка поживних середників, ткацтво, гончарство і т. д.

Богато більшу вартість мають свогочасні обчислення проф. О. Русова. Він числить серед українського народу 87·5⁰/₁₀ хліборобів і 5·1⁰/₁₀ зайнятих при промислі, при 3·5⁰/₁₀ поденних робітників. Для всього населення черенної України дотичні числа представляються ось як: сільське господарство 74·5⁰/₁₀, промисловість оброблююча 9·0⁰/₁₀, поденна праця 4·8⁰/₁₀. В Галичині відносини подібні: сільське господарство 77·9⁰/₁₀, промисел 8·3⁰/₁₀. Ці числа доказують, що населення України а найпаче її рідне автохтонне, дуже ще мало твориться до промислу. Дорога до індустріялізації України ще дуже далека.

XXIV. Торговля України.

Торговля України як загалом торгівля всієї Східної Європи мала. Як представляється цифрово торгівля України годі обчислити. Коли в природнім господарстві, гірництві, промислі, всетаки можна хоч приблизно подати суму продукції, то подати суму торговельного обороту України, внутрішнього і зовнішнього є майже неможливо, навіть у грубому приближенні. Великі переміщення торгового добра в нутрі України, її торговельні відносини до останньої Східної й Середньої Європи, її участь у зовнішній торгівлі довоєнних володарів України і т. д. і т. д., це все жде ще свого оброблення економістами й економічними географами.

Український народ стоїть поки що доволі осторонь від торгівлі, простолудин уважає її навіть чимось негідним поважного хлібороба з діда-прадіда. Українського міщанства сливе немає — тим менше купецтва. Українська торгівля і велика і дрібна була дотепер майже цілком у руках чужинців: Москалів, Жидів, Вірмен, Греків.

Яка цьому причина? питає неоден. Російські й польські „культуртрегери“ звичайно звалюють її на неповоротність і заскорузлість Українців, їх натуру нерухаву і ворожу всяким ризикам. Однак хоч такий погляд розповсюднений не лишень між сусідніми народами — головню Поляками й Москалями, але й між самими Українцями, то він неправдивий. На доказ неправдивости наведу величезний розвиток староукраїнської торгівлі в старокиївській і галицькій державі. Татарське лихоліття цю торгівлю цілком зруйнувало а слідує по нім польське панованне, з його ворожою містам і нешляхоцькій торгівлі економічною політикою, з його виїмковими законами проти Українців, задержало весь розвиток української торгівлі. Потім Україна прийшла під панованне Москалів, що вспіли виробитися на першорядний купецький нарід, а це також не пособляло розвиткові торгівлі у нашого народа.

Крім цього недостача просвіти відбивається тут таксамо фатально як і на всіх інших ділянках українського економічного життя. Коли просвіта станула вище пр. в Галичині, зараз там зачала розвиватися торгівля. Галицькі Українці швидко оснували тисячі сільських спілкових і приватних крамниць, які обертали великими масами добра і сумами грошей, мали великі торговельні організації як Народна Торговля з кільканадцятьма великими складами товарів і кількома сотками філіяльних крамниць, Союз торговельних спілок, Союз збуту худоби і т. д., всі з мільоновими річними оборотами. Коли на Великій Україні народня освіта мимо всіх перешкод піднялася в ХХ. віці на

вищий ступінь, сейчас почався безпримірно швидкий розвиток кооперативної торгівлі, який осяг свого апогея в часі короткої самостійності України. Повстали величезні кооперативні інституції: Централ, Дніпросоюз, Українбанк, Кооперцентр, які об'єднували тисячі товариств, мільйони членів і мали мільярдні обороти. В останніх двох роках кооперація знов віджила й цвіте сливе по всіх землях України. З усього того можна припускати, що зі зростом освіти й відродженням самостійності відродиться теж давня спосібність українського народу до торгівлі. Питома Українцями солідність і ворожнеча до обману не зможуть ніколи надати українській торгівлі світозабірного характеру, та поставлять її на тривкій основі.

Загальний стан торгівлі на Україні був і до революції дуже примітивний. На це складався крім загально низького ступіня культури ще сумний і тоді стан лучби, про котрий буду пізніше говорити.

Першою признакою низького ступіня торгівлі є ярмарки — середовічний пережиток в торгівлі, в культурних краях майже неіснуючий. Щорічна скількість ярмарків на Україні переходила 4000! Число величезне, хоч далеко йому до числа ярмарків в Московщині. Зате з 22 великих ярмарків давньої Росії припадало 11 на українську територію: чотири в Харкові, два в Ромнах, по одному в Полтаві, Курську, Кролевиці, Єлисаветі та Сумах. До того ще приходили славні колись київські контракти і другорядні ярмарки в Гомлі, Рівнім, Дубні, Кобрині, Пружанах, в Бердичеві, Житомері, Сумах, Переяславі, Кремінчуці, Єлисаветі, Білій Церкві, Катеринославі, Павлограді, Лубнях, Бахмуті, Ізюмі, Балті, Ярмолинцях, Винниці, Немирові, Вознесенську, Тирасполі і т. д. Найбільші обороти мали: ярмарок у Харкові на Йордан (15 міл. з. р.) і в Полтаві на Іллі. Загалом гуртовий товар обертався по українських ярмарках правильним круговоротом, котрий однак уже в останних часах перед війною й революцією через вплив залізниць утратив багато зі своєї правильности. Великі й другорядні українські ярмарки були переважно універсальні, себто обіймали торгівлю ріжнородним добром. Та помітна була теж і спеціалізація. Київські контракти дотичили головню цукру, спіритусу, дерева, машин. Харківські: мануфактури, худоби й коней, шкір, вовни, Гомельські: дерева, Полтавські: худоби, Білоцерківські: шкір, Бахмутівські й Павлоградські: вовни і т. д. і т. д.

Товари закуповували в гуртівників дрібні покупці т. н. офені (Москалі з Володимирської губернії) і Слобожане (розкольники з Чернигівщини), що потім розвозили їх по селах, головню лівобічних, та жидівські дрібні купці, що торгували головню на правобічній Україні. Характерним типом торговців були прасоли — москалі-міняйли, що міняли щітину, вовну і т. и. на дрібничковий товар і потім зібраний матеріал продавали гуртівникам. В цілій тій системі торгівлі брали Українці до недавна велику участь як перевізники товару на запряжених волами мажах. Ці перевізники творили неначе окремий стан — чумаків — і вели давніше також самостійну торгівлю, їздячи в Крим по сіль а в Донщину по рибу, котру потім, прибувши на Україну, корисно продавали по ярмарках. Зелізниця

дуже швидко й значно підорвали значінне чумацтва, однак рідкість їх сіти дозволила йому вдержатись бодай у характері звичайного перевізництва аж до найновіших часів. В 80-тих роках минулого століття раховано чумаків в Чернигівщині, Полтавщині та Харківщині на 210000; в 1897. р. перевізництво кормило в Херсонщині, Катеринославщині, Таврії та Донщині до 100000 людей.

Ярмаркова система торгівлі держалася на Україні не тільки великими й другорядними ярмарками, які з року на рік підупадали, але ще більше може дрібними ярмарками і торгами по місточках ба й селах. На австрійській Україні задля значного розвитку залізничої сіти ярмарки й торги підупали вже в 80-тих роках цілком (прим. славні колись ярмарки в Тернополі, Улашківцях і т. д.).

Велика світова торгівля до недавних часів майже не займала української території. Це й дозволило вдержатись на Україні первісним формам торгівлі. До недавна світова торгівля бачила в Україні місце продукції та вивозу сирих плодів і полишала задоволення потреб України місцевим старим формам торгівлі. Тим більше, що приналежність $\frac{9}{10}$ частей України до Росії значно утруднювала доступ чужих капіталів на Україну. А російська торгівля взагалі європейзувалася тільки поволі.

Однак світова торгівля поволи та неминучо готовила цим старим формам кінець. В останніх роках до війни модерна організація світової торгівлі поволи починала обіймати й Україну. Біржі й банки в Одесі, Києві, Кременчуці, Ростові, Харкові, Миколаєві, Маріюполі, Новоросійську, Таганрозі, Вороніжі і т. д. організували і щораз сильніше централізували торгівлю. В Галичині робили тесаме віденські банки й торговельні палати ві Львові та Бродах. Заграничний міжнародний капітал щораз інтензивнійше починав вивозити з України її сирі плоди і заливати її продуктами свого промислу, загрожуючи розвитку молодого промиску України й немилосерно визискуючи її хліборобське населення.

Торговельний білянс внішої торгівлі України був аж до революційного перевороту визначно активний. Вивіз значно перевищав привіз і вартістю і ще більше масою. Загальний торговельний білянс Соборної України можна (гляди вище!) тільки в дуже грубому приближенні оцінити. Вивіз усеї України (середні річні числа для останнього п'ятиліття перед війною) оцінюю на 1060 мільонів золотих рублів, привіз на 780 мільонів зол. руб., {разом: 1840 міль. зол. руб. обороту, 280 міль. зол. руб. надвишки вивозу.

Внішня торгівля України творила супроти цього тільки 2·35% світової торгівлі й стояла що до загального обороту на девятому згідно десятому місці (після В. Британії, Німеччини, П. А. Унії, Франції, Нідерляндів, Бельгії, Росії (імперії), Австро-Угорщини, Італії; Російська імперія з Україною мала 1909—1913 загального річного обороту 2889 мільонів зол. рублів.

Докладніші обчислення (і то досить непевні) маємо тільки з черенної України (9 губерній). По даним Феценка Чопівського Україна вивозила що рік (останні роки до війни):

Продуктів хліборобства	за 372·0 міл. з. р.
Цукру	” 160·0 ” ”
Металю й металевих виробів	” 67·2 ” ”
Птахівницьких продуктів	” 30·0 ” ”
Скотарських ”	” 23·9 ” ”
Залізного і манганового круху	” 8·5 ” ”
Вугля	” 1·2 ” ”
Иншого добра	” 10·2 ” ”

Разом вивозила за 673·1 міл. з. р.

Україна привозила:

Мануфактури	за 250·0 міл. з. р.
Рибних продуктів	” 32·6 ” ”
Пряжі	” 24·6 ” ”
Шкір оброблених	” 22·3 ” ”
Нафти і нафтових продуктів	” 21·9 ” ”
Кольоніального товару	” 21·0 ” ”
Вина	” 20·5 ” ”
Машин і металевих виробів	” 13·5 ” ”
Лісових продуктів	” 11·3 ” ”
Ростинного масла	” 11·0 ” ”
Хемічних виробів	” 6·5 ” ”
Иншого добра	” 49·3 ” ”

Разом привозила за 484·5 міл. з. р.

Дещо инакші цифри подає Остапенко для 1913 р. В цім році Україна (черенна) вивезла 1456 міліонів пудів усякого добра за 1,022,780000 з. р., а привезла 168·6 міл. пудів за 647,950000 з. р. До останніх земель Росії вивезла за 552 міл. з. р. (54% загального експорту), привезла за 291 міл. з. р. (45% загального імпорту).

Головними вивозовими землями черенної України були останні землі російської імперії, в першу чергу Польща, Білорусь, Донщина, Підкавказзе й московський Центр. Сюди вивозила черенна Україна пшеничну муку й жито (45 міліонів пудів річно), чавун і залізо (64 м. п.), цукор (45 м. п.), інші збіжа і висівки (9 м. п.), рогату худобу (200,000 г.), свині (90,000 г.), мясо (1 м. п.), сало, руду 47·5 м. п.), глину, цеглу, соду (5 м. п.). За кордони імперії вивозила черенна Україна збіжа (340 м. п.), вичавки (4 м. п.), насіння (3 м. п.), рогату худобу (11000 г.), свині (22000 г.), яйця (4 м. п.), цукор (10 м. п.), лісові продукти (17 м. п.), руду (30 м. п.). Привіз із Росії обіймав головно шкіри, вівці, олій, рибу, нафту, смари, мануфактуру, ліс, цемент, камінь. Привіз зза кордону становили: машини, металеві вироби, фарби, хемічні вироби, пряжа й інші текстильні вироби, риба, кольоніальні товари й різний фабричний дрібязок.

Ці числа навіть у приближенні не можуть дати нам не то дійсного образу вивозу й привозу України але не дають нам навіть основ до аналогій для оцінки відносин Соборної України. З особна дуже багато всілячини привозила черенна Україна зі сусідних суто

українських земель так давньої Росії як теж і давньої Австро-Угорщини. І вивозила теж тамтуди не мало.

Вивіз Соборної України обіймав передусім всілякі хлібні продукти, в першу чергу пшеницю (60% вивозу збіж) й ячмінь 40%).

Черенна Україна з Кубанщиною давали до війни пересічно 60% збіжового вивозу російської імперії, з іншими українськими крайніми землями багато вище 70%. Ячмінь вивожено головню в Середню й Західну Європу, пшеницю в Росію, Польшу й південну Європу. Австрійська Україна вивозила теж багато пшениці й вівса (продукувала $\frac{1}{3}$ цілої австрійської продукції), крім цього теж багато картоплі в західно австрійські землі (давала до 50% австрійської картопляної продукції). Дальшими головними предметами вивозу були скотарські продукти. Крім цих загальних продуктів, що йшли з кожного закутка України, важну ролю відгравали спеціальні продукти деяких частей України. В першу чергу йшов цукор Середньої України (до Росії, Центр. Азії, Англії), спірітус (до Німеччини й на Схід), бурякове насіння, руди, металі й вугле Південної України, нафта Галичини (9.5 міл. м. с. річно до війни) і Підкавказзя, дерево з Карпат, Полісся й Кавказу (головню в Німеччину, Туреччину, Египет). Через митниці давньої західної границі Росії, положені на українській території (на суші й у пристаннях) йшло до війни 33% російського вивозу й 11% привозу.

Україна вивозила ледви $\frac{1}{3}$ часть добра в формі гогового продукту, $\frac{2}{3}$ її вивозу становили ріжнородні сирівці. Це безсумнівна признака дуже примітивного ступня народного господарства України.

Війна й революція цілком зруйнували внішню торгівлю України й перевернули коміть головою її торговельний білянс. Він став пасивним. В грудні 1921. р. вивіз творив 3.9% привозу, себто був 25 раз менчий від него й обмежувався головню на руди й зв'иринні продукти. Натомість привіз становили головню харчі Та згодом і тут відносини поправились. В 1924 р. вивіз був уже 10 раз вищий як привіз.

Нутрішню торгівлю України може ще тяжче зясувати як внішню. Крім ярмаркової й торгової дуже швидко розвинулася по цілій Україні нутрішня торгівля на звичайний європейський лад. Що рік переміщувались величезні маси хліба, худоби, вугля, дерева, цукру, мануфактури, кольоніяльного добра і т. д. по залізницях, возових і водяних шляхах України. В цім поспільнім обміні земель України першу ролю грали збіжеві й скотарські продукти, в другу чергу фабрикати й кольоніяльне добро. На черенній Україні було до війни поверх 200,000 торговельних підприємців, по всій Україні могло їх бути до 300,000. Що до числа підприємців стояли на першому місці дрібні торгівлі засобами поживи й кольоніяльного добра. Сума промислових податків, які платили торговельники черенної України виносила до війни 15.6. міл. зол. руб. річно.

Війна не принесла великої шкоди внутрішній торгівлі України. Натомість революція знищила її сливе до нащадку. Що гірше вона викликала божевільне спекулянство, яке мимо всяких заходів ріжних урядів пишно розцвітає й недозволяє торгівлі України прийти не то

вже до давнього стану але й до сякої такої рівноваги. Мимо того вдалося урядови Р. України вже сьак так приборкати спекуляцію. В 1923/4 р. загальний товарооборот перейшов $1\frac{3}{4}$ мільярда з. р. тепер напевно грубо переступає 2 мільярди.

Відсоток населення України, яке займається торгівлею, виносив до війни середно для черенної України $5\cdot3\%$, (для Галичин $7\cdot9\%$). Для самого українського населення це відсоткове число було значно менче. Воно виносило в Росії лише не цілих $0\cdot8\%$, в Галичині $0\cdot4\%$. Головні центри так внішньої як і нутрішньої торгівлі України були: Київ, Одеса, Харків, Львів, Катеринослав, Миколаїв, Маріупіль, Таганрог, Ростів, Новоросійськ.

XXV. Лучба.

Лучба мало розвита на Україні. Хоч природні умови були для неї все дуже вигідні, та історичні судьби України пішли такою дорогою, що нинішньому сумному становищу лучби на Україні нема що дивуватись. Україна була довгі століття під панованнем Польщі, яка ніколи не дбала про дороги, а потім пішла під панованне Росії, яка й до війни що до комунікації стояла дуже низько. Найбільше і найліпших доріг було на колишній австрійській Україні. В Галичині, де майже всі сухопутні шляхи з виїмком залізниць були під управою автономічних властей, стан доріг був не дуже добрий. Властиво тільки на Буковині й на Закарпатті були сухопутні дороги в добрім стані.

Найбільше розповсюднені по всій Україні немощені дороги. До них може відноситися дослівно це, що сказав про російські дороги взагалі російський географ Краснов. Вони належать до найстаршійших доріг світа, в літі це глибокі насипи пороху, що хмарою закриває подорожника, на весну, в осени і загалом в слоту це смуги бездонного болота, по котрім чотири коні ледви волочуть легкий віз. Коли лише можна, скручують фіри на поле і їдуть попри дорогу. Томуто шляхи України широченні, на десятки ба й сотні метрів. Кілько то гарної землі тим робом марнується! Найгірше болото і пиль панує по дорогах серед сіл і малих місточок. Водостечних ровів ні мостів звичайно нема а як є то радше театральні як здатні до ужитку. Цей рід доріг носить на широких просторах України назву польських доріг (хоч московські правду сказавши нічим не кращі).

Ще гірші мабуть є поліські дороги. Задля бездонного болота мостять їх фашинем або попереки кладеними кругляками. Колова їзда по такій дорозі це прямо тортура.

До цього первісного типу немощених доріг належать також гірські дороги. Цей характер мають властиво лише гуцульські плаї в Галичині, на Буковині й Закарпатті, себто широкі стежки, по котрих не їздиться возом а добро перевозиться на вючних конях.

Немощені дороги України годяться до комунікації хибань у зимі, колн сніг витворить санну дорогу. Тоді нераз на пару місяців перевіз по немощених дорогах стає дуже легкий і скорий. Користають з того тисячі навантажених саней, головно на лівобічній Україні.

Немощені дороги лучать в Галичині, на Буковині і Закарпатті лише села та присілки, хоч і такі дороги тут звичайно сьак так мо- стять. На колишній російській Україні такі дороги лучать між со- бою навіть більші міста. До таких міст як Полтава, Кремінчук, Ка- теринослав, Ростів, Херсон, і т. д. не веде ніяка добра, мощена дорога. Що така недбайливість уряду приносила і приносить необ- числимі шкоди населенню, перепинюючи торгівлю і руйнуючи тяглу худобу, зрозуміє кождий.

Загальна довжина немощених шляхів України дуже велика, по- верх 200,000 кільометрів, себго 200 км. на 1000 км. кв. Під оглядом богацтва немощених шляхів перевищала Україну в Європі хибань тільки Росія і деякі балканські краї. На Р. Україні є тепер 60.000 вер- стов немощених шляхів.

Мощених доріг на Україні дуже мало, з виїмком її колишньої австроугорської части. Галичина, Буковина й Закарпатте, хоч їх би- тим шляхам і що до скількості і що до якості дуже далеко до до- ріг дійсно культурних країв Європи, хоч їх дороги були з осібно в часі світової війни ославлені в цілім культурнім світі, мали прецінь двічі більше битих шляхів як тринайцять разів більша колишня ро- сійська Україна. Всі міста і місточка австрійської України получені мощеними шляхами — „гостинцями“. У Львові сходилося їх вісім, в Чернівцях сім, в Перемишлі, Тернополі, Коломії, Ужгороді, Бучачи, Городенці по шість і т. д. Натомість на колишній російській Україні заслугували на назву битих шляхів тільки: київо-петербурське шоссе, що приходить в Київ через Гомель і Чернигів, шоссе з Київа до Берестя на Житомир, Новгород Волинський, Рівне (вітка до Дубна і Кремянця), Луцьк, Ковель, шоссе з Томашева до Люблина, шоссе зі Староконстантинова до Камянця, шоссе з Курська до Харкова і гірське кримське шоссе зі Симферополя й Севастополя на півден- ний беріг півострова. Інші „більші тракти“ і „почтові дороги“, хоч називалися нераз биті, були в такім стані, що навіть у більших мі- стах виглядали скорше ни леднякові морени як на дороги чи вулиці культурного міста.

Загальна довжина мощених доріг виносила до війни в Галичині 7,300 км., на Буковині 2000 км., на Закарпатті до 3000 км., на че- ренній Україні тільки 6500 км. (по Воблomu тільки 2800 км.!) на Р. Україні 1923—5799 верстов. Загальну довжину мощених шляхів Со- борної України можна супроти цього оцінити на нецілих 19000 км., себго 0'02 км. на 1 км. кв. і 35 центиметрів на голову населення. Ці числа булиб смішні, колиб не були страшні. В Данії, такім самім селянсько хліборобськім краю як Україна, випадає на 1 км. кв. по- верхні 1 км. мощеного шляху, на голову населення 16 метрів (50 разів більше як на Україні).

Війна й революція знищила взові шляхи України страшенне. Треба буде довгих десятиліть плянної праці, щоби їх довести до сякого такого стану...

Зівсім анальогічні відносин як при битих дорогах панують та- кож у залізничій лучбі України. І тут колишня австрійсько-угорська Україна, хоч і як їй далеко до культурних країв Європи, куди пе-

ревищала колишню російську. Що правда лише густотою залізничної сіти а не загальною довжиною ліній. Галичина мала 5·5 км. залізниці на 100 км. кв. простору, російська Україна ледви 1·9 км. Загальну довжину залізниць України до війни мож обчислити на 23,400 км. себто 2·3 км. на 100 км. кв. простору. Що до загальної довжини залізниць стояла Україна в Європі на шестому місці, по Німеччині (63·7 т. км.), Росії (62·2), Франції (52·2), давній Австро Угорщині (47·2), Англії (38·2). Що до поглядної густоти залізниць, яка є пр. в Бельгії 29·9, а навіть у гористій Швейцарії 11·7, стоїть Україна на однім із найпослідніщих місць Європи. Тільки Сербія (2·1), Болгарія (2), Росія й європейська Турція (1·2) й Норвегія (1) оставали поза нею (1913. р.). На голову населення України припадає ледви 0·42 м. залізниці — мало що більше як битого шляху! Гірше України стояли тільки Сербія (0·36) і європейська Турція (0·32). Европ. Росія стояла краще (0·48), таксамо і азійська Росія (0·44).

Довжина залізничних шляхів на Р. Україні виносила 1923 р. 11,891 верстов з 765 станицями, 3642 паротягами, 3456 особовими й 117,157 вантажними вагонами. Рух доходив до 26⁰/₀ довоєнного та мав постійну звижкову тенденцію.

Крім рідкості залізнична сіть України має ще другу лиху прикмету. Її лінії стремять до чужих центрів і мало узгляднують потреби місцевої української лучби. Це дотичить у головній мірі давньої російської України. бо Галичина, відмежена природною границею Карпат від решти Австро-Угорщини, мусіла дістати географічно самостійну залізничу сіть з осередком у Львові. На Великій Україні всі головні магістральні лінії були переведені тільки для вигоди московського центра і балтійських пристаней. Для того пр. нема прямої залізниці з Києва до Одеси, Миколаєва або Харкова, натомість є окреме пряме полученне між Ромнами, а надбалтійською Лібавою, Севастополя і Харкова з Москвою.

Третьою лихою прикметою українських залізниць колишньої російської України були їх тарифи, так уложені, щоби як найбільший рух сконцентрувати на залізницях московського осередка держави і тим робом приспорити йому доходів. Через таку тарифову політику московського уряду виходило дешевше і коротше везти добро з України залізницями до далеких балтійських пристаней як до сусідних чорноморських. Таксамо довіз донецького вугля був лекший і дешевший до балтійських пристаней як до чорноморських. На тім розуміється терпіло у першу чергу чорноморське мореплавання а головню лучба й торгова Україна взагалі.

Наслідком прямовання до чужих центрів а також через рідкість сіти залізниць взагалі, нема на Україні важніших залізничних узлів майже зівсім. Одинокий залізничий узол в європейським змислі це Львів, де сходиться девять головних і льокальних ліній. Стрий, Станиславів, Коломия, Тернопіль це поменчі узли з пятьма лініями. На Великій Україні заслугоють на назву залізничних узлів лише Бересте Литовське, Бахмач, Ковель, Коростень і Харків, в котрих сходиться по пять ліній. Навіть Київ є, стисло беручи, лиш перехрестем двох важних ліній, таксамо Полтава, Олександрівськ і т. д. Зависимість

українських залізниць від чужих центрів є причиною, що часто дуже важні перехрестя залізничних ліній лежать у чистім полі кого якогось невеликого села пр. Сарни, Коростень, Крути, Ворожба, Бахмач, Козятин, Жмеринка і т. д. Одиноке більше загушення залізничних ліній з численними льокальними вузлами знаходиться в Донецькім кряжи.

Вичисляти головних залізничних ліній України не будемо; однак годиться згадати про деякі, що мають для залізничної лучби першорядне значінне. З Чорним морем лучить Україну десять головних ліній: Львів — Одеса, Знаменка — Миколаїв, Харків — Севастополь, з відногою до Керчи, Катеринослав — Бердянськ, Донецький кряж — Маріюпіль, Донецький кряж — Таганрог, Катеринодар — Новоросійськ, Катеринодар — Ахтари, Павлівська — Єйськ, Армавір — Туапсе.

До Румунії ведуть шляхи на Тираспіль в Ясси і зі Львова на Чернівці до Букарешту. З Угорщиною й Чехословаччиною лучать Україну карпатські залізниці: Станиславів — Сигіт, Львів — Мукачєво, Львів — Ужгород, Перемишль — Угель. До польської части Галичини і западних країв ведуть лінії: Львів — Краків і Станиславів — Новий Санч, до колишньої Польщі лінії: Львів — Варшава, Ковель — Люблин — Варшава і Берестє — Сідлець — Варшава. На північ у Білорусь, Литву та до Балтійського моря ведуть залізниці: з Берестя на Білосток, з Рівного на Барановичі і Вильну, з Коростеня на Оршу, з Ромна на Минск і Лібаву. На північ і північний схід, в Московщину ведуть лінії: з Києва на Курськ, з Харкова в Москву на Брянськ і Арїол, з Купянська на Єлець, Пензу і Самару, з Донецького кряжа на Вороніж. На схід ведуть залізниці з Донецького кряжа і Катеринодару до коліна Волги і з Ростова здовж Кавказу до Баку.

На самій Україні головні природні напрями залізниць йдуть переважно з заходу і північного заходу на схід і південний схід та в напрямі поперечнім. Головні артерії залізничної лучби для України будуть отже: Чернівці—Одеса, Львів—Одеса, Берестє—Рівне—Бердичів—Умань, Ковель—Київ—Полтава—Донецький кряж—Ростів—Баку, Фастів—Катеринослав, Нововибків—Суми—Харків—Донецький кряж і т. д. До нині ці лінії, що переважно лише лучать магїстралі, прямуючі з Московщини над Чорне море, не мали такого значіння, яке повинні були мати як сполука України з Заходом. Дотепер значно сильніший рух був на поперечних лініях, що безпосередно або посередно прямують до московських центрів отже: Берестє—Минськ—Москва, Львів—Рівне—Вильно, Новоселиця—Київ—Курськ, Вапнярка—Черкаси—Пирятин, Миколаїв—Кремінчук—Ромни, Балта—Кремінчук—Харків—Курськ і т. д. Дуже важні є теж промислові лінії, що лучать залізні поля Кривого Рога через Катеринослав з угляними полями Донецького кряжу, на котрім залізничні лінії творять сїть найгустішу на Україні.

На прикінці ще декілька чисел про залізничні відносини черенної України. Вона мала до революції 143000 км. залізниць, себто 26 км. на 1000 км. кв. поверхні. З поодиноких земель мала Волинь до 2000 км. (29 на 1000), Катеринославщина до 2600 (42), Київщина поверх 1200 (26), Поділле 1450 (37), Полтавщина 1300 (30), Таврія

870 (16), Харківщина 1800 (36), Херсонщина 1800 (27). Чернигівщина 1150 (24). Зелізниці черенної України належали в 70% державі. З приватних найважніші були: Північно донецька (580 км), Московсько-Київсько—Вороніжська (1100 км.), Подільська, Житомирська, Ново-зібківська, вузькоколіїні залізниці і т. д. В стані будовання було 1500 км. залізниць (головні: Гришино—Рівне, Мерефа—Херсон, Київ—Чернигів—Гомель, Цвітково—Погребище).

Рух вантажів по залізницях черенної України був як на східно-європейські відносини дуже значний. В 1911. р. самих хлібних вантажів перевезено 718 мільонів пудів, з чого 303 міль. привезено, 415 вивезено. Найбільше перевезено пшениці (208 міль. пудів), ячменю (151 міль. пуд.), жита богато менше (57 міль. пуд.). Муки перевезено 108 м. п. Рафінадного цукру вивезено до 24 м. п., піску 22 м. п., цукрових буряків перевезено 237 м. п. Дальший обект перевозу, дуже важний, давали вуголь і руда, потім худоба й скотарські продукти, спиртус і т. д.

Револуція страшенне зруйнувала залізничу лучбу України. Не тільки занепав сливе весь руховий матеріал але й деякі ділянки шляхів, мости і т. д. просто щезли з лиця землі. В 1919 і 20 р. розвал залізничного транспорту на Україні був просто фатальний. Це може найбільше причинилося до голодової катастрофи 1921 і 1922 р. Згодом відносини, як уже вище згадано, значно поправились.

Водяні дороги України були колись головними шляхами лучби і торгівлі. Велика культурна місія українських вод відома з історії, вони були протягом довгих століть самотніми вигідними дорогами серед тяжко проходимих лісів і бездорожних степів України. Комунікація по українських водах була в старину куди живіша як тепер і то не лише задля браку сухопутних доріг чи залізниць але також задля більшої тоді довжини водяних шляхів. Вирубанне лісів спричинило обмільнне рік та річок, греблі млинів поперегороджували річки, колись сплавні. Штучних водних доріг на Україні майже нема—самотні канали: Огінського (Ясьолда—Вигонівське озеро—Щара, 54 км. каналу, 124 каналізованих рік) і Дніпровсько—Бужський (Пина—Мухавець, 81 км. каналу, 134 км. каналізованих рік) побудовано ще за польських часів, вони перестарілої будови, мілкі і занедбані, можуть служити хибань до перевозу дерева сплавами.

Довжина всіх водяних шляхів України переходить 8000 км., враз із деякими мало сплавними ріками, на яких легко завести плавбу—11000 км. Зараз по Україні слідуєть: Вел. Британія (7500) й давна Австро-Угорщина. З огляду довжини водяних шляхів Україна стоїть на шестому місці, по російській імперії (180000 км.), Бразилії (65000), Півн. Амер. Унії (42000), Німеччині (14700), Франції (11400). Колиб українські ріки були в такім пошанівку й піклуванні уряду й громади як є німецькі й французькі, малиб ми на Україні може й у двоє більше дешевих водяних шляхів і що найважніше великий рух по них всілякого добра.

Найважнішою водяною дорогою України є Дніпро. Він судоходний для найбільших річних кораблів на цілій своїй українській течві. Однак простір порогів завдяки давній недбайливости уряду й до-

тепер доступний лише для менчих суден і сплавів, що плывуть за водою. Споруджені урядом 1843—56 в порогах канали нікуди не годяться і плавба мусить й дотепер часто вживати давних природних „козацьких ходів“. А прецінь Американці ще в першій половині минулого століття обходили досконалыми каналами куди тяжчі перепони річної плавби. В рр. 1893—5 знов їздили на пороги інжинірські комісії. Вони сконстатували, що легко і без великих коштів можна буде проторити через пороги вигідний водяний шлях доли й горі, однак справа знов застрагла. В початках теперішнього століття англійські інжиніри виробили плян цілковитої регуляції порогів і сполучення Чорного Моря з Балтійським через Дніпро і Двину одним довезним водяним шляхом, доступним і для морських кораблів. В 1914. р. мав плян сполуки двох морей увійти в дійсність, бодай для річних суден. По Двині й Дніпру мали бути проведені регуляційні роботи й межі ріками мав бути прокопаний канал. Тим робом мав повстати на 2450 км. довгий і всюди мінімально 1.9 м. глибокий водяний шлях, доступний до кораблів з 900 тон вантажу. Вантажні судна мали цей шлях, проходити з середною шкоростю 8 км. на годину, себто з Риги доходити до Одеси в 12 днях, підчас коли морська плавба довкола Європи вимагала б 6 неділь. Кошти обчислено на 290 міл. зол. руб. Покрити їх мала оплата від кожного судна й використання водяних сил Дніпрових порогів. Однак навіть цей обмежений плян, що дає величезні будучі користи не лише для України але й Сходу Європи взагалі, тепер, по воєнним і революційним розвалі мабуть не скоро здійсниться. На ще дальшу мету треба відложити плян межиморського суднохідного шляху 3—4 м. глибокого, який давби доступ середнім морським кораблям.

По Дніпровій системі велись до війни тільки дрібніші регуляційні роботи, головно коло поглиблення русла. Черпакові машини вичерпали 1911-го—47000, 1912-го—49000 куб. сажнів піску й намулу.

Пороги спинюють отже плавбу і дотепер, ба навіть з року на рік щораз менче суден по них переходило, бо ассекураційні товариства не хотіли обезпечувати суден на просторі порогів. З тої причини фльота річних суден на Дніпрі все була поділена на дві часті: вище порогів і нище порогів. Повище порогів було 1900. р. 208 пароходів і 1002. непарових суден, в 1912. р. 265 і 1447., понизше порогів разом з устями Бога 148 пароходів і 1203 непарових суден, в 1912. р. 141 і 1119. Скількість пароходів на Дніпрі зросла в послідних 16-и літах минулого століття в трое повище порогів, в двое понище. Скількість парових сил виносила 1900 р. звиш 16000.

В 1916. р. було на Дніпрі й його притоках повище порогів: 156 товарно-пасажирських пароплавів, які піднимали 11660 тон вантажу, 107 буксирних пароплавів і 1490 непарових суден з 435500 тон вантажу. Понизше порогів було 31 товарно-пасажирних пароплавів з вантажом 1910 тон, 70 буксирів і 874 непарових суден з 263000 тон вантажу. Як бачимо ще була тенденція звижки. В 1918. р. було на Дніпрі 430 пароплавів і 3000 непарових суден (з 210000 кінських сил і 1500000 вантажної спосібности). Щорічний перевіз виносил до 10 міліонів тон. Та вистарчило трох років рево-

люції й плавба на Дніпрі сильно занепадала. В 1922. р. було на Радянській Україні взагалі 150 пароплавів і 309 інших суден, які разом перевезли 16,6 мільйонів пудів добра і 753000 пасажирів. В 1912. р. відповідні числа були 223 мільйони пудів і 2175000 пасажирів. Однак і тут починається виразна зривкова тенденція.

Непарові судна на Дніпрі мають різні типи. Найбільші є гончаки, що підіймають до 1400 тон (по 1000 кг), часом і поперек 1650 — годі вони бувають до 70 м. довгі, 12 м. широкі й сидять до 2-8 м. глибоко в воді. Потім йдуть баржі та барки (900—1300 тон), берліни (найчисленніші 800—1400 тон), байдаки (650 тон), трембаки, лайби, дуби (130—160 тон), лодки (80 тон), галяри (50 тон), чайки (30 тон). Містимість всіх непарових суден на Дніпрі була 1900 р. близька 500000 тон, себто мало що менша як містимість усеї морської торговельної флотії тодішньої Австро-Угорщини. В 1916. р. вона числила 698500 тон.

Крім цього ходило по Дніпрі та його притоках множество сплавів (плотів), пересічно звиш 15 тисячів річно. В 1910. р. — 15676. Ще в початках 90-их років переходило через пороги звиш 600 плотів річно, в початках ХХ. віку лише 400.

На річних суднах Дніпра перевозиться крім великих скількостей дерева ще камінь, збіже, овочі й інші дорожчі товари.

Рух вантажів у пристанях Дніпрової річної системи був (1909) ось який (тисячі метричних тон): Річниця 26, Київ 548, Ржищів 36, Черкаси 147, Кремінчук 252, Крюків 46, Нові Кайдаки 67, Катеринослав 251, Нижньодніпровськ 180, Кичкас 36, Царська 25, Олександрівськ 327, Нікопіль 125, Лепетиха 67, Кахівка 107, Берислав 53, Херсон 910. На Прип'яті мали: Переруб 36, Балажівичі 41, Скригалів 60, Багримовичі 41, Збинеж 29, Наровля 171, Чорнобиль 39. На Случі правій Тинне 34, на Случі лівій Вильча 38, на Пині. Пинськ 75, на Уборті Мойсеовичі 54, на Славечні Тішкове 25, на Бузулуку Н. Воронцівка 84, на Інгульці Смигирівка 36, на Сожі Гомель 70, на Десні Чернигів 38, на Бозі Вознесенськ 311, Нова Одеса 61, Миколаїв 393 тис. тон.

На Дону, хоч нема порогів, плавба була значно менша, задля його маловодности. Скількість пароплавів 1900. р. була 189 зі звиш 10000 парових сил, (1906—382), скількість непарових суден була 488, зі звиш 200000 тон містимости (1906—471). В 1916. р. було на Дону 14 товарово-пасажирських пароплавів, 37 буксирів і 305 непарових суден, які піднимали 210000 тон вантажу. Головною річною пристанню був Ростов з 750000 тон вантажного руху.

Найменчий розмір мала плавба на Дністрі. Скількість пароплавів (1900) виносила лише 9 зі звиш 200 паровими силами, непарових суден, головню галярів 187, з містимістю 22000 тон. В 1906. р. було на Дністрі пароплавів 16, непарових суден 277. В 1916. р. було: товарно-пасажирських пароплавів 14, буксирів 7 і непарових суден 159 з 15100 тон вантажу. Головні пристані на Дністрі були Бендери 70, Варниця 49, Маяки 36 т. тон.

По останній великій ріці Україні, по Кубані ходило 1906. року 69 пароплавів і 131 непарових суден (з Курюю).

Загалом плавба по ріках України находилася ще на дуже низькій ступіні. Вина сему крім недбайливости давних чужих урядів ще й загальний низький стан культури та й економічного розитку на Україні. Через виправленне Дніпрових порогів, належите полученне Дніпра і Дністра з ріками балтійської системи, отже і середньо-європейською каналовою сіттю моглиби водяні дороги України дійти колись до величезного значіння. Розуміється першою і головною умовою будучого розцвіту нутрішньої плавби мусить бути загальна модерна регуляція всіх рік і річок України.

З майбутних плянів, дотичних нутрішньої плавби на Україні, в першу чергу важний плян сполуки Дніпра через Самару з Донцем і Доном. Цей шлях дозволиви дешево перевозити донецький вугіль у серце України. На дальшу будучину дуже важним пляном булоб проведенне мореплавного шляху між Озівським та Каспійським морем крізь маницьку борозну. Цей водяний шлях дав би Україні й Европі догідний доступ у серце Азії.

Мореплаводство України находилося в останніх роках до війни й революції теж у невеселому стані. Правда, Чорне море має для мореплаводства багато лихих прикмет, про котрі я в цій книжці згадував: замкненість, бурхливість, брак добрих пристаней і т. д. Однак щож значать ці лихі прикмети для сучасної техніки? Спихати вину на низький рівень промисловости Росії, як це робили російські учені й публіцисти, не ялося. Вина лежала в загальнім низькій стані культури пануючої нації та в цілковитій неспосібности уряду, що не то не підпомагав приватного мореплаводства як слід, а радше спинював його. Російські чорноморські кораблі славились своєю не точністю і нехарністю. Дрібне чорноморське мореплаводство, що зачало розвиватися в початках XIX-го віку і було переважно в руках надморських Українців, під рукою уряду зниділо. В початках XX-го віку відносини над Чорним морем були такі цікаві, що пр. перевіз добра з одної чорноморської пристани до другої коштував майже тільки само, що перевіз з такої пристані в Англію!

Скількисть морських пароплавів, що плили під російською прапором на Чорнім морі була невелика: 316 кораблів з 187000 тон, себто 42% числа і 52% тоннажу всеї російської парової фльоти (1901. р.). Число вітрильних кораблів виносило 634 з 47000 тон. В 1912. р. було на Чорнім морі 410 пароплавів з 223000 тон (42% і 47%) і 827 вітрильників з 53000 тоннами. В 1914. р. було на Чорному морі пароплавів 416 з тоннажом повним 415395, чистим 240817, вітрильників 885 з тоннажом повним 57063, чистим 49681. До того 22 моторові судна з тоннажом 1611 згл. 994 тон. Між пароплавами було 311 гвинтових і 105 колесних. Залога числила 1850 офіцирів і 6774 моряків. Пароходи держали правильні лінії між найважнішими пристанями: Одесою, Миколаєвом, Херсоном, Севастополем, Ростовом, Новоросійськом і т. д., крім цього з Севастопола виходила пряма пароходна лінія до Царгороду, з Одеси до Александрії і Владивостоку.

Мимо сумного (з європейської точки погляду) стану чорноморського мореплаводства, воно стояло значно вище як мореплаводство на

инших морях Росії. 70% ваги всего набору і 60% вартости всего російського вивозу йшло з чорноморських пристаней. Але відворотна сторона цих гарних чисел? 92·5% кораблів, що заходили пр. 1896. р. в чорноморські пристани, були чужі, лиш 7·5% плило під російською флягою! В 1911. р. було мало що инакше. З відходячих кораблів було тільки 11·4% під російською флягою, з приходячих тільки 13·9%.

Між пристанями України займала перше місце Одеса. В 1911. її привіз виносив 19·2 мільйонів м. сот., вивіз 26·2 м. м. с. Вже ці числа показують велику перевагу вивозу над привозом. Те саме бачимо і в других пристанях України. Для Миколаєва були дотичні числа 2·3 і 22·8, для Таганрога 1·9 і 19·5, для Новоросійська 1·5 і 18·3, для Маріюполя 3·1 і 16·2, для Херсону 1·1 і 11·3, для Феодозії 0·6 і 4·8, для Ростова 2·1 і 2·4, для Бердянська 0·3 і 3·9, для Евпаторії 0·8 і 2·9, для Акерману 0·4 і 2·0 м. м. с.

Рух у пристанях черенної України зясують нам понизші числа з 1912. р. В Одесі навантажено на далеку плавбу 66·8 мільйонів пудів, розвантажено 20·1 мільйонів пудів, навантажено для прибережної плавби 27·3 м. п., розвантажено 80·0 м. п. Для Миколаєва ці числа виносили чергою 85·1, 0·9, 3·9, 11·4; для Херсону 28·3, 0·01, 10·4, 5·5; для Скадовська 1·3, 0, 0·2, 0·8; для Хорлів 2·3, 0, 0·1, 1·4; для Севастополя 0·6, 0·6, 1·8, 10·9; для Феодозії 13·8, 0·2, 3·7, 3·5; для Бердянська 9·3, 0·2, 0·5, 1·8; для Маріюполя 24·8, 4·0, 62·2, 18·4 мільйона пудів.

Ці числа, самі по собі для ляка великі, показують, коли їх порівнаємо з числами дотичними инших земель Європи, цілу нікчемність мореплавства України й убогість руху в її пристанях. Одна велика світова пристань виказувала середно річно значно більший вантажний рух як увсі українські пристані до війни разом.

Мореплавству України завдала величезні втрати світова війна, яка на чотири роки зачинила Чорне море. Доконала сумного діла знищення революція, зводячі мореплавство України до мініма. Торговельна фльота Р. України числила 1922. р. 66 морских пароплавів, 95 буксирів, 31 парусних кораблів з помічними моторами, 23 більших і 230 менчих вітрільників. Вони перевезли разом 15 мільйонів пудів добра й 299000 пасажирів. Рух на пристані був у Одесі 14 мільйонів п., в Миколаєві 5·6 мільйонів п., у Маріюполі 2·7 мільйонів п. Одначе й тут замітна звишкова тенденція.

Розглянувши загально економічно-географічні відносини України, можемо їх ось як коротко зхарактеризувати: Україна це друга по величині, перша по богацтві країна сирої продукції на всю Європу. Вона є сутохліборобською країною й на всяку доступну нашим передбачуванням будучину мусить нею остати. Мінеральні й инші моторові її засоби за малі, щоби коли небудь змогли зробити з України суто промислову країну на лад Англії чи Німеччини. Їх стане ледви на витворенне автаркічного промислу. Натомість торговельне значінне України, до нині невеличке, має перед собою величезні можли-

вості, головню наслідком дуже вигідного географічного положення України на порозі Європи й Азії, на найкоротшій сухопутній шляху, що лучить Західню Європу з монсуновими краями Азії. Європеїзація Сходу й Орієнту мусить іти через Україну і з поміччю України. А за цю поміч судились Україні величезні економічні користи, головню на полі торгвлі. З ран завданих війною й революцією може Україна вичуняти швидче як інші європейські землі й незабаром мусить початися природною конечністю новий економічний розвиток з усіми його, сьогодні ледви чи обчислимими, позитивними наслідками.

XVI. Области й селитьби України.

Не маючи вже від віків самостійного державного життя, не добувши його вповні й тепер, знаходиться ціла Україна в стані животіння, не повного життя. Наслідки браку повної самостійності відбиваються на кожному полі матеріального й духового життя. З попередних сторінок книжки виходить це мабуть доволі виразно.

Сучасний адміністративно-політичний поділ України є природним наслідком її політичної несамоствійности. Як такий, він не числиться з природними та антропогеографічними умовами, а узглядає лише державні рації теперішніх володіючих чинників.

Вже самі державні границі XIX. і XX. віку потягнені на просторах України дуже неприродно. Колишня австрійська Галичина обіймала кусники Розточа, Волині, Поділля, Покуття, зівсім тотожні з сусідніми частинами цих природних областей, що лежали в колишній Росії. Природа і люде були однакові по обох боках кордону, лише державні власти інші. Карпатська границя між колишньою австрійською та колишньою угорською Україною, хоч сповидно виглядала на природну, булаби була нею доперва тоді, колиб ішла самою південною межею верховини Карпат. Бо при зглядно легкій перехідности Карпат, творить їх простір не лишень одноцільну природну але й одноцільну антропогеографічну область. Цілком тотожні Лемки, Бойки й Гуцули мешкають і по цім і по тім боці австрійсько-угорської границі.

Таксамо неприродні державні границі, проведені по великій війні. Одно Закарпаттє (15000 кв. км., 569000 нас.) приналежне до Чеськословацької держави, має добру природну основу. Румунська займанщина (22500 кв. км., 1,480.000 нас.) не має крім яру Дністра ніяких природних границь. Та найслабіше (а властиво зівсім) не обособовані природою є нинішні займанщини Польщі й Совітської Федерації на українських землях. Встановлена поміж ними межа крає безоглядно всі природні й антропогеографічні землі України цілком довільно. Вона йде „по глазоміру“ любенько впоперек Поділля, Волині й Полісся. В польській займанщині знаходиться нині над 130000 кв. км. суцільної етнографічної української території з 9,450.000 населення, з того 6,670.000 (71·1%) Українців. В межах російської Совітської Федерації залишається 890000 кв. км. з 43,400.000 населення (1914) з того 30,900.000 Українців. Ця польсько-совітська межа гордить не тільки поменшими природними й антропогеографічними одиницями, вона суверенно нехтує навіть переважну границю між Середною та Східною Європою!

Ще яркіше виступить неприродність теперішнього поділу України, коли будемо розглядати адміністраційні одиниці в кожній з чотирох держав, до котрих нині належить українська територія. На Закарпатті, що було до 1918. р. звязане в одну величезну цілість зі Словаччиною, Семигородом, Альфельдом, Банатом ітд., дупко зцентралізовану в Будапешті, де навіть границі автономних округів (комітатів) переведені були без огляду на природні та етнографічні критерії, з ціллю, щоби угорські Українці не мали ніякого політичного значіння, відносини дещо поправились. Натомість безмежно погіршились у колишній австрійській часті України. Заселена Українцями дійсна Галичина, що природою належить зівсім до Східної Европи, була за австрійських часів получена з великим князівством Краківським, що заселене виключно Поляками і належить по своїй природі до середньої Европи, в одну адміністраційно-політичну цілість. Наслідком цієї неприродної сполуки була постійна завзята боротьба між Українцями а Поляками, що тривала кількадесять літ без вигляду на мир і поки що завершилась отвертою визвольною боротьбою 1918/19 р. Українці боролися за рівноправність і проти польонізації, потім за державність і злуку з Великою Україною, Польки, в імя традицій своєї державности давної й нової, за гегемонію й ассіміляцію Українців. Останні рішення міродатних чинників світової політики, які прилучили Галичину, Холмщину, Підляше, Західне Полісся й Волинь наконецно до польської держави, змінили тільки характер а не щораз кріпшаючу натугу цієї політичної боротьби.

Таксамо Буковина була зіплена властиво з окраїн галицького Покуття, Верховини й Підгір'я з окраїнами румунського Підкарпаття. Це знов спричинювало українсько-румунську політичну борбу й дало основу до забору Румунією цілої одної сутоукраїнської землі.

Також подрібний поділ колишньої австрійської України на повіти не узгляднював ні природних ні етнографічних відносин, що теж спричинювало багато недогідностей. Нова Польща вдержала їх сливе без зміни, таксамо переважно вдержала повітові поділи на Володимірських землях, скасувавши тільки нові повіти Холмщини. Натомість завела польська влада нові більші адміністраційні одиниці — воевідства. Вони таксамо як і давні австрійські одиниці не числяться ні з природними ні з антропогеографічними відносинами дотичних частин української національної території. Головні воевідства на українських землях це воевідства: Львівське 27000 кв. км. 2,720.000 нас., Станіславівське 18400 кв. км., 1,350.000, Тернопільське 16200 кв. км., 1,430.000, Волинське 30000 кв. км., 1,440.000, Поліське 41500 кв. км., 880000 нас. (1921. р.).

Найбільша частина України — російська, теж терпіла від неприродного політичного поділу. Українська тутешня територія розірвана була до 1918. р. між слідуючі групи губерній: привислинську, западну, югозападну, малоросійську, новоросійську і кавказьку. Саміж губерніяльні й уїздні границі були проведені майже всюди без огляду на природні й етнографічні відносини. Ся обставина при дуже слабім розвитку конституційного життя в Росії не мала ще тоді більшого значіння, та фатально відбилася в часи революції й будування укра-

їнської державности, родячи смішний партикуляризм. Новий розділ українських земель в рамках Совітської федерації теж не пішов за географічними принципами. Радянську Україну обмежено до 408000 кв. верст = 465000 кв. км. з 26,800.000 населення, відлучаючи від неї Полісся (до Білоруської С. Р.), північну Чернигівщину. Курщину, Вороніжчину, части Донщини, й всю підкавказьку Україну (до Російської С. Р.), та Крим як самостійну республіку.

Простір Радянської України поділено зразу на 12 губерній: Донецьку 54259 кв. верст, 3121 тис. нас., Київську 42048 і 3477, Харківську 37039 і 2467, Миколаївську 32983 і 1372, Одеську 32898 і 1951, Чернигівську 32841 і 1861, Катеринославську 32264 і 1910, Полтавську 30438 і 2225, Волинську 30282 і 1538, Подільську 30097 і 2725, Запоріжську 28143 і 1288, Кременчуцьку 24757 кв. верст і 1905 тис. населення.

Під кінець 1922 і на початку 1923. р. переведено на Р. Україні нову районізацію. На місце нових 12 губерній утворено 9, з 53 округами й 706 районами (повітами), 154 містами, 510 місточками й 32626 селами.

Губернії:	Поверхня в км ²	Населен- ня в ти- сячах	Густота на 1 км ²	Кіль- кість округ.	Кількість районів	Головне місто
Волинська	31860	1,887	59:2	3	39	Житомир
Донецька	65104	2,705	41:5	7	78	Бахмут
Катеринославська	76912	3,437	44:7	7	87	Катеринослав
Київська	55032	4,931	89:6	7	112	Київ
Одеська	78044	3,490	44:7	6	73	Одеса
Подільська	34241	3,478	101:6	6	93	Винниця
Полтавська	45790	3,612	78:9	7	89	Полтава
Харківська	36727	2,770	75:4	5	77	Харків
Чернигівська	37362	2,078	55:6	5	58	Чернігів
Р. Україна	461072	28,388	61:6	53	706	Харків.

Р. Україна обіймає ледви половину суцільної мінімальної етнографічної території Українського народу. Богато говориться, що правда, про прилучення до Р. України змежних частин сутоукраїнських земель (пр. частин Курщини й Вороніжчини, Полісся, Криму ітд.) та дотепер воно не наступило. В найблищій будуччині мають бути знесені губернії як адміністраційні одиниці, а залишені мають бути тільки округи й райони. В останнім році відлучено частину Одесчини як автономну Молдавську республіку й частину Донеччини (до РФССР). Не вгавають теж стремління заснувати на надморських землях Р. України автономної Жидівської республіки.

Нинішня антропогеографія при описі краю звичайно не узглядає адміністраційних поділів, хіба в якихось спеціальних випадках. Тим менше потреба нам держатись адміністраційних поділів, коли вони до того ще не мають географічної вартости.

Таксамо годі нам держатись „поділів Росії по природним і економічним признакам“ Арсенева, Семьонова, Ріхтера, Фортунова ітд. бо й вони не мають географічної вартости. На найбільшу

ще увагу заслугоє поділ Ріхтера, котрий признає українським землям Росії, загалом беручи, окреме становище. Дуже гарний поділ подає також Драгоманів у „Вільній Спільці“, однак він теж не надається для географічного опису.

З тих усіх причин описувати буду нашу країну після її головних природних областей, зазначених у першій частині цієї книжки. Хоч і цей поділ не всюди відповідає потребам антропогеографії, то все таки він є може одиноким вказаний для території, яка не становить одної державної цілості.

XXVII. Правобічна Україна.

Карпати творять першу від заходу природну область України. Вона заселена трома українськими племенами: Лемками (від Попраду по Ославу), Бойками й Тухольцями (від Ослави по Лімницю) і Гуцулами (аж по етнографічну румунську границю). Населення всюди дуже рідке, найрідше в бойківських горах. Хліборобство ніде не в силі викормити навіть цього рідкого населення. Лемки і Бойки більше його пробують (овес, картоплі), Гуцули менше тай то лише при березі верховини. Головну основу буття творить скотарство хатне й полонинське, лісовий і деревляний промисел. Щорічно великий процент населення виходить на далекі зарібки.

Селитьби в українських Карпатах мають майже виключно характер сіл. Лемківські та бойківські села творять звичайно довгі ряди поодиноких господарств, досить густо розміщених здовж долини і потоку, гуцульські складаються з поодиноких дворищ „оседків“, порозкиданих по збочах долини, виступах гір, узгір'ях ба навіть одинцем по хребтах і під верхами. Хати всюди деревляні, криті драницею та гонтем, у Бойків часто й соломом.

Більших міст у Карпатах зівсім нема, є лише місточка, заселені переважно Жидами, дуже брудні й нехарні. Лемківщина заспокоює свої торговельні потреби в сусідних містах і місточках польських, як Новий Санч, Горличі, Грибів чи Ясло або словацьких, як Любовля чи Бардіїв. З лемківських місцевостей заслугоють на увагу по закарпатським боці місточка Свидник і Строків, по галицьким купелеві місця Криниця, Жегестів, Висова, Івонич і Риманів, та торговельні місточка Мушина, Буківсько, Дукля (при важнім провалі кризь Карпати). Одинокє більше тутешне місточко є Сянік з фабриками залізничних возів (11 т. м.). По цілій галицькій Лемківщині розсіяні численні копальні нафти.

На Бойківщині осідками дрібної торгівлі і деревляного промислу є місточка: Лісько над Сяном, Устріки над Стривігром, Старий Самбір над Дністром, Бориня і Турка над Стриєм (11 т. м.) і Сколе над Опором з фабриками сірників. Село Смерже звісне своїми ярмарками на худобу, Синевідсько, торговлею овочами. Богато сіл Бойківщини й Тухольщини має значні копальні нафти. Здовж долини Опору лежать численні лігницьа (Тухля, Славсько), над Лімницею Підлюте з мінеральними джерелами. На Гуцульщині теж дуже багато

кліматичних місцевостей (Дора, Яремче, Микуличин, Татарів, Ворохта, всі в долині Пруту, Виженка над Черемошем, Лопушна над Серетом). Торговельні потреби залагоджують Гуцули в славній тартаками Надвірній, звісним своїми солеварнями Делятині, в гарно положенім Косові, що славиться своїм лагідним кліматом, садами, домашнім промислом і солеварнями, в Кутах над Черемошем, де гарно розвинулось гарбарство і в сусідній по тім боці ріки буковинській Вишніци з великими тартаками і столярською школою. Осередками буковинської Гуцульщини є крім хього Усте-Путилів і Селетин. В центрі галицької Гуцульщини лежить величезне село Жабе. Відомі мінеральні джерела є в Буркуті галицькім і закарпатськім та в Пістині й Лопушній.

На закарпатській Бойківщині й Гуцульщині зустрічаємо в горах теж тільки незначні місточка. В долині Ужа бачимо купелеву місцевість Ужок, Велике Березне і Перечин, в долині Латориці Свалюву, в долині Бержави Білки, над Великим Бистрим Волове і Горинчово, над Тисою Ясіне (9 т. м.) й Рахів. Щойно на обнозі верховини уступає гірське господарство відразу хліборобству, плеканю садів і виноградників і з'являються більші місцевости. Українська територія висувається на Закарпатті лише немного на підгірські ровені. Усі важніші тутешні міста лежать на самих її межах. Всі вони положені в тих місцях, де важні залізничі й биті шляхи виходять з гір. І так при виході тарнівсько-лелюхівської залізниці уже поза межами нашої території лежить Пряшів (18 т. м.), осідок угроруського єпископства. При виході ріки Ужа й залізниці Львів-Самбір-Сянки на загірські доли лежить Ужгород (24 т. м.), теж єпископська столиця, тепер головне місто автономної Підкарпатської Русі й осередок новопробуженого національного життя. При виході залізниці Львів—Стрий лежить над Латорицею Мукачево (21 т. м.), колись столиця тутешньої „Країни“ з недалеким замком Коріятовичів. Над бічним раменем Бержави лежить Берегово (14 т. м.) серед садів і винниць. Найбільше місточок положених над Тисою. Горі рікою йдучи, зустрічаємо Севлюш (9 т. м.), Хуст (12 т. м.) славний садами, Вишково, Тячево, вкінци-ж Марамороський Сигіт (22 т. м.), тепер у румунській займанщині. Усі ті міста мають важне торговельне значінне як точки обміну гірських і долівських продуктів. Положена коло Сиготу Сольовина має величезні кладні камяної соли.

Галицько-буковинське Підкарпатте творить лагідний перехід між світом гір та рівнин. При значній кількості лісів та сіножатей і не дуже родючій ґліні, хліборобство лише поволи, в міру віддали від карпатського берега бере перевагу. Крім цього великі багатства соли й нафти забирають богато робучих сил. Села всюди звичайно невеликі, хати деревляні уступають оподалік від гір місця ліпанкам, соломою критим. Тут уперше запізнаємося з непринадним типом галицьких місточок і міст. Головною їх ціхою є як до пори року болото чи порох по вулицях. Лише передмістя замешкані міщанами-рільниками Українцями виглядають часом привітно зі своїми обійстями, садами й огородами коло чепурних хаток. Осередок міста займають звичайно Жиди. Їх доми й каменниці правильно нехтують усі естетичні й гігієнічні поняття, бруд і нехарство мають там по-

стійні гнізда, серед котрих кипить по нужденних краях і склепиках дрібна торгівля. Більшій торгівлі на європейській взір та великого фабричного промислу галицькі міста з малими ввітками не мають; це радше центри експлоатації як культури. Християнське багатше міщанство майже не істнує, „інтелігентну“ верству міста творять урядники, звичайно Поляки, в малім лише проценті Українці.

На західних межах українського Підкарпаття зустрічаємо над Сяном прастарий княжий город Ярослав (20. т. м.), на залізничім узлі, в важнім стратегічнім положенню. Він славився колись своїми ярмарками. Горі Сяном лежить Радимно, звісне мотузаяним промислом. Найважливішим надсяновим містом є одначе Перемишль (48 т. м.), разом найстарше місто галицької України, колись княжа столиця Ростиславичів. Своє значінне завдячує Перемишль положенню при переході через сплавний Сян, на головних шляхах, що ведуть з заходу і північного заходу на схід і південь. Перемишль лежить на важнім залізничім узлі, утворенім головною східньо-західньою галицькою лінією і лупківською залізницею, що є найліпшим полученнем зі Словаччиною й Угорщиною. Перемишль був до 1915. р. першорядною твердиною, що заслонювала вхід до долини Сяну та до лупківського провалу, і вів значну торгівлю. Є тут осідок уніятського єпископства і багатьох українських культурних та економічних товариств. На південь від Перемишля старинний Добромиль і Ляцьке з солеварнею.

На наддністрянськім Підкарпаттю, перерізанім уздовж трансверзальною залізницею, простягся цілий ряд більших міст. Над Стривігром бачимо залізничний вузол Хирів. Над Дністром лежить Самбір (19. т. м.) з деяким деревляним промислом. Зі Самбірщини походив Сагайдачний. Над Тисьменицею лежить Борислав (16. т. м.), недавно ще нужденне бойківське сільце, тепер разом зі сусідніми Тустановичами (12. т. м.) і Східницею осередок галицької продукції нафти і земного воску. Цілий ліс вертничих веж, фабричних димарів, величезних нафтових збірників, підноситься зі славного „бориславського болота“, споміж нужденних, брудних домиків, що криють тільки міліонерів і нуждарів, біди і щастя, злочину і розпусти. Головні рафінерії нафти знаходяться в близькім Дрогобичи (27. т. м.) осідку нафтових богатирів і спекулянтів. Великі солеварні знаходяться тут і в поблизкім Стебнику, де відкрито величезні, до тепер однак не використувані поклади камяної соли. Недалекий Трускавець має мінеральні джерела.

Над Стриєм лежить важний залізничий вузол Стрий (27. т. м.), де перетинаються лінії підкарпатська з львівсько-мукачівською та виходить лінія на Поділля. Стрий є осідком молочарського українського союзу і ріжних інших українських товариств, мельницького, деревляного і сірнікового промислу. Недалеко устя Стрия старинне містечко Жидачів. При підкарпатській залізниці лежать далше на сході: купелева місцевість Моршин, Болахів з солеварнями і фабриками сірників, Долина з солеварнею і тартаками, Калуш з великими копальнями потасових солей та солеварнями. При спліві двох Бистриць положений Станиславів (60. т. м.) є важнім залізничім вузлом,

що лучить підкарпатську лінію з львівсько-черновецькою, закарпатською та південно подільською. Місто має значну торгівлю і промисл і є осідком уніятського єпископства. Станиславів перейняв в значній мірі колишне значінне Галича, що є нині нужденним містечком, хоч положений над Дністром на межах Підкарпаття в дуже гарнім, комунікаційно важнім і догіднім місци. В XII. столітті був Галич столицею галицько-володимирської держави й перевищав своєю сотнею тисяч мешканців, своєю великою торгівлю і богатством тодішний Париж чи Лондон. Довговічне польське панованне довело його до нинішнього стану, з якого не може піднятися ні завдяки залізничному роздорожу ні завдяки свогочасним недавнім пробам оживлення плавби по Дністрі, котра тут і в Журавні, положенім при устю Свічі, має свій початок. Недалеко Станислава зустрічаємо Тисьменицю (10. т. м.) з гарбарським промислом, Товмач і Отинію з фабрикою машин.

В сточищи Прута є найважнішим містом Коломия (41. т. м.), на залізничім узлі підкарпатських і покутських льокальних залізниць, з великою торгівлю (торговий осередок для Гуцульщини) і визначним деревляним і гончарським промислом. Дальше долі Прутом лежить Заболотів з фабрикою тютюну і важний торгівлю Снятин (12. т. м.). Мишин, Рожнів, Джурів і Новоселиця маюгь кладні бурого вугля. На буковинським Підкарпаттю лежать над Прутом Чернівці (95. т. м.), столиця Буковини, що висилає залізничі лінії в Бессарабію і Румунію, визначна живую торгівлю. Чернівці є осідком колись німецького тепер румунського університету, православної митрополії і багатьох українських товариств, тепер румунською владою знесених. Недалеко звісна ярмарками Садагора. На буковинським Підкарпаттю замітні ще торговельні міста і місточка: Сторожинець (10. т. м.), Радівці (17. т. м.) в великою стадниною і Сучава (12. т. м.), вже на волоській території, памятна смертю Тимоша Хмельницького, звісна великими відпустами. Качика має великі поклади соли і солеварні.

Розточе майже цілим своїм простором належигь до етнографічної України, обіймаючи часть Галичини і Холмщини. Розточе вже переважно хліборобська країна, хоч досить великі ліси вдержали ще дещо лісного та деревляного промислу. Села тутешні звичайно великі і широко розкинені, нераз складаються з великої скількості далеких від себе присілків та розкинених дворищ. Міст на Розточі не багато, зате розложилося на його південній межі одно з найважніших міст України, староруський княжий город Львів (220 т. м.)

Положенне Львова в широкій кітловині верхівій Полтви, окруженій ерозійними горбами і виступами плит Поділля і Розточа є доволі живописне, хоч краєвидови бракує ріки. Нужденний потічок Полтви в цілім місті засклеплений. Географічне значінне положення Львова є тим важне, що він лежить на місци найлегчого переходу з надбужанських низів і Волині в Підкарпатте і на захід крізь українську височинну систему, що в тім місци найвузша й найперехідніща. Тому панує Львів над усіми важніщими шляхами південно західної України і злучивши їх, переводить на Захід. У Львові є

райбільший залізничний узол цілої України, дев'ять головних і локальних залізниць і вісім гостинців сходяться тут з усіх сторін світа. До зросту Львова причинювалося в головній мірі його становище як столиці Галичини, найбільшої австрійської провінції. Заложений в половині XIII. віку галицькими князями Данилом і Львом не мав великого значіння. Під польським пануванням цвив торговлею і промислом лише в XV. і XVI. віці, завдяки німецьким міщанам, потім постійно підупадав і прийшов під австрійське панування маленьким, бідним місточком. Головною підоймою теперішнього розвитку Львова були і є залізниця. Львів є осередком торгівлі української Галичини і має деякий фабричний промисел та значно розвите ремесло (цегольні, бровари, фабрики спирітусу, залізничні варстати, кравецтво і т. д.) Скорий розвиток Львова в найновіших часах надав йому характер модерного міста — скількість історичних памяток не велика. Львів є осідком трох митрополій, иольського університету (до 1918. з десятком українських катедр), політехніки, торговельної академії і багатьох середних та фахових шкіл. Львів є також головним центром культурного і політичного життя на західній Україні, осідком дуже многих і важних українських товариств та інституцій. Прилученне Львова до Польщі звело його зі становища столиці великого краю на становище головного міста невеликого воеводства і обмежило в великим ступіні його торгівлю зі сходом. Українське життя значно підупало, хоч основано тут приватний український університет і політехніку.

На галицькім Розточі лежать крім Львова лише невеликі місточки: Жовква, Яворів (10. т. м.) з деревляним промислом, торговельна Рава Руська (11. т. м.) на залізничім узлі, Немирів з мінеральними джерелами, Потилич зі славним гончарством, Белз, колись староруське княже місто, Мости Великі, величезне село Камінка Волоська (10. т. м.). Над Бугом лежать: стародавній Буськ, Камінка Струмилова, Сокаль, початок живіщої плавби на Бузі.

На Холмськім Розточі головним містом є Холм (22. т. м.), оснований князем Данилом як твердиня і столиця, тепер переважно жидівське місто, що веде торгівлю хліборобськими продуктами урожайної околиці, і столиця утвореної 1912. р., тепер скасованої губернії. В околиці дві славні вежі, дуже старинні. Попри Холм бачимо тут лише дрібні місточки: Тарногород і Томашів, колишні гнізда пограничного пачкарства, Білгорай, звісний виробом сит (до одного міліона штук річно), торговельний Грубешів в родючій околиці, звісний сусідством Города, де була заключена польсько-литовська унія 1413. р. Недалеко Чермно, на місці старинного города Червеня. Замосте (12. т. м.) з деякою торгівлею, колись сильна твердиня і осідок академії, основане при кінці XVI. віку Замойськими на взір італійських міст, відоме облогою Хмельницького 1648. р.

Зівсім подібний антропогеографічний характер як Розточе, лише низинний має сусідне від півночі Підляшє. Воно обіймає північну частину холмської і південну городненської губернії. Дуже родючі околиці з великими селами чергуються тут з великими лісами (біло-вежська пуща) та багнами. Найважлище місто Підляшя це твердиня

Бересте (29. т. м.) над Мухавцем, східний наконечник привислянського чотирикутника фортець і важпий залізничий узол, де сходиться п'ять важних ліній з виходом дніпровсько-буського каналу. Крім дуже визначної торгівлі (213000 тон вантажного руху у пристані) має Бересте великі історичні спомини старокняжої величі й церковної унії, заключеної 1596. р. Лівобіч Буга торговельний місточка Володава і Біла (13. т. м.) Над Мухавцем лежить торговельний Кобрин (10. т. м.), недалеко біловежської пущі старинний Камянець литовський, по другій стороні Більськ.

Слідуюча до сходу область України це українське Полісся. Воно обіймає підденну полосу Минської губернії обочі Припяти і північну низинну полосу Волині й Київщини. В виду лісистого і багнистого характеру країни, мусить хліборобство зійти на другий плян і обмежитись до нечисленних вищих і більше родючих місць. Менше перешкод зустрічає скотарство та найважливішу ролю відіграють лісові промисли і сплавлюванне дерева. Головний город Полісся Пинськ (23. т. м.) положений над спавною Пиною на важнім водянім узлі, де лучиться дніпровсько-буський канал з Припяттю. Тут зачинається правильне пароходство по Припяти, працюють великі гарбарні (юхт), великі тартаки, фабрики сірників, корабельні верстати, бровари, медоситні і тютюнні фабрики та ведеться велика торгівля і сплав дерева. Дальшою важною пристанню є Давидгородок при устю Горині, його населенне займається будовою річних суден і рікоплавством, також виробом вужениць і сирів. В Луниці є важний залізничий узол. Низше по Припяти слідує старинний Турів, колишня княжа столиця, тепер нужденне місточко, котрого мешканці хлібороби і сплавники. Більше значінне задержав таксамо старинний Мозир (12. т. м.) з важною пристанню, будівлею суден — навіть пароходів і фабрикою сірників. Остання важніща пристань на Припяти Чорнобиль (9. т. м.) На Дніпрі пристані Річиця й Лоїв.

На волинським Поліссі замітні городи: Ковель (21. т. м.) над спавною Турією, на важнім залізничім узлі, веде значну торгівлю хліборобськими продуктами і деревом. Важний залізничий узол є теж у Сарнах над Случею. Старинний Овруч (5. т. м.) над Норином багатий у багонний залізник і гончарську глину.

Волинь в тіснішій значінню обіймає лише височинний простір волинської височини, враз із широкими низинними долинами тутешних рік, що глибоко сягають в черен височини. Належить тут отже південна чассть теперішньої волинської губернії з малим окрайчиком Галичини й Київщини лівобіч Тетерева. Хліборобство становить головний круг занять населення, лісовий промисел ураз з іншими сходиться на другий плян. Села загалом невеликі, міст і місточок доволі, однак майже всі невеликі, всі заселені переважно Жидами, брудні і нехарні, перевищають під тим зглядом навіть типові галицькі міста й місточка. По галицькій стороні замітне лише одно місто Броди (19. т. м.), що вело значну торгівлю хліборобськими продуктами а також пачкарським добром. По колишній російській стороні слідує по собі від заходу на схід: Володимир (10. т. м.), колись пишна й гарно забудована княжа столиця, потім знищена татарським лихоліттем, тепер

підупале жидівське містечко, осідок деякої лісової й збіжевої торгівлі. Луцьк, Дубно і Рівне творили трикутник сильних фортець звернених проти Австрії. Луцьк (21. т. м.) це давня княжа столиця на узлі шляхів, що переходять у тім місці через сплавний Стир, мав значну торгівлю, суконний і гарбарський промисел, Дубно (14. т. м.) при гарнім проломі Ікви крізь живописну горбовину, мав деяку торгівлю і колись славні ярмарки, Рівне (30. т. м.) вело значну торгівлю хлібом, худобою, спиритусом то що. Здовж давньої австрійської границі лежать: Берестечко над багnistим Стиром, пам'ятне нещасливою битвою Хмельницького з Поляками 1651. року, Радивилів на протів Бродів, колись головний осідок пачкарства, Почаїв зі звісною лаврою, паломництвом і пачкарством. Крем'янець (16. т. м.), над Іквою, був ще за княжих часів нездобутою твердиною, потім славився польським ліцеєм, тепер веде незначну торгівлю збіжем. В сусідстві великі кладні бурого вугля. Вишневець є родовищем давнього роду Вишневецьких, що видав поспільно великих діячів для України й завзятих її ворогів. Над Горинню, там, де вона починає бути сплавною, лежить Острога (15. т. м.) повний руїн, що нагадують про колишню резиденцію князів Острожських, які заснували тут академію і друкарню і зробили з Острога важний духовий осередок тодішньої України. Заслав (13. т. м.) теж положений над Горинню, був колись столицею князів Заславських. Оба міста ведуть незначну торгівлю хліборобськими продуктами. Над Случею лежать міста: Староконстантинів (13. т. м.), оснований також князями Острожськими, що веде значну вивозову торгівлю збіжем і худобою і Новгород волинський (Звягель 13. т. м.), в околиці багатій багонною рудою і гончарською глиною. Таксамо в околиці Корця (10. т. м.) знаходиться гончарська і порцелянова глина. Шепетівка (6. т. м.), Полонне (15. т. м.) й Коростень (9. т. м.) мають важні залізничні вузли. На самій східній межі Волині лежить її адміністраційний осередок Житомир (60. т. м.) Старинний цей город лежить на границі лісових і хліборобських околиць, веде значну торгівлю збіжем і деревом, солею і цукром, має значний гарбарський, рукавишничий, тютюнний і конфекційний промисел. Понище, теж над Тетеревом, лежить торговельне містечко Радомисль (12. т. м.)

Поділле обіймає своєю довгою полосою часть Галичини і майже цілу подільську губернію давньої Росії враз із північною окраїною Херсонщини. Поділле це перша майже виключно хліборобська область України, промисел обмежується на домашнім ремеслі, фабричний промисел на млинах, горальнях і цукроварнях. Подільські села звичайно великі, часто лежать рядами по днах ярів, шукаючи там захисту перед степовими вітрами, на височині лежать звичайно лише відосібнені пасіки, хутори, або поменчі присілки. Міст на Поділлі мало і всі вони невеликі, торговища хліборобських продуктів. На самих західних окраїнах галицького Поділля лежить Городок (13. т. м.) з великим ставом, звісний побідою Хмельницького над Поляками, в сусідстві Любін з сірчаними купелями, над Гнилою Липою старинний Рогатин, над Золотою Липою Бережани (13. т. м.) з великим ставом, над Коропцем Підгайці і Монастирська з фабрикою тю-

тону, над Стрипою Зборів, пам'ятний побідою Хмельницького і злагодою з Поляками 1649. р., понище торговельний Бучач (14. т. м.) На північнім рубці Поділля, вже в сточищі Буга лежать місточка Золочів (18. т. м.) і Сасів, з фабрикою паперу і гончарством. Над Серетом і в його сточищі лежить Збараж, пам'ятний облогою Хмельницького 1648. р. Тернопіль (31. т. м.), найважливіший залізничний узол і торговельне місто галицького Поділля, торгує збіжжем, спиритусом і худобою і є осідком багатьох українських товариств, Тереховля, колись княжа столиця лежить на давнім шляху з Київа до Галича. Чортків має важний залізничний узол. Над Збручем серед декількох місточок важна тільки колишня погранична залізнична станція — Підволочиська-Волочиська. В малолюднім ярі Дністра лежить тільки одна важніша місцевість — Заліщики, славна своїм садівництвом. Усі місточки галицького Поділля мають характер мостових міст — себто лежать при вигідних переходах через лівобічні притоки Дністра. Ці всі переходи були колись хоронені замками і коло них угрупувалися з часом місточки.

На колишнім російським Поділлі скількість міст і місточок ще менча. Столиця губернії Камянець подільський (30 т. м.) лежить над Смотричем у дуже гарній місці й був колись головним заборолом польської держави проти Турків. Останки цієї скельної фортеці представляють нині дуже живописний вид. Місто щойно недавно дістало залізниця томуто його торговля, давними віками велика, потім зівсім підупала а цвило (до війни) хибань пачкарство. В часі існування української держави дістав Камянець український учіверситет і був навігь якийсь час столицею Української Народньої Республіки. Недалеко Камянця село Жванець, пам'ятне з часів Хмельниччини (1653 р.), оподалік Дунаївці (6. т. м.), знані з сукняного промислу. Над Дністром, котрого весь яр зайнятий садами і виноградниками, лежать: важна річна пристань Могилів (20 т. м.) з визначною торговлею деревом, збіжжем, овочами. Стара і Нова Ушиця з садівничою і огородничою торговлею, вкінці пристань Ямполь, над порогом Дністра. В сточищі і в самій долині пограничного Буга лежать: Проскурів (25 т. м.) з незначною торговлею, недалеко Пилявці звісні погромом Поляків 1648. р., Межибож (5 т. м.), колись важна стратегічна збірна точка російського війська проти австрійської границі, Летичів (5 т. м.), важний у козацьких часах і кілька разів руйнований, торговельний Хмільник (12 т. м.), окружений садами, над Згаром Лігінь (8 т. м.), над Ровом славний колись Бар (9 т. м.), тепер нужденне місточко, дальше над Бугом Винниця (52 т. м.), колись козацький полковий город, славний побідою Богуна над Поляками, який до війни мав доволі розвитку торговлю. Колишня столиця воеводства і полку Брацлав (5 т. м.) тепер зівсім без значіння, таксамо новіший Ольгополь (7 т. м.) над Савранкою, Бершадь (9 т. м.), Браїлів. Недалеко важні залізничні вузли Жмеринка (18 т. м.) й Вапнярка, що відиграли величезну ролю в війнах української революції. Значінне Брацлава перебрав подекуди Тульчин (12 т. м.). Одиноким значнішим торговельним містом нівденного Поділля є болотниста Балта (17 т. м.), що торгувала на своїх славних ярмарках збіжжем,

худобою, салом і шкірами а васібна гарбузами і кавунами та мала деякий промисел, головно виріб мила і свічок. Сусідній Ананіїв (18 т. м.) має також значну торгівлю хліборобськими продуктами.

Покутсько-бесарабська височина займає вузьку полосу Галичини й Буковини між Дністром та Прутом. Українська часть бесарабської височини обмежується теж до вузької придністрянської полоси. Характер селитби в дечім подібний до подільського, з великими селами і нужденними місточками. Рільництво враз із садівництвом займають найважливіше місце у заняттях населення, чим дальше на південь тим змагається значінне скотарства. Домашний промисел незначний, фабричний майже ніякий, Міст дуже небагато. На галицьким Покуттю заслугує на увагу Городецька (11 т. м.) в дуже родючій околиці і торговельний старинний Снятин (12 т. м.), на буковинським Покуттю торговельне місточко Кіцмань. За давним кордоном зустрічаємо над Дністром Хотин (18 т. м.), памятий турецькими битвами 1621. і 1673. р., колись генуезька факторія, потім важна твердиня, нині має деяке значінне як пристань на Дністрі, осідок торгівлі збіжжем і овочами та пачкарське гніздо. Друга дністрова пристань Бессарабії Сороки (15 т. м.) вивозить головно збіжже. Оподалік від Дністра лежать болотяні Білці (19 т. м.), звісні з великої торгівлі хлібом і худобою та Оргіїв (13 т. м.) з невеликою торгівлею. Столиця Бессарабії Кишинів (130 т. м.) лежить уже поза межами етнографічної України.

Правобічна височина богата не тільки своїм хліборобством, скотарством і садівництвом, але також значною управою торговельних ростин, домашним і фабричним промислом та торгівлею. Це одна з областей, що творять неначе черен України. Тут лежить серце України і традиційна її столиця, колишня „мати руських городів“ Київ (до війни 506000, в 1918. р. близько 1000000, тепер 409000 мешканців). Велика його історична минувшина висловлена множеством будівельних памяток, головно церков і монастирів (1124. р. згоріло в Києві 600 церков!) з котрими вяжуться безчисленні спомини з української історії. (Лавра печерська, цевков св. Софії, Десятинна, св. Андрея, Золоті Ворота і т. д.). Київ був столицею староукраїнської держави і центром староукраїнської культури і залишився по їх упадку осередком церковним. До нині Київ зовуть українським (і російським) Єрусалимом задля його церквей, монастирів і безлічи паломників, що щорічно приходять сюди на прощу. Культурний рух України в XVII. століттю мав теж тут свій осередок. В XIX. столітті відроджене українство наконецно сконцентрувалося таки в Києві, тут зібралася Центральна Рада й проголошена була 1918. р. самостійність України а 1919. року зеднання всіх українських земель. Однак Київ має крім історичного також величезне географічне значінне. Його живописне положенне на високім правім березі Дніпра, що порізаний в гарні ерозійні горби, має велике значінне для цілої східноєвропейської лучби. Тут, напротив устя Десни є місце, де Дніпро, діставши обі свої найбільші сплавні притоки, кінчить свою переміну у велику судоходну ріку. Водяні шляхи Припяти, горішнього Дніпра і Десни лучаться тут в узол, котрого значінне збіль-

шає узол залізниць і битих шляхів, що здавна мають у Києві вигідний перехід через Дніпро в західні українські землі. Цей узол шляхів посилює щораз то більшому розширенню торгівлі Києва. Вона була майже вся в руках Жидів і концентрувалася на Подолі, положеній над самою рікою, де є величезна пристань річних суден і плотів. Київ положений як не мож вигідніше для виміни лісових продуктів на збіжжя, худобу і є важним центром цукроварства. В останніх часах до війни розвинувся в Києві дуже значний фабричний промисел (122 великих фабрик з продукцією 1910 до 22 міл. золот. руб.) обіймаючий майже всі можливі галузи (головно: млини, горальні, бровари, рафінерії, фабрики тютюну, цегольні, миловарні, тартаки). Київ ма до війни російський університет і політехніку й багато середніх шкіл. Українське умове житте нашло тут по 1905. році умовини значного розвитку й видало в революційних часах Всеукраїнські Академії наук і мистецтва, український університет, політехніку, та величезну масу періодичних й неперіодичних публікацій.

Географічне положення Києва, хоч само по собі догідне, не кваліфікує Києва на столицю Соборної України. Для цього Київ положений надто близько північної межі України (ледви 300 км.) й надто далеко від східних її границь (поверх 1300 км.). Положення його є ексцентричне також супроти головних продукційних (так сировинних як і фабричних) осередків України. Ця обставина відограла фатальну ролю в недавнім нашім державнім будівництві.

Недалеко Києва лежать місцевости, багаті історичними споминами, між ними Вишгород, Видубицький і Межигірський монастирі. Ржищів (7 т. м.) є важна пристань для торгівлі збіжжем. Над Стугною лежить Васильків (12 т. м.), теж старинне місто, з незначною тепер торгівлею. При границі Київщини, Волині і Поділля лежить Бердичів (44 т. м.), по Києві головний осередок гуртової та подрібної торгівлі, головно збіжжем і худобою. Продукти місцевого промислу галантерейного та косметичного розносили жидівські крамарі по всій правобережній Україні. Крім цього цвите тут і тютюнний промисел. В сточищі Ірпені лежить старе козацьке місто Фастів (13 т. м.) з залізничним узлом. Сточище Стугни це одно поле битви між давними Українцями та кочівниками, засіяне, головно між Стугною та Россю сотнями могил, перерізане давними валами. В сточищі Росі зустрічаємо старі козацькі міста Погребище й Паволоч (8 т. м.), залізничні вузли Козятин (14 т. м.) і Попельню а далі кілька міст та місточок, коло котрих групується цукроварняний і горівчаний фабричний промисел. Це: Сквиря (14 т. м.), в околиці повній могила та останків давних валів, з гончарським і шапкарським промислом, старе козацьке місто Біла Церков (38 т. м.), памятне договором Хмельницького з Польщею 1652. р. тепер визначне торговельне місто з виробом цукру і хліборобських машин, Тараща (11 т. м.) осідок шевського, кравецького, тесельського, колодійського і стельмаського промислу (тарантаси), Корсунь, тепер Шевченко (9 т. м.), памятний побідою Хмельницького над Поляками 1648. року. Недалеко лежать села Кирилівка й Моринці — родинні сторони Тараса Шевченка, місточка Шпола, Богуслав і Городище (всі по 12 т. м.).

Загалом уся височинна полоса здовж правого берегу Дніпра повна історичних споминів з української бувальщини від найдавніших до найновіших часів: валів, городищ, руїн, могил. Здовж Дніпра лежать чергою старі козацькі городи: Трипілля (5 т. м.), Трехтимирів, Канів, Черкаси, колись перші осередки козацької організації. Коло Канева здіймається на високім набережнім горбі Тарасова могила, хоч і недавня, та вже овіяна чаром народних переказів. Канів тепер мале місточко (8 т. м.) з невеликою пристанню. Натомість Черкаси (32 т. м.) завдяки залізниці, що тут переходить через Дніпро і великій річній пристани розвинулися в оживлене місто. Розвився тут промисел трачковий і цукровий, торгівля деревом, залізом, сіллю, цукром. Примір Черкасів чи Кремінчука показує, як значно моглиби розвинутися убогі „понаддніпрянські невеселі“ села і місточка при відповіднім зрості культури. Чудовим приміром такого багатого міста є Сміла (21 т. м.), ще кращим убогого місточка Чигирин (7 т. м.), над Тясмином, колишня гетьманська столиця Хмельницького. Положений він немов дивним випадком майже в середоточді нинішньої української території, в місці дуже кориснім для лучби, окружений від сходу байнами, представляється як велике село з кривими болотяними вулицями, слабенькою торгівлею збіжжем і лісом, останками чумацтва і малим промислом каменярьським (жорнові камені). Недалекий Суботів мав колись гріб Хмельницького, швидко потім знищений Поляками. При устю Тясмина лежить пристань Крилів (7 т. м.), що торгує деревом і худобою, дальше долі рікою пристань Верхнедніпровськ (7 т. м.) з залізним промислом. У верхівях Інгульця замітні: місто Александрія (19 т. м.) з деяким мельничним промислом, місточко Нова Прага і залізничий вузол Знаменка (7 т. м.).

Південно західна і полуднева окраїна правобічної височини належить до сточища Бога. Є тут кілька поменчих місточок пр. Липовець (9 т. м.), Гайсин (14 т. м.), Новомиргород (8 т. м. колись столиця Нової Сербії) і т. д. з незначною торгівлею збіжжем та худобою. Більше значінне має Звенигородка (16 т. м.). Недалеко Катеринопіль (7 т. м.) з копальнями бурого вугля. Гумань (41 т. м.), памятна з гайдамацьких часів, тепер славиться гарним парком і великою збіжжевою торгівлею. Найважніше місто на окраїні височини, Єлисавет (50 т. м., тепер Зиновіевск), на верхівях Інгула, оснований 1754, веде велику торгівлю збіжжем і вовною і має деякий фабричний промисел, завдяки сусіднім копальням бурого вугля. Город новий, зріс дуже швидко і визначається супроти інших городів рівної величини гарним забудованнем і чистотою. Доволі швидко вирости теж Новоукраїнка (13 т. м.) і Рівне (16 т. м.).

XXVIII. Лівобічна Україна.

Лівобічна низина має в своїй північній частині ще зівсім поліський характер. Однак вже тут слідна відмінна антропогеографічна прикмета: високо розвинений домашній промисел і значніше чим на Поліссі хліборобство. Лівобіч Десни зчезають повови лісові промисли а на перший плян виходить хліборобство, підпиране значним домашнім промислом. Села поліського типу уступають тут згодом типовим українським селам, зложеним з біленьких, ліплених з глини, соломою критих хаток, живописно розкинутих серед садів. Тутешні місточка і передмістя міст мають таксамо впрочім як і по всій лівобічній Україні, цілком сільський вигляд. Міста мають уже ціхи московського впливу: широкі вулиці і площі, звичайно нечарні, будинки ріжноманітні, безладно порозкидані. Лівобічна низина займає більшу часть Чернігівської губернії, майже всю Полтавську і по кусничкови Могилівської й Катеринославської.

Головне місто північної частини області є Чернігів (37 т. м.), старинний город, може й ровесник Київa, при переправі шляху, що веде в Московщину, через судоходну Десну. В місті й околиці багато історичних памяток: храмів, валів, курганів, урочищ; теперішнє торговельне значінне города невелике. Недалеко Городня (6 т. м.) В сточищі Сожі лежить важне пограничне місто України Гомель (61 т. м.) над сплавною Сожою й на важнім залізничім вузлі. Він веде дуже значну й ріжнородну торгівлю, головно лісом. В сточищі Десни замітні Сновськ (8 т. м.) і Конотоп (20 т. м.), колись сильна твердиня серед багниць, славний побідою Виговського над Москалями 1659. р., тепер має деяку торгівлю завдяки залізничому вузлови, і багаті торфища. Недалеко залізничий вузол Бахмач.

Над Сеймом лежить торговельне місточко Батурин, колись гетьманська резиденція з руїнами палаг, славна різнею, яку тут виправив Меньшиков 1709. р. серед українського населення. Присутю Сейма в Десну торговельне місточко Сосниця (8 т. м.), колись домівка Дорошенка. Борзна (11 т. м.) і Березна (10 т. м.) ведуть незначну торгівлю. Над сплавним Остром, що пливе до Десни, лежить Ніжин (35 т. м.), старинне місто з княжих часів, в XVII. віці колонія Греків, дуже торговельна, потім осідок великих ярмарків. Тепер торгівля міста (головно хлібом), незначна, зате Ніжин є головним осередком вивозу тютюну в Чернігівщині. Істнував тут фільольогічний інститут ім. Безбородька. Недалеко залізничий вузол Круги. Долі Острома зустрічаємо старинні місточка: Козелець, осідок мандрівних ремісників і Остер (7 т. м.) з пристанню й сітним промислом.

Над Трубайлом і Алтою лежить старинний Переяслав (15 т. м.), оснований ще Володимиром Великим, пам'ятний Тарасовою нічю 1630 р. і сумною угодою 1654. р., що віддала Україну під московську зверхність. Колись судоходний Трубайло обмілів, залізниця пішла стороною і Переяслав стратив всяке значінне. Таксамо без значіння є місточка Золотоноша (16 т. м.) і Бориспіль (10 т. м.).

В столиці Сули лежить на самих окраїнах низу Рсмен (33 т. м.) зі славними й дотепер великими ярмарками, вихідна точка лібавсько-роменської залізниці, що вивозила багатства України до далеких балтійських пристаней. Ромен має фабрики мила й тютюну, важне є теж тугешне садівництво і тютюнництво, розвите також у недалекій Лохвиці (12 т. м.). Осередок тютюнництва Полтавщини є в Прилуках (26 т. м.) над Удаєм, що ведуть найбільшу в цілій східній Європі торгівлю тютюном і вивозять його річно поверх пів мільона пудів. Над Удаєм лежить також старий козацький город Пирятин (13 т. м.), тепер значний залізничним вузлом. Понизше устя Удаю в Сулу старинні Лубні (10 т. м.) з великими садами і гарбарнями.

В області Псла зустрічаємо над Хоролем оспіваний Гоголем козацький Миргород (14 т. м.), з деяким промислом і славними мінеральними джерелами, колись осідок чумацтва. Недалеко залізничний вузол Ромодан і старинне місточко Хороль (11 т. м.), осідок чумацтва. Недалеко Псла Гадяч, (11 т. м.), пам'ятний угодою Виговського з Поляками 1658. р., Веприк, Зіньків (12 т. м.), колись значний центр чумацтва, Рашівка (6 т. м.), осередок прасольських артелів, Сорочинці, родинне місце Гоголя з ярмарками, Решетилівка (8 т. м.), слава вівцями. Недалеко Дніпра Градижськ (12 т. м.). Пвище устя Псла в Дніпро лежить головна пристань області Кременчук (55 т. м.), мостове місто над Дніпром, де зі славною рікою перехрещуються шляхи і залізниці. Кременчук вів велику торгівлю деревом і збіжжям, мав великі склади ліса, соли, вугля, фабрики машин, повозів тютюну, тартаки, гарбарні ітд. Місто підлягає частим повеням і пожарам та зростає постійно. Половину населення творили жидівські купці і промисловці, з весною населення міста зростало майже вдвоє. По другім боці Дніпра пристань Круків (6 т. м.), неначе передмістя Кременчука. В столиці Ворскли лежить на самій межі низу Опішня (9 т. м.), звісна гончарством. Понище над самою рікою лежить Полтава (88 т. м.), згадувана вже в XII. віці, головне місто південної части лівобічного низу, пам'ятне нещасливою бигвою 1709. р., що знищила наміри гетьмана Мазепи зробити Україну самостійною державою. До війни Полтава була визначна своїми ярмарками, головна на вовну і коні та залізничним вузлом. В останних часах підносився фабричний промисел, за часів української держави тут повстав університет. Положені нище над Ворсколю Кубеляки (12 т. м.), макть суконний промисел, таксамо околиця Константинограду (12 т. м.) в столиці Орелі. На південно-східній межі низу, там де він переходить в ч рноморський низ, лежать у столиці Самари на місці давних зап рожських паланок: Самарчик (Новомосковськ 15 т. м.) зі значною торгівлю, гарбарським і восковим промислом та Павлоград (16 т. м.), з великими млинами і збіжевою торгівлю. Синельниково (11 т. м.) й Лозова (11 т. м.) макть залізничні вузли.

Лівобічна височина представляє майже повну антропо-географічну аналогію до попередньої області з поліським характером північних окраїн, а хліборобським усеї останньої області. Домашній промисел таксамо сильно розвитий, лучба трудніша, бо судоходний Дніпро далекий. Лівобічна височина обіймає часть Чернигівщини, окраїну Полтавщини, цілу майже Харківщину і змежні частини Курщини, Вороніжчини й Донщини.

Найдальше на північ висунене місточко України Мглин, з оживленими ярмарками, починає ряд міст лівобічної височини. Недалеко лежить Почеп над Судостою з великим фабричним текстільним промислом і Клинци (23 т. м.) „Манчестер Чернигівщини“ з суконними, прядильними, металевими і гарбарськими фабриками. Роскольники сусідного Ардона виробляють повози і трудняться похатним крамарством (коробейники) по всій наддніпрянській Україні. Доволі значний промисел і торгівлю має також Новозибків (16 т. м.) і недалекий Климів, дуже незначну старий козацький Стародуб (13 т. м.), багатий зате історичними споминами. Прастарий Новгород Сіверський (10 т. м.) ні дещо нище положений Короп (7 т. м.) не мають нині ніякого значіння. З інших міст сточища Десни Глухів (14 т. м.), веде значну торгівлю збіжжем. Недалеко Шостка (9 т. м.) з фабрикою пороху, котра постачала салітру всім військовим фабрикам в Росії. Кролевець (12 т. м.), має славні ярмарки, старинний Путивль, торгівлю збіжжем і льняним прядивом. Білопілля (17 т. м.), мало значні ярмарки і велику торгівлю збіжжем. На верхівях Сули лежить Недригайлів, на верхівях Псла: Суджа (13 т. м.), важна горговлею збіжжем, медом і овочами й Миропілля (11 т. м.) з великим шевським промислом. Суми (37 т. м.) на залізничім вузлі, мали значний фабричний (головно цукроварський) промисел і немалу торгівлю на своїх ярмарках. Козацький Лебедин (18 т. м.), славний жорстокостями Меньшикова 1708 р., тепер важний осередок торгівлі хлібом.

На верхівях Ворскли лежить незначне місточко Грайворон, значно нище по ріці Охтирка (25 т. м.), відпустове місце з визначним садівництвом та деревляним, кушнірським, шевським, гончарським і мельничним промислом, на стороні Краснокутськ (9 т. м.) і Богодухів (14 т. м.), окружений богатими садами.

Дальша частина лівобічної височини лежить уже в сточищі Дону. Тут над річками Харьковом і Лопанню розложивсь головний город усеї області Харьков (310 т. м.). Заложений щойно в XVII. віці, зростав Харьков дужеш видко завдяки свому географічному положенню, на місці вигідної торговельної виміни між сточищами Дніпра та Дону, між нутром а морем, де перехрещувались колись головні чумацькі шляхи а тепер є важний залізничий вузол. Томуто головне значінне Харькова лежить у торгівлі. Чотири величезні ярмарки, котрих обороти доходили до недавна середчо до 80 мільонів рублів річно, купують і продають головно збіжже, худобу, коні, вуголь, мануфактуру і вовну. Крім цього має Харьков значну фабричну промисловість (пологно, сукно, мило, свічки, цукор, спіритус, тютюн, цегла, гончарство й дахівкарство, великі фабрики машин, кітлів, дзвонів ітд.). Харьков має університет і є одним з найголовніщих огнищ українського життя. В рево-

люції став Харків осередком радянського федералізму й є нині столицею Радянської України.

Лівобіч Донця зустрічаємо кілька поменчих місточок як Золочів (9 т. м.) з незначними ярмарками й Валки (9 т. м.), зі значним садівництвом, в околиці дуже розвитий домашній промисел, головню гончарство. На верхівях Донця на межах України лежить Білгород (28 т. м.), зі значною торгівлею і вовняним промислом. Долі Донцем положені: Вовчанськ (11 т. м.), Чугуїв (12 т. м.) і Зміїв мають незначну торгівлю. Короча (14 т. м.), торгує на своїх ярмарках збіжжем, худобою, овочами та має деякий промисел (оліярні, альбумінові заводи, горальні). Над Осколом лежать: Старий Оскол (17 т. м.), зі значною торгівлею та шкіряним, медовим, восковим і тютюнним промислом, незначний Новий Оскол, Валуйки, залізничий роз'їзд з подібною торгівлею і промислом як Оскол, лиш менчою, Уразова (13 т. м.), село з великим вивозом збіжжа, гарбарським і мотузяним промислом, Олексіївка, славна з соняшників і малярських артілів, і Острогожськ (22 т. м.), дуже торговельний на хліб, худобу, сало, колись центр рибної торгівлі, з миляними, восковими і тютюнними фабриками, над Айдаром Старобільськ (6 тис. м.), з оживленими ярмарками.

Сам Дон не має в обсягу лівобічної височини більших міст над своєю течвою. Коротояк (10 т. м.), на межах України, має деяку торгівлю, Павловськ має миляний, салотопний, олійний промисел і є важною пристанню, від котрої починається правильна пароходна плавба по Дону. Недалеко устя Богучара в Дон лежить місто Богучар з деякою торгівлею. Взагалі близько східних меж України, що проходять недалеко відсіля, в східній Вороніжчині і західній Донщині більших міст а навіть місточок нема. Лише деякі села та слободи завдяки місцевим обставинам чи прикметам населення вибивають ся на перед і доходять до більшого значіння. Такою є пр. слобода Бутурлінівка (Петровське, 28 т. м), одна з найбільших сільського типу селитьб Росії, а таки найбільша на Україні. Бутурлінівка має оживлені ярмарки і багато склепів, цегольні, горальні і великі гарбарні та дуже значний домашній промисел, головню кушнірський і шевський.

Донецький кряж є одною з найменчих але зразом і одною з найважніщих областей України. З антропогеографічного огляду це дуже цікава область, що находить аналогію хибань у північно-американських гірничих околицях. Бо тільки вузька північна полоса Донецького кряжа над самим Донцем має характер зближений до сусіднї Харківщини з великими типовими українськими селами та не дуже від них відмінними місточками. Зате ціла решта Донецького кряжа представляється переважно як гслий степ, серед котрого тут і там торчать фабричні димарі і будинки, окружені домиками робітників. Селитьби повстають нагло і ростуть з американською швидкістю.

До останніх чат типових українських селитьб належить Ізюм (15 т. м.) над Донцем, оден з головних осередків гончарства. Славянськ (колись Тор, 22 т. м.), над Торцем, має великі копальні соли і солоні озера з купелевими заведеннями, що стягають в літі велику скількість гостей, великі солеварні а також мельницький, порцеляново-

фаянсовий і механічний промисел. Крім цього в Славянську є значні ярмарки на коні. Недалеко славний святогорський монастир на крейдяних скалах над Донцем. Лисичанськ має великий скляний промисел. Недалеко східних меж української території замітне ще Каменське (12 т. м.), пристань над Донцем, з великою торгівлею збіжжям і скляними гутами.

В гірничо-фабричній черені Донецького кряжа є попри безліч дрібніших промислових місцевостей декілька визначних центрів. Луганськ (44 т. м.), є осередком металургічного промислу з гутами, ліярнями, фабриками машин і металевого знаряддя а також численними фабриками спірітусу, мила, черепиці, броварами і гарбарнями. Бахмуг, тепер Артемовск (20 т. м.), має великі копальні соли, солеварні та значну торгівлю. Недалеко Микитівка, з копальними ртуті і вугля. Юзівка (32 т. м.), тепер Сталін, є найбільшим центром вугляних копалень, залізних і сталевих заводів, Грушівка (Шахти, 18 т. м.) головним осередком копалень антраціту. З інших місцевостей Донеччини треба згадати Дебальцеве і Рудченківське (по 10 т. м.), два Дмитрієвські (по 11 т. м.), Красний Сулін і Юнаково (по 14 т. м.).

XXIX. Південна Україна.

Чорноморська низина уявляє антропогеографічний образ зівсім відмінний від образу попередно нами пізнаних областей України. Правда, вже на південних окраїнах Поділля, Правобічної височини і Лівобіччя так низового як височинного починає помітний характер українських селищ затрачувагись. На свіжо заселенім низу він стає зівсім инший і тільки в деяких пригідних місцях може український хлібороб розжитись по своєму. Великі тугешні села побудувались не там де гарно, а там де є вода, важна дорога, копальня, чи якась инша практична причина, що стягає більшу скількість людей. Хати, то неначе тимчасово побудовані, криті очеретом (трапляються й землянки), то під впливом сусідніх німецьких кольоністів; культурніщі як деінде на Україні. В останніх літах до війни дуже швидко зросло число цегляних будинків, критих черепицею чи бляхок. Екстензивне степове хліборобство і скотарство на велику скалю є головним заняттям тутешнього населення. Над морем прилучається до них мореплаводство, рибальство, торгівля, в богатих мінералами місцях гірництво і промисел. Типових українських малих містечок майже нема, зате вирости на дикім колись низу великі торговельні та промислові городи, що між містами Східної Європи визначаються ще доволі європейським виглядом. Майже всі ті міста зібрались на морським прибережжі й при устях рік, де мореплаводство, рибальство, та добування соли займають визначний процент населення.

Над килійським рукавом дельти Дунаю лежать важні пристані Ізмаїл (30 т. м.) з Тучковом і Кілія (12 т. м.), що разом з Вілковом є важними осередками рибальства. Аккерман (37 т. м.) над лиманом Дністра, багатий історичними споминами, важна пристань для поменших суден, веде значну торгівлю солю, рибою, салом, вовною. Не-

далеко Овідіопіль (6 т. м.). Над течвою Дністра, там де його долина значно розширюється, лежать річні пристані: Дубосари (8 т. м.), серед винниць, огородів і тютюнних піль, зі значною торгвою тютюном, вином, худобою і збіжжям, далі Григоріопіль (9 т. м.), опісля Бендери (32 т. м.). колись звісна в козацких часах Тегиня, памятна побугом Карла і Мазєпи по Полтавській невдачі, опісля кріпка твердиня. окружена огородами, садами, винницями і баштанами, зі значною торгвою, Тираспіль (17 т. м.), з великою збіжевою торгвою; тут переладується добро з дністрових суден на залізницю, щоби його перевезти в Одесу.

Одеса (317 т. м.), найбільша пристань України, положена 32 км. на північ від устя Дністра, напротів гирла дніпрового лиману, над досить глибоким, хоч ствертим заливом. Штучними греблями поліпшено одеську пристань значно й утворено шість захищених басейнів для приставання кораблів. Пристань замерзає пересічно на 31—67 днів (тоді ломлять лід ледолодами), часами зівсім ні. Само місто положене на голій степовій плиті, де тільки з великим трудом можна було розвести і плекати плянтації дерев. Місто має зівсім європейський характер з широкими рівними вулицями і великими гарними каменницями. Історичних пам'яток Одеса не має, бо заложена ледви 1794. року. Росла вона дуже скоро, головню завдяки вільній пристані, що була тут 1817—1859. До війни була Одеса найбільшою пристанню Росії, лише Петербург перевищав її і то тільки ввозом. Вивозить Одеса головню збіжжя, в меншій мірі худобу, дерево, цукор, рибу, вовну, спіритус — 1903 р. за звиш 127 міл. рублів (в р. 1888 — 162 міл. руб.). Йде він головню в Англію, Німеччину, Францію, Італію, Голяндію, Бельгію і на Далекий Схід. Ввозить Одеса значно менше — 1903 р. за 46 міл. рублів, головню вугля, рижу, південних овочів, чаю і т. д. що йдуть по найбільше у столиці та чужі великі міста Росії.

Крім цієї величезної торгви, котрою орудувала біржа та численні банки, має Одеса великий фабричний промисел: цукровий, мельницький, олійний, макаронний, консервовий, горівчаний, металевий, керамічний, хемічний і т. д. Вартість річної продукції (1900. р.) доходила до 70 міл. золотих рублів. Одеса є також і сідком університету і ріжних інших шкіл, тож розвиток умового життя значний. Значінне Одеси останніми часами стало менчати. Є це вислідом розвитку залізниць, що допомогли до розвитку иншим чорноморським портам, а дальше наслідком щораз то менчої спромоги висилати нас збіжжя за море з України й Росії взагалі, коли у нутрі населенне терпіло хронічний голод. В пореволюційних роках рух у пристані зразу майже завмер, тепер поволі знов підноситься.

Під самою Одесою находяться славні лимани Куяльницький і Хаджибейський з лічничими заведеннями.

Над Богом, там де ріка стає славно для річних суден, лежить Вознесенськ (17 т. м.), пароходна пристань, що має деякий промисел і значну торгвою, головню збіжжям і деревом, повище Первомайськ (Ольвіопіль 25 т. м.). Над глибоким лиманом Бога, при устю Ігула розложився Миколаїв (81 т. м. тепер Верноленинск),

дуже значна воєнна і торгова пристань, що по Одесі і Новоросійську вивозив найбільше збіжжя і має великі верстати, відливарні, фабрики машин, кітлів, повозів і т. д. Від 1788. року був Миколаїв головною пристанню російської чорноморської воєнної фльоти. Недалеко, в околиці „ста могил“ лежала старогрецька цвітуча колонія Ольбія. Кривий Ріг (19 т. м.), над Інгульцем, має 35 копалень залізних руд і є осередком українського залізного гірництва. Залізничий вузол. Недалеко місточко Новий Буг (15 т. м.). В столиці Інгула замітне ще місточко Бобринець (12 т. м.).

Над Дніпром, на самій межі запоріжського та лівобічного низу, при вході в область порогів, лежить Січеслав (Катеринослав, 129 т. м.). Його велике торговельне значіння виходить з положення над Дніпром, там де переривається пароходна плавба перед порогами, і важна залізнична лінія переходить через ріку. Положення міста поміж Криворіжськими копальнями заліза та багатим на уголь Донецьким кряжем пособило дуже сильно зростови фабричного промислу. Катеринослав веде найбільшу на Україні торгівлю деревом, на своїй величезній пристани, крім цього збіжжям і вуглем. Фабричний промисел дуже розвитий, головно металевий (ліярні, фабрики машин). Недалеко важна пристань Амур-Нижодніпровськ (24 т. м.). При самому вході в порогові лежав у польські часи славний Кодак, нині там важне село Лоцманська Камінка, осідок дніпровських лоцманів. Каменське має тепер 17. т. м. Понище порогів, на Запоріжжі, повнім святих споминів для кожного Українця, лежить Олександрівськ, нині Запоріжжя (44 т. м.), пристань і залізничний вузол з металевим і мельницьким промислом. Олександрівська пристань перебирає вантажі з залізниці й вивозить їх річними суднами до Херсону (1911 — 15 міл. пудів збіжжя). Далі понище лежать Никопіль (17 т. м.), з копальнями мангану і фабриками. Тут переходили з давен давна головні чумацькі шляхи в Крим через Дніпро („Микитин перевіз“) і лежали Стара й Нова Січ (кодо Покрівського й Капулівки). Тут, недалеко останків січової слави, майже в різній віддалі від східних і західних меж України, близько моря, цієї одинокої доброї природної границі й її головної опори, далеко від північної найбільше загроженої рубіжі, над Дніпром, який тут легко зробити доступним для морських кораблів, є найбільш надійне місце для майбутньої столиці Соборної України. Вона лежалаб посеред найбагатіших хліборобських і скотарських областей і зарозом поміж обома головними гірнячими центрами України. Поменчі морські кораблі доходять часом до Никополя, але звичайно лише до Берислава (5 т. м.), де звичайно збіжжя переладовують з річних байдаків на морські барки. Коло Берислава лежав колишній Кизикермен, де гурецька залога (XVII. в.) зачинала що ночі Дніпрове русло довжезними ланцюхами, щоб захистити Чорне море від запоріжських чайок. Напротив Берислава лежить теж важна пристань і колишнє перевозове місце чумацьких валок Кахівка (7 т. м.). Олешки (5 т. м.) коло Херсона мають визначне огородництво, садівництво, баштанництво, рибальство і лівлю раків.

Недалеко устя Дніпра в лиман лежить Херсон (41 т. м.) по-

дбно Одесі, Миколаєву і Катеринославу, молоде місто з кінця XVIII. віку (1778). Його пристань по поглибленню лиману Дніпра в 1887. р. (Очаківський канал) стала доступна для більших морських кораблів і від цього часу город скоро зростав. Херсон веде велику торгівлю збіжжєм і деревом, має великі тартаки, млини, фабрики мила, тютюну і т. д. Входу в лиман Дніпра боронять дві твердині: Одна це Очаків (5 т. м.), колишній Каракерман, оснований Туркочагарами 1492. р., 1788. добутий Росією, в гарнім торговельно лучбовім і стратегічнім положенні (природний аванпорт Дніпра). Воно дотепер не було використане й Очаків мав тільки незначну пристань для прибережної плавби. Напротив лежить друга твердиня Кінбурн.

На запоріжському низу лівобіч Дніпра всі важніші місцевости держаться безпосередного сусідства моря. Над Джарилгачською затокою зустрічаємо Скадовськ, (тепер Крупская), над Каркінітською Хорли, дві нові многонадійні пристані, на жаль ще не получені з залізничною сіттю України. При вузині, що лучить Озівське море з Сивашем Генічеськ (9 т. м.), з торгівлею соли. Недалеко північних берегів Сиваша знане вірцеве господарство Асканія Нова з акліматизаційним парком. Мелітопіль над Молочною (23. м.) мав визначну торгівлю збіжжєм, деревом, шкірами, яйцями, маслом, вовною, має велині млини, горальні і виріб хліборобських машин. В сусідстві богаті німецькі кольонії. Бердянськ (22. м.) над досить лихою пристанню, вивозив багато збіжжа (1910. р. 21 міл. пудів) і має фабрики рільничих машин, млини, бровари та гарні сади і винниці. Колишне більше значінне Бердянська перебрав у части Маріюпіль (Марнопіль 32 т. м.), з досить доброю пристанню при устю Калміуса, що вів до революції велику торгівлю, вивозив вуголь (1911—77 міл. пуд), кокс, руду, збіжже й мав деякий фабричний промисел. Внутрі запоріжського низу лежать тільки незначні місцевости, як Гуляй поле (12 т. м.), Оріхів (6 т. м.), Великий Токмак (9 т. м.), Чернигівка.

Долішнодонський низ, на загал рідко заселений, не має ще виробленого антропогеографічного типу. При його східних окраїнах зустрічаємо ще на пів кочовий тип населення і селитьб. Більші міста скупчені над Таранріжською затокою при устях Дону. Напротив дельти лежить Таранрог (69 т. м.) з великою торгівлею збіжжєм, рибою, мясом, олієм, салом, шкірами, овочами, а також з металевим і шкіряним промислом. При насаді дельти лежить Ростів (177 т. м.) залізничний вузол і головний ринок для всего південно-східного кута Росії, з величезним вивозом збіжжа (пшениці, ячменю, вівса та інших рільничих продуктів, також вовни і льону, з великими млинами і славними фабриками тютюну, корабельними верстатами і фабриками машин. Вірменське місто Нахичевань (55. т. м.) творить неначе передмісте Ростова і бере визначну участь в його торгівлі й промислі. Славний колись Озів (17 т. м.), має також значну торгівлю збіжжєм і є важним осередком рибальства при устях Дону і на Озівськім морі. Більше в глибині суші лежить над Астаєм Новочеркаськ (61 т. м.) столиця донського війська, звісна теж виробом шипучих вин. Поза тим на долішнодонськім низу не зу-

стрічаємо більших міст. Зате деякі станиці числять по 10 і більше тисяч населення, Батайськ 20 тисяч.

Кримські гори, їх підгіррє й кримський низ були до недавна поза межами української території, хоч процент українського населення, що напливало сюди зі сусідних сутоукраїнських областей, вже від десятків літ був дуже значний і постійно зростав. В північнім Крими форми господарства стали швидко тіж самі що й на цілій степовій чорноморській низині, зі сильно розвигим скотарством. В полудневім, гористім Криму хліборобство і скогарство тратять переважаюче значінне. Український тип господарювання ще не закорінився й ледви чи швидко закоріниться супроти відмінних природних відносин. Натомість на перші місця виходять з дачних часів: садівництво, виноградарство, огородництво і мореплаводство. Крім цього на цілім плоскім кримськім побережжю добувають здавна у великих скількостях сіль. Головний центр її добування є коло Евпаторії (Козлів 30 т. м.) па тамошних солоних озерах, де находяться також славні лічнічі заведення. Евпаторія має теж незлу морську пристань. На північнім підгіррю Яйли лежать: стара столиця ханів Бахчисарай (16 т. м.) цілком орієнтального характеру місто, „українська Трачада“, зі старою ханською палагою, недалекo скельні міста й руїни Чуфут Кале, Тепекермен і Мангуп Кале. Нова столиця Криму Симферопіль (78 т. м.) є головним центром садівництва, виноградарства, торгівлі овочами і винами а також фабрикації овочевих консервів. Карасу-базар (15. т. м.) має також велику торговлю овочами. Ще далі на схід лежить на обнозі Яйли місточко Старий Крим.

Найважніші місцевости півострова накопичені таки на південнім гірськім побережжю „Кримській Рівієрі“. При вході в неї лежить славний і богатий пам'ятками з кримської війни Севастопіль (73 т. м.) велика морська твердиня і воєнна пристань з морськими купелями. Торговельне мореплаводство від початку ХХ. століття цілком підупало. Севастопольська пристань найкраща за всі пристані Чорного моря. Це „ріяс“ до 7½ км. довгий, 1 км. широкий, з достаточною глибиною, легкий до оборони. На захід від Севастополя руїни давнього Корсуня (Херсонезу), на схід Інкерман з цілім печерним містом і великими ломами каміння.

З Севастополя виходить славний краєвидами кримський гостинець, що йде кріз Байдарські ворота на південний беріг Криму, полишаючи на боці живописну Балаклаву над гарною сагою, знану з рибальства і морських купелів.

На південнім березі тягнуться рядом купелеві кліматичні місцевости: Сімеіз, Алупка, Оріянда, Лівадія, найгарніща кліматом Ялта, тепер Красноармейск, (26. т. м.), над отвертою загокою, з могилою Руданського, долішня й горішня Массандра, Никита, (з акліматизаційним садом), Гурзуф (під Аю Дагом), Алушта (вихідна точка туристів на Чатирдаг). Літом зїзджала сюда всяка російська знать на морські купелі й відпочинок, щораз більше зростаю теж значінне кримської Рівієри як зимово-кліматичної области. Далі на схід, над лихою пристанню, старинний Судак з генуезькими руїнами.

На східнім вирістку Криму лежать два важні міста. Феодозія, у козаків Кафа (35 т. м.) найбільша торговельна пристань на Криму, вивозить збіжже і овочі. Недалеко значні поклади залізної руди. Основана Мілезійцями в VI. віці до Христа, відновлена Генуезцями в XII. віці, Кафа була в XIV. віці головним центром генуезької чорноморської торгівлі й числила 100000 населення. Під татарським пануванням підупала, до чого не мало причинилися Запорозжці. Керч (Єнікале, 36. т. м.), має теж значну торговельну пристань, головню для великих кораблів, що не можуть плавати по Озівським морі, однак більшу вагу має тутешнє рибальство, виріб консерв, мельництво, а в останніх часах металургічний промисел, що обрабляє залізний крух, якого великі кладні найдено біля міста. Керч це старинний мілетський Пантікапей, опісля оден з осередків боспорянської держави й культури, якої останки викопали новіші часи. Довкола численні могили, деякі з катакомбами (Мелек Чесманська м., Царський Курган). Недалеко Керчі славне Чокракське озеро й Булганакські болотяні вулькани.

Підкавказзе, сколонізоване в области Кубані погомками запорозьких козаків, представляє на значних просторах, головню правобіч Кубані зівсім той сам антропогеографічний тип, що Україна, з великими селами (станіці), хуторами, великим хліборобством та скотарством. Це неначе кусень типової козацької України, перенесений під Кавказ. Ціла решта тутешнього східнього пограничча України, себто Кавказ і прикаспій ьке Підгізе його, представляється як край новозаселений Українцями серед азійських народів, зі зівсім неготовим антропогеографічним типом. Рибальство в морю та ріках і лісовий промисел відгравають вагну ролю. Садівництво й виноградарство головню в останніх часах до війни сильно зросло, так само дає великі надії гірнячий промисел.

Осередком краю й українського життя Кубанщини є Катеринодар (тепер Краснодар 143 т. м.), над Кубанню, основана 1794 р. столиця чорноморських козаків, з великою торгівлею господарськими продуктами. Головною пристанню Кубанщини над Озівським морем є Єйськ (42 т. м.), що вивозить багато пшениці й ячменю. Богато менче значінне як пристані мають: Ахтари (10 т. м.), при вході в Ахтарський лиман і Темюк (16 т. м.) в дельті Кубані, що вивозить багато збіжжя. Над Чорним морем головною пристанню є Новоросійськ (51 т. м.), столиця чорноморського округа з великим вивозом збіжжя, сімен, вовни і нафтових продуктів. Біля города великі цементарні й виноградники. Далі здвж побережа лежать малі пристані Анапа (17 т. м.), Геленджик (Зеленчук) з добрими морськими купелями, Туапсе при виході на морський беріг залізниці з Майкопа, Сочі з великими садами й виноградниками.

Лібовіч Кубані заслугоють на увагу: торговельний Майкоп (50 т. м.) над Білою з нафтовими полями, над Лабою Лабинськ (26 т. м.) над Кубанню Баталпшинськ (17 т. м.) з копальнями бурого вугля й торговельний Армавір (64 т. м.), на залізничім вузлі. Інші залізничі вузли Кубанщини є в станіцях Кавказькій, Тихорідькій (17 т. м.) і Павлівській (16 т. м.). Всі ці місцевости мають

свою важність для виміни продуктів верховини й підгір'я та низу. Так само важні є свою багатолюдністю сгачиці Славянська (17 т. м.), Гуманська (20 т. м.) і Романовська тепер Крапоткин (32 т. м.).

Головний город Ставропільщини Ставропіль (64 т. м.) має значну торгівлю збіжжям і худобою. З інших тутешніх місцевостей важніші: Прасковья (11 т. м.) з великим виноградарством, Олександрівськ (10 т. м.), Медвеже, Святий Хрест (15 т. м.).

В українській частині Терщини визначається Пятигорськ (40 т. м.) зі значною торгівлею й славними мінеральними джерелами, що знаходяться так у самім місті як і в сусідніх місцевостях: Кисловодську (22 т. м.), Зелізоводську й Ессентуках (20 т. м.) У східній Терщині зустрічаємо тільки малі місточки Кизляр і Чорний Ринок.

XXX. Спис найважливішої літератури.*)

I. Загальні твори. Фізична географія.

- Андрусовъ. Южнорусскія неогенныя отложения. Записки И. Р. Минер. Общества 1895. 1899.
- Андрусовъ. Очеркъ истории Каспійскаго моря. Изв. М. Р. Географ. Общества. 1888.
- Анучинъ. Рельефъ поверхности европейской Россіи etc. Земле-вѣдѣніе. Р. 1895. II.
- Апостоловъ. Географическій очеркъ кубанской области. Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племень Кавказа. Т. XXII/1897.
- Архангелскій. Введение въ изучение геологии Евр. Россіи. М. Пг. 1923.
- Atlas climatologique de l'empire de la Russie. Petersbourg. 1900.
- Atlas geologiczny Galicyi. Краків 1882 дд.
- Бекетовъ. Географія растений. Пб. 1896.
- Beauplan. Description de l'Ukraine. Rouen 1660. Нове виданне в Мемуари отн. къ исторіи Ю. Р. II. Київ 1897.
- Ваег, Helmersen etc. Beiträge zur Kenntniss des Russischen Reiches. (per.) Von marriage. La Russie d'Europe. Bruxelles 1903.
- Borisjak. Die Tektonik der Donez Höhenzuges. Zentralblatt f. Mineralogie. Jg. 1903.
- Борисьяк. Курс исторической геологии. Пб. 1922.
- Брокгавзъ-Эфронъ. Энциклопедическій словарь. Пб. I. в. 1890 дд. II. в. 1912. дд.
- Carte géologique internationale de l'Europe. Berlin. D. IV., D. V., E. IV., E. V., F. IV., F. V.
- Carte géologique de la Russie d'Europe éd. par le Comite Géologique. Pб. 1892. 6 листів.
- Carte géologique générale. 1 лист. Пб. 1897.
- Chlehowski etc. Słownik geograficzny królestwa polskiego. 1—14. Warszawa 1880 sq.
- Докучаевъ. The Russian Steppes. S. P. 1893.
- „ Наши степи прежде а теперь. Пб. 1897.
- Eichwald. Lethaea rossica. P. 1860.

*) Прохаю спеціального вибачення за неповности й недокладности цього спису. Величезної більшости творів, які я свого часу викори тував, я не міг тут примістити. раз для недостачі місця, потім же тому, що тут у Празі вони мені були недоступні й годі було перевірити слова й числа.

- Эйхвальдъ. Геогнозія преимущественно въ отношеніи Россіи. Пб. 1846.
- Encyklopedia polska. T. I. Kraków 1912.
- Friederichsen. Die Grenzmarken des europäischen Russlands. Hamburg 1915.
- Friederichsen. Methodischer Atlas zur vergleichenden Länderkunde von Europa. L. I. Hannover 1914.
- Фоминъ. Болота европейской Россіи. Пб. 1898.
- Futerer. Ural und Kaukasus. Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin. 1894.
- Guide des excursions du VII. Congrès géologique international. S. P. 1897.
- Grzybowski. Przeglądowa mapa geologiczna ziem polskich. Warszawa. 1912.
- Hann. Handbuch der Klimatologie. III. A. III. Bd. Stuttgart 1911.
- Hettner. Grundzüge der Länderkunde. I. Europa. Lpz. 1907.
- Гуровъ. Геологія полтавской губерніи. Київ 1888.
- Hilber. Geologische Studien in den ostgalizischen Miozängebieten. Jahrbuch der k. k. geol. Reichsanstalt. Wien 1882.
- Иностранцевъ. Геологія. III. в. Пб. 1899. IV. в. Пб. 1902.
- Карпинскій. Обзорніе физ. геогр. отношеній Е. Россіи. Записки Имп. Академіи Наукъ. Прил. къ 55 т. 1887. Теж у Beiträge zur Kenntniss des russ. Reiches. 1887.
- Карпинскій. Замѣчанія о характерѣ дислокаціи породъ въ Ю. Р. Горный Журналъ 1883.
- Karpinsky. Sur les mouvements de l'écorce terrestre dans la Russie de l'Europe. Annales de géographie. A. V. 1895/6. По рос. в Изв. Ак. Наукъ. 1894. V. сер. I.
- Карта почвъ евр. Россіи составлена Докучаевской экспедиціей. Kehnert und Habenicht. Karte von Russland 1:3700000. Stieler's Handatlas No. 46, 47, 48, 49.
- Клоссовскій. Основы метеорологіи. III. И. Одесса 1918.
- Kohl. Reisen in Südrussland. Berlin 1841.
- Коржинскій. Сѣверная граница черноземно-степной области. I. II. Казань 1888. 1891.
- Коссовичъ. Краткій курсъ почвовѣдѣнія. 1916.
- Krasnow-Wojekow. Russland. Kirchhoffs Länderkunde von Europa. Bd. III. Lpz. 1907.
- Красновъ. Травяниа степи сѣвернаго полушарія. Москва 1894.
- Krause. Die Steppenfrage. Globus 1894.
- Ласкаревъ Геологическія изслѣдованія въ Острожскомъ и Дубенскомъ уѣздѣ. Изв. Геол. Комитета. Пб. 1904. т. 23.
- Ласкаревъ. Тектоника Ю. Р. Извѣстія Геол. Комитета. Пб. 1905. т. 24.
- Леваковскій. Изслѣдованіе надъ образованіемъ Таврическихъ горъ. Харьковъ 1881.
- Leniewicz. Kurs geografji Polski. Warszawa 1922.
- Лессгафтъ. Краткій курсъ географіи Россіи. Спб. 1911.
- Максимовичъ. Днѣпръ и его бассейнъ. Кіевъ. 1901.
- Miklaszewski. Gleby ziem polskich. Warszawa 1906.

- Murchison, De Verneuil, Kayserling. *Geology of Russia*. L. 1846.
- Мушкетовъ. *Физическая геологія*. Пб. 1899—1901.
- Natkowski. *Terytorjum Polski*. Warszawa 1912.
- „ *Materyały do geografji ziem dawnej Polski*. I. Warszawa 1914.
- Никольскій. *Географія животнихъ*. Харьковъ. 1909.
- Österreichisch Ungarische Monarchie in Wort und Bild. Wien 1887. ff.
- Übersichtsband. Galizien. Bukowina. Ungarn.
- Оппоковъ. *Рѣчныя долини Полтавской губ.* Пб. 1901.
- Очеркъ работъ западной экспедиціи по осушенію болотъ. 1873—1898.
- Пачоскій. *Основныя черты развигія флоры Ю. Э. Россіи*. Херсонъ 1910.
- Рах. *Grundzüge der Pflanzenverbreitung in den Karpathen*. Lpz. I. 1898. II. 1908.
- Ренск. *Die Ukraina*. Zeitschrift der Ges. f. Erdkunde. Berlin. 1916.
- Philippson. *Geographische Reiseskizzen aus Russland*. Zeitschrift der Ges. für Erdkunde. Berlin. 1898.
- Philippson. *Europa*. Lpz. 1906.
- „ *Landeskunde des eur. Russlands*. Lpz. 1908.
- „ *Zur Morphologie des eur. Russlands*. Petermanns Mitteilungen. 1899.
- Polska. *Obrazy i opisy*. I. II. Lwów 1904—1909.
- Пузиревскій. *Изисканія рѣки Дона*. Матеріялы для описанія русскыхъ рѣкъ. т. XXV.
- Пузиревскій. *Днѣстръ, его описаніе и предположенія*. Спб. 1902.
- Réclus. *Nouvelle Géographie Universelle*. т. III. Paris 1878., т. V. Paris 1880. т. VI. Paris 1881. Рос. переклад з доповненнями. Пб. 1884. п. з. *Земля и люди*.
- Rehmann. *Ziemie dawnej Polski*. Lwów I. 1895, II. 1904.
- Россія, ея настоящее и прошелшее. *Збірний том з енциклопедіі Брокгауза й Эфрона*. Пб. 1900.
- Рудницький. *Знадоби до морфольогіі сточища Дністра*. *Збірник мат. прир. секціі Н. Т. і Шевченка в Львові* 1905., 1907., 1913.
- Рудницький. *Коротка географія України*. I. Київ 1910. II. Львів 1914.
- „ *Ukraina Land und Volk*. Wien 1916. Англ. переклад. N. У. 1918.
- Рудницький: *Einige Bemerkungen über die landeskundliche Literatur Russlands*. *Mitteilungen der k. k. geogr. Gesellschaft in Wien*. 1916.
- Рудницький. *Україна, наш рідний край*. I. в. Відень 1917. II. в. Львів 1921.
- Рудницький. *Die Länder Osteuropas*. *Kartographische Zeitschrift*. Wien 1918.
- Рудницький. *Стінна физична карта України 1:1000000*. Львів—Відень 1918.
- Рудницький. *Проблеми географіі України I*. *Збірник мат. прир. секціі Н. Т. і Шевченка у Львові* 1919.
- Рудницький. *Основи морфольогіі й геологіі Підкарпатської Руси*. I. Ужгород 1925.

- Рудницький. Морфологічні країни Сх. Європи. Прага 1926.
 Scharff. European animals. London 1907.
 Семеновъ. Географическо-статистическій словарь російской имперіи. Пб. I—V. 1863—1885.
 Семеновъ. Живописная Россія. т. V. Пб. 1897.
 „ Россія. Полное географическое описание нашего отечества. Пб. 1899. дд. т. II. VII. IX. XIV.
 Сибирцевъ. Почвенная карта европ. Россіи. 1:2520000. Пб. 1902.
 Siemiradzki i Dunikowski. Szkic geologiczny Królestwa Polskiego, Galicji i krajów przyległych. Warszawa 1891,
 Siemiradzki. Geologija ziem polskich. Lwów I. 1903. II. 1909.
 Smoleński. Krajobraz Polski. Warszawa 1912.
 „ Ungleichseitigkeit der meridionalen Flusstäler. Pet. Mitt. 1909.
 Smoleński. O powstaniu roślin krawędzi Podola. Rozpr. Akad. Um. Kraków 1910.
 Соколовъ. Геологическая карта Россіи. л. 48. Труды геол. Комитета. IX. 1. Пб. 1889.
 Соколовъ. Нижнетретичныя отложения Ю. Р. Труды геол. Комитета. IX. 2. Пб. 1893.
 Соколовъ. О происхожденіи лимановъ Ю. Р. Труды геол. комитета. Пб. 1895.
 Соколовъ. Гидрогеологическія изслѣдованія въ Херсонской губ. Труды геол. комитета XIV. 2. Пб. 1896.
 Соколовъ. Миусскій лиманъ и пр. Записки имп. рус. минер. Общ. Пб. 1902.
 Suess. Antlitz der Erde. B. I.—III. Wien—Leipzig 1883—1909.
 Sujkowski. Geografja ziem dawnej Polski. Warszawa 1921.
 Шпидлеръ и Врангель. Матеріали по гидрологіи Чернаго и Азовскаго моря. Записки по гидрографіи. Прил. XX. 1899.
 Шведъ. Фауна чокракскаго известняка. Пб. 1913.
 Танфильевъ. Предѣли лѣсовъ на Югѣ Россіи. Пб. 1894.
 „ Физикогеографическія области евр. Россіи. Пб. 1897.
 „ Географія Россіи, Украины... ч. I. 1915. ч. II. 1—3 Одесса 1922—4.
 Teisseyre. Versuch einer Tektonik des Vorlandes der Karpathen. Verhandlungen der k. k. geol. Reichsanstalt. Wien 1903.
 Teisseyre. Der paläozoische Horst von Podolien. Beitrage zur Paläontologie und Geologie Österreich-Ungarns. Wien 1903.
 Tetiaeff. Les grandes lignes de la géologie et de la tectonique des terrains primaires de la Russie d'Europe. Annales Soc. Géol. de Belgique 1911/2.
 Тилло. Гипсометрическая карта евр. Россіи. Пб. 1889. 1:2520000.
 „ Гипсометрическая карта Ю. Э. части евр. Россіи. Пб. 1896. 1:1680000.
 Тилло. Орографія евр. Россіи. Извѣстія И. Р. Геогр. Общества 1890.
 „ Матеріали по орографіи евр. Россіи. П. 1895.
 „ Проникають ли отроги Карпатъ въ евр. Россію? Изв. Имп. Ак. Наукъ 1895. II.

- Tchernychev et Loutouguine. Le bassin de Donetz. Guide des excursions. Pb. 1897.
- Toula. Geologische Reise in das südliche Randgebirge der taurischen Halbinsel. Zeitschrift der deutsch. Geol. Ges. 1902.
- Тутковскій. Югозападный Край. Кієвъ I. 1893. II. 1895.
- „ Геол. изслѣдованія... Кієвъ—Ковель. Изв. Геол. Комитета. Пб. 1902. т. 21.
- Тутковскій. Труды Кіев. общ. ест. XVI. 1898.
- „ Природна районизація України. Київ 1922.
- Uhlig. Bau und Bild der Karpathen. Wien 1903.
- „ Über die Tektonik der Karpathen. Sitzungsberichte der k. k. Akademie der Wissenschaften in Wien. 1907. Bd. 116. I.
- Uhlig. Über die geol. Beschaffenheit... der ost- und mittelgalizischen Ebene. Jahrbuch der k. k. Geol. Reichsanstalt. Wien 1884.
- Wild. Die Temperaturverhältnisse des russischen Reiches. Ph. 1881.
- „ Die Regenverhältnisse des russisches Reiches. Pb. 1887.
- „ Repertorium für Meteorologie (пер.)
- Воейковъ. Климаты земнаго шара. Пб. 1884.
- Воеjkow. Die Klimate der Erde. Jena 1887. I. II.
- Ви соцкій. Макрокліматичні схеми України. Київ 1922.

Карти.

- Рос. генерального штабу: Военно-топографическая карта Евр. Россіи. 3 в. въ 1. англ. дюймъ (1:126000); 10 в. въ англ. д. (1:420000).
- Übersichtskarte von Mitteleuropa 1:750000, Generalkarte von Mitteleuropa 1:200000, Specialkarte der Östr. Ung. Monarchie (1:75000) вид. к. к. Militärgeographisches Institut in Wien.
- Übersichtskarte 1:750000, Übersichtskarte 1:300000, Generalkarte 1:200000 вид. нѣм. ген. штабу зглядно пруського топографічного уряду.

Часописі.

- Публікації давних російських університетів і інших вищих шкіл та природописних товариств (головно Труды обществъ естествоиспытателей при університетах): Петербурга, Москви, Кієва, Харкова, Одеси, Варшави, Казані, Юрієва, Томска і т. д. і т. д. Західноєвропейські географічні й природописні часописі. Зобірна важні:
- Извѣстія Имп. Русск. Географическаго Общества Пб. від 1865.
- Тогож самого товариства:
- Записки по общей географіи.
- Далі:
- Записки Имп. Академіи Наукъ.
- Извѣстія геологическаго Комитета. від 1882.
- Труды геологическаго комитета. від 1883.
- Труды геол. части кабинета Его Величества.
- Горный журналъ.

Матеріали для геології Россії.
 Ежегодникъ по минералогіи и геології Россії.
 Землевѣдѣніе.
 Почвовѣдѣніе.
 Beiträge zur Kenntniss des russischen Reiches.
 Метеорологическій вѣстникъ.
 Лѣтописи главной физической обсерваторіи.
 Записки по гидрографіи.
 Матеріали для описанія русскихъ рѣкъ.

Kosmos. Lwów, 1895 sq.
 Sprawozdanie komisji fizyograficznej. Kraków 1876 sq.
 Pamiętnik fizyograficzny. Warszawa.
 Ziemia. Warszawa. 1910—13.

Збірник мат. прир. секції Наук. Тов. ім. Шевченка. Львів, від 1897.
 Природознавчі видання Всеукраїнської Академії Наук у Києві, від 1918.

II. Антропогеографія й помічні науки.

Афанасьевъ-Чужбинскій. Поѣздка въ Южную Русь. Пб. 1863.
 Aitoff. Carte de l'extension du peuple ukrainien, Paris. 1908.
 Andree. Die Ruthenen. Globus 1870.
 Andree, Heiderich, Sieger. Geographie des Welthandels. I—IV.
 Frankfurt-Wien. 1910—1921.
 Антоновичъ. Монографіи по исторіи запад. и югозапад. Россії.
 Кіевъ 1885.
 Антоновичъ. Три націонал. типи. Правда 1878. Ukr. Rundschau Jg. V.
 „ Археологическая карта Кіев. губерніи. Москва 1895.
 Антоновичъ и Драгомановъ. Историческія пѣсни малорус-
 скаго народа. Кіевъ I. II. 1874/5.
 Baedeker. Russland. VII. A. Leipzig 1912.
 Baliński i Lipiński. Starożytna Polska I. II. Warszawa 1844, 1846.
 Balogh. A népfajok Magyarországon. Budapest 1902.
 Bartholomew. Atlas of the Worlds commerce. London 1907.
 Батюшковъ и Риттихъ. Атласъ народонаселенія зап.-русскаго
 края. Пб. 1864.
 Bedwin Sands. The Ukraine. London 1914.
 Бергъ. Бессарабія Пб. 1918.
 Bidermann. Die ungarischen Ruthenen. I. Innsbruck 1862.
 Bodenstedt. Die poetische Ukraine. Frankfurt a/M. 1845.
 Brunhes. Géographie humaine. II. éd. Paris 1912.
 Bujak. Galicya. I. II. Warszawa-Kraków 1908. 1910.
 Chisholm. Handbook of Commercial Geography. 8. ed. London 1918.
 Chmelař, Klíma, Nečas. Podkarpatská Rus. Praha 1923.
 Czörnig. Ethnographie der österreichischen Monarchie. I—III. Wien,
 1855-57.
 Czörnig. Ethnographische Karte der österreichischen Monarchie.
 Wien 1855..

- Чубинській. Труды этн. стат. экспедиції въ западно-русскій край. т. VII. Пб. 1872. з картою.
- Дорошенко. Указатель источниковъ ітд. Пб. 1904.
- Dubois et Kergomard. Précis de géographie économique III. éd. Paris 1909.
- Engelbrecht. Die Landbauzonen der aussertropischen Länder. I. II. Atlas. Berlin 1898/9.
- Engelbrecht. Landwirtschaftlicher Atlas des russischen Reiches. Berlin 1916.
- Эварницкій. Исторія запорожскихъ казаковъ I—III. Пб. 1892-97.
- Ежегодникъ Россіи. (Annuaire de la Russie). Пб. від 1904.
- Фещенко-Чопівський. Економічна географія України. Київ-Відень-Львів. 1922.
- Ficker. Die Völkerstämme der österr. Monarchie. Wien 1869.
- Finkel. Bibliografia historyi Polskiej. Kraków 1893. sq.
- Флоринській. Славянское племя. Киевъ 1907.
- Friedrich. Geographie des Welthandels und Weltverkehrs. Jena 1911.
- Gloger. Geografia historyczna ziem dawnej Polski. Kraków 1900.
- Goebel. Russische Industrie. Berlin 1913.
- Grabowski. Ukraina dawniejsza i terazniejsza. Kijów 1850.
- Haxthausen. Studien über die inneren Zustände Russlands. I—III. Berlin 1847-52.
- Hettner. Das europäische Russland. Lpz. 1905.
- „ Russland. Leipzig 1916.
- Hoetzsch. Russland. Berlin 1913. II. A. Berlin 1917.
- Города Россіи. Пб. 1904.
- Гринченко. Етнографическіе матеріали. Черниговъ 1895-99.
- „ Литература укр. фолклора. Черниговъ 1900.
- Грушевський. Історія України-Руси. I.—VIII. Львів Київ 1897--1919.
- „ Geschichte des Ukrainischen Volkes. I. Leipzig 1906.
- „ Очеркъ історіи українскаго народа. Пб. III. в. 1911.
- „ Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung. Wien 1915.
- Иконниковъ. Опытъ русской исторіографіи. I. II. Киевъ 1891—1908.
- Ивановскій. Объ антропологическомъ составѣ населенія Россіи. Труды антр. отдѣленія общ. любителей естествозн. т. CV (XXII). Москва 1904.
- Ивановскій. Населеніе земнаго шара. Ibidem. т. CXXI. (XXVII). Москва 1911.
- Jabłonowski. Atlas historyczny D. II. Warszawa-Wiedeń 1889—1904.
- Ястребовъ. Матеріали etc. Одесса 1892.
- K. Die Hauptstämme der Russen. Petermanns Mitteilungen 1878. Mit Karte. 1:3,700.000.
- Календар-справочник на 1924. р. Харьковъ 1924.
- Ключевскій. Курсъ русской исторіи. I—IV. Москва 1908.
- Кордуба. Територія і населенне України. Відень 1918. Німецький і франц. переклад 1919.
- Кордуба. Північно-західна Україна. Відень 1917.

- Костомаровъ. Двѣ русскія народности. Пб. 1863.
 „ Собрание сочиненій. Пб. 1903—6. I—VII.
- Кониський. Обшир і людність України російської. Л. Науковий Вістник 1890.
- Ко—ий. Національно територіяльні межі України. Літ. Науковий Вістник. Львів 1907.
- Kowalewskij. Die Produktivkräfte Russlands. Leipzig 1898.
 „ L'agriculture en Russie. Paris 1897.
 „ Le régime économique de la Russie. Paris. 1898.
 „ La Russie à la fin du XIX. siècle. Paris 1900.
- Král. Podkarpatská Rus. Praha 1924.
- Kraus. Landbau und Landbauzonen Russlands. Prag 1898.
- Krzyżanowski i Kumaniecki. Statystyka Polski. Kraków. 1951.
- Кузнецовъ. Рыбные и звѣриные промыслы Россіи Пб. 1898.
- Landhaus. Nationalitätenkarte von Galizien. Pet. Mitteilungen 1919.
 „ Karte der Umgangssprache der Bevölkerung von Bukowina. Ibidem. 1915.
- Landhaus. Sprachenkarte von Russisch Polen. Ibidem. 1914.
- Лазаревскій. Указатель источниковъ для изученія малорусскаго края. Кіевъ 1858.
- Лазаревскій. Описание старой Малороссіи I—II. Кіевъ 1889—1901.
- Lehman und Parvus. Das hungernde Russland. Stuttgart 1900.
- Lehmann. Bessarabien. Pet. Mitteilungen 1916.
- Lemonnier. Sprachenkarte von Österreich-Ungarn. Wien 1888.
- Leroy-Beaulieu. L'empire des tsars. I—III. Paris 1881—9. IV. éd. P. 1898.
- Machat. Le developpement économique de la Russie. Paris 1902.
- Matthäi Die wirtschaftlichen Hilfsquellen Russlands. Dresden I. II. 1885.
- Melnik. Russen über Russland. Frankfurt a/M. 1906.
- Межовъ. Литература русской географіи, этнографіи, статистики Пб. 9. томів.
- Miljukow. Skizzen russischer Kulturgeschichte. I. II. Leipzig 1898—1901.
 „ III. т. п. з. Национализмъ и общественное мнѣніе. Пб. 1903.
- Нечуй-Левицький. Die Anzahl der Ruthenen. Ruthenische Revue 1905.
- Niederle. Обозрѣніе современнаго славянства. Энциклопедія славянской филологіи. V. т. Пб. 1909. з картою.
- Niederle. Slovanské starožitnosti I. II. Praha 1902. 1906.
- Овсяниковъ. Геогр. очерки и картины Малороссіи. Пб. 1880.
- Общій сводъ по имперіи результатовъ разработки первой всеобщей переписи населенія. Пб. 1905. дд. (Recensement général de l'empire).
- Остапенко. Капіталізм на Україні. Червоний Шлях 1924.
- Österreichische statistisches Handbuch. Wien. Per.
- Österreichisches Statistik. Wien. Per.
- Pabst. Der Ausbau der russischen Seehandelshäfen. Weltverkehr und Weltwirtschaft. 1904/5.
- Пештичъ. Народности Россіи. Пб. S. A.
- Podręcznik statystyki Galicyi. Lwów. Per.

- Präsent. Bevölkerungsgeographie des Cholmlandes. Pet. Mitt. 1918.
- Пыпинъ. Исторія русской этнографіи. III. Пб. 1891.
- Раковський. Расовість Славян I. збірник мат. прир. секції Н. Тов. ім. Шевченка XVIII—XIX. Львів 1919.
- Rambaud. L'Ukraine. Revue des deux mondes. Paris. 1875.
- „ La Petite Russie etc. La Russie épique. Revue politique et litteraire. Paris 1876.
- Rambaud. Histoire de la Russie. Paris 1878. 5 éd. 1900.
- Ratzel. Anthropogeographie. I. II. Stuttgart. I. A. 1882, 1901. II. A. 1899, 1912.
- Ratzel. Politische Geographie. München 1897. II. A. 1903.
- „ Das russische Reich. Geographische Zeitschrift. 1898.
- Риттихъ. Этнографическая карта европейской Россіи. 1:2,520.000. Пб. 1875.
- Риттихъ. Etnographie des russischen Reiches. Petermanns Mitteilungen E. N. 54. 1878.
- Риттихъ. Славянскій міръ. Варшава 1885.
- Richthofen. Vorlesungen über allgemeine Siedlungs und Verkehrsgeographie. Berlin 1908.
- Romer. Atlas Polski. Warszawa-Kraków 1916.
- Romer i Weinfeld. Statistisches Jahrbuch Polens. Krakau 1917.
- Rudnyskuj. Ukraina und die Ukrainer. Wien 1914. II. A. Berlin 1915. (мад., рум., італ., англ. переклади 1915).
- Rudnyskuj. Der östliche Kriegsschauplatz. Jena 1915.
- „ Die Verbreitung der Ukrainer. Katrogr. Zeitschrift 1915.
- „ Zur politischen Geographie der Ukraine. Wien 1916.
- „ Огляд національної території України. Берлін 1923
- „ Українська справа зі становища політичної географії. Берлін 1923.
- Русовъ. Описание Черниговской губернии. I. II. Черниговъ 1898/9.
- „ Genauere Daten über die Anzahl der Ukrainer in Russland. Ruthenische Revue 1905.
- Русовъ. Карта расселения украинскаго народа. Укр. Вѣстникъ 1906.
- Руська історична бібліотека. I—XXIV. Львів 1886—1904.
- Schnitzler. L'empire des Tsars. I.—IV. Paris 1856—69.
- Schulze-Gäwernitz. Volkswirtschaftliche Studien aus Russland. Leipzig 1899.
- Semenov. La Russie extraeuropéenne et polaire. Paris 1900.
- „ Gewerbe und Handelskarte von Russland. Pet. Mitt. 1913.
- Шовгенів. Водяне господарство на Україні. Нова Україна 1922.
- Spruner-Menke. Historischer Handatlas. Gotha 1880.
- Статистическій ежегодникъ. Пб. від 1912.
- Статистическій справочникъ по Югу Россіи. Полтава 1910.
- Сумцовъ. Обзоръ малорусской этнографіи. Кіевъ 1896.
- Суховъ. Курсъ экономической географіи. Одесса 1921/2.
- „ Економична географія України. Одеса 1923
- Томашівський. Етнографічна карта угорської Руси. З картою 1:300000. Пб. 1906.
- Томашівський. Jahresberichte der Geschichtswissenschaft 1912.

- Труды этн. стат. экспедиции въ западно-русскій край. I. II. IV. VI. VII. Пб. 1872—78.
- Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ. I. II. Москва 1914. 1915.
- The Ukraine. Handbooks... of the Foreign. Office. № 52. London 1920.
- Уваровъ. Археологія Россіи. Москва 1881.
- Украинскій вопросъ. Пб. 1915.
- Volkov. Rites et usages en Ukraine. Antropologie. Paris 1893.
- Wallace. Russia I. II. London 1913.
- Величко. Народописна карта українського народу. 1:3,700,000. Львів 1896.
- Воблий. Економична географія України. Київ 1922.
- Вовк. Антропометричні досліди українського населення ітд. Львів 1908.
- Заклинський. Географія австрійской Руси. Львівъ 1884.
- Zepelin. Die Küsten und Häfen des russischen Reiches. Berlin 1896.

Часописі й інші періодики.

- Археологическая лѣтопись Южной Россіи.
Древности — Труды моск. антр. общества.
Джерела до історії України. Львів від 1895.
- Ежегодникъ антр. общества. Пб.
- Етнографічний Збірник. Львів від 1895.
- Этнографическое обозрѣніе. Москва від 1889.
- Кіевская Старина. Кіевъ від 1882.
- Літературно-Науковий Вістник. Львів Київ від 1899.
Lud.
- Матеріяли до української етнології. Львів від 1899.
Materiały antropologiczno-archeologiczne.
Основа. Пб. 1861/2.
- Правда. Львів від 1875.
- Русскій Антропологическій журналъ.
Ruthenische Revue. Wien 1903—5.
- Студії з поля суспільних наук і статистики. Львів від 1909.
- Труды Вольчаго эконо. общества.
„ антр. отдѣленія. Москва.
„ археологическаго съѣзда. Від 1869.
„ отдѣленія слав. и русской археологii.
- Ukrainische Rundschau. Wien. від 1906.
- Украинская Жизнь. Москва. від 1912.
- Wisła.
- Записки и. р. арх. общества. Пб.
- Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Львів від 1891.
- Записки Одесскаго общества исторii и древностей.
- Записки Українського Наукового Товариства в Київі від 1908.
- Zbiór wiadomości do antropologii krajowej.
Źródła dziejowe. Warszawa.
- Живая Старина. Пб.

З М І С Т .

	Стр.
Передне слово	3
I. Українські землі як антропогеографічна одиниця	5
II. Етнографічні межі України	7
III. Українці поза межами України	14
IV. Скількість Українців і їх розміщення по Україні	16
V. Густина населення України	28
VI. Український нарід як антропогеографічна одиниця. Вступні замітки	31
VII. Антропобіологічні знамена українського народу	38
VIII. Українська мова	47
IX. Історична традиція й політичні змагання українського народу	52
X. Культурногеографічне обличчя українського народу	62
XI. Чужі народи на Україні	77
XII. Український нарід а українська земля. Загальні замітки. Географічне положення	80
XIII. Український нарід а українська земля. Прямова будова.	87
XIV. Гидрографія і клімат у взаєминах з чоловіком	92
XV. Антропогеографічні впливи рістні й звірні	99
XVI. Економічно-географічні відносини України. Польованне й рибальство	103
XVII. Лісове господарство України	108
XVIII. Хліборобство України	111
XIX. Інші галузі землеробства	123
XX. Скотарство	128
XXI. Мінеральні багатства України	134
XXII. Домашній промисел і ремесло	141
XXIII. Фабричний промисел	146
XXIV. Торговля України	153
XXV. Лучба	158
XXVI. Области й селитьби України	168
XXVII. Правобічна Україна	171
XXVIII. Лівобічна Україна	181
XXIX. Південна Україна	186
XXX. Спис найважливішої літератури	193

Спис помічених похибок.

Стор. :	Стрічка з горі:	Замість :	Має бути :
3.	14.	єтнографію	єтнографічну
5.	29.	збірницями	збірницями
5.	38.	містечтво	містечтво
26.	13.	Вовча-ський	Вовчанський
32.	33.	зіставленням	зіставленням
34.	5.	кля	яка
37.	36.	засувати	зясувати
37.	30.	дуже	дуже
47.	21.	почали	почала
48.	5.	мври	мови
49.	16.	відмінаю	відмінною
50.	35.	мові	мови
58.	40.	сміст	зміст
59.	11.	Радянська	Радянська
64.	29.	доба	добра
64.	34.	віково	вікового
68.	16.	септицизм	скептицизм
78.	2.	Другим	Другий
78.	34.	поверх	поверх
91.	12.	окласти	области
92.	18.	кочівників	кочівників
95.	1.	дему	тему
118.	24.	революція	революція
123.	39.	га	га
124.	16.	1023	1923
131.	46.	австрійська	австралійська
133.	1.	Зазальна	Загальна
139.	18 і 19	1022 і 1023	1922 і 1923
140.	30.	на	над
142.	30.	суковництво	суковництво
142.	44.	повіті	повіті
145.	29.	Кутн	Кути
146.	30.	1921	1912
147.	17.	обмежувалася	обмежувався
159.	22.	Коломїї	Коломїї
168.	15.	колишньою	колишньою
170.	3.	Спільці	Спільці
172.	9.	цього	цього
172.	27.	національного	національного
174.	13.	Станиславова	Станиславова
175.	1.	оайбільший	найбільший
177.	8.	австрійське	австрійське
176.	11.	підденну	підденну

